

ԳՄԴ 63.3(2Հ) + 81.2Հ + 83.3 (2Հ)
Հ 24

ՀՏԴ 908/941(479.25)+809.181.1+891.981.1

ԱՐՑԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՆԴԵՍ

(հոդվածների ժողովածու)

3/2012

АРМЕНОВЕДЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
(сборник статей)

JOURNAL FOR ARMENIAN STUDIES
(collection of articles)

*Տպագրվում է ԱրՊՀ գիտական
խորհրդի որոշմամբ*

*Ստեփանակերտ
2012*

Խմբագրական խորհուրդ

- Դադայան Ս. Վ. - Խմբագրական խորհրդի նախագահ, ԱրՊՀ ռեկտոր,
պ.գ.թ, պրոֆեսոր
- Բալայան Վ. Ռ. - գլխավոր խմբագիր, ԱրՊՀ պրոռեկտոր, պ.գ.թ., պրոֆեսոր
- Սաֆարյան Վ. Ա. - պատասխանատու քարտուղար, ԱրՊՀ պատմության
ամբիոնի վարիչ, պ.գ.թ., դոցենտ
- Մելքոնյան Ա. Ա. - ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, պ.գ.դ.,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
- Հովհաննիսյան Լ. Ե. - ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի տնօրեն, բ.գ.դ., պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
- Պետրոսյան Հ. Լ. - ԵՊՀ մշակութաբանության ամբիոնի վարիչ, պ.գ.դ.
- Մուսայելյան Հ. Գ. - ԱրՊՀ բանասիրական ֆակուլտետի դեկան, բ.գ.դ.,
պրոֆեսոր
- Սարգսյան Ա. Յ. - ԼՂՀ կրթության եւ գիտության փոխնախարար, բ.գ.թ.,
դոցենտ
- Կարապետյան Ս. - ՀՀՈՒԿ կազմակերպության տնօրեն

Редакционная коллегия:

- Дадаян С.В. - председатель редакционной коллегии, ректор АрГУ, к.и.н., профессор
- Балаян В.Р. - главный редактор, проректор АрГУ, к.и.н., профессор
- Сафарян В.А. - ответственный секретарь, зав. кафедрой истории АрГУ, к.и.н., доцент
- Мелконян А.А. - директор Института истории НАН РА, д.и.н., член корр. НАН РА
- Оганесян Л.Ш. - директор Института языка НАН РА, д.ф.н., член корр. НАН РА
- Петросян Г.Л. - зав. кафедрой культурологии ЕрГУ, д.и.н.
- Мусаелян О.Г. - декан филологического факультета АрГУ, д.ф.н., профессор
- Саркисян А.Ю. - заместитель министра Образования и науки НКР, к.ф.н., доцент
- Карапетян С. - председатель общественной организации по изучению армянской архитектуры.

Editorial Board:

- Dadayan S.V. - Chairman of the Editorial Board, rector of ASU, Ph.D. in History, Professor
- Balayan V.R. - Editor in Chief, vice-rector of ASU, Ph.D. in History, Professor
- Safaryan V.A. - Executive Secretary, Head of the History Department of ASU, Ph. D. in History, Associate Professor
- Melqonyan A.A. - Director of the Institute of History of NAS in RA, Ph. D. in History, a member of NAS in RA
- Hovhannisyan L. Sh. - Director of the Institute of Linguistics of NAS in RA, Ph. D. in Philology, member of NAS in RA
- Petrosyan H. L - Head of the Cultural Studies Department of YSU, Ph. D. in History,
- Musaelyan O.G. - the Dean of the Philological Faculty of ASU, PhD in Philology, Professor
- Sargsyan A. Y. - Deputy minister of Education and Science of NKR, Ph. D. in Philology, Associate Professor
- Karapetyan S. - Chairman of the Social Organization for the Study of Armenian Architecture

ԽԱՆՅՈՒԲՆԵՐԻ ՆՈՒՅՆԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԵՎ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ*

Հովհաննես Խորիկյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ

Խալյուրների տեղադրության վերաբերյալ հին աղբյուրների տեղեկություններն աչքի են ընկնում հակասականությամբ և խառնաշփոթությամբ, ինչը մասնագիտական գրականության մեջ հանգեցրել է տեղագրական բնույթի տարաբնույթ ենթադրությունների առաջադնամանը: Այսպես, մի քանի աղբյուրներում խալյուրները հիշատակվում են տիբարեններից արևմուտք¹, այն դեպքում, երբ ականատես պատմիչ Քսենոփոնը խալյուրներին հիշատակում է որպես մոսսինոյկներին ենթակա ցեղ, որը փոքրաթիվ էր և, ի տարբերություն մյուս կամ արևելյան խալյուրների, զբաղվում էր երկաթագործությամբ և նրանց արտադրանքը վաճառվում էր մոսսինոյկների միջոցով: Խալյուրներից անմիջապես արևմուտք հեղինակները մտնում են տիբարենների երկիրը²:

Հերոդոտոսը տիբարեններից առաջ հիշատակում է մոսքերին, որոնք մտնում էին XIX սատրապության մեջ³: Ուշադրություն է գրավում այն հանգամանքը, որ հույն պատմիչներից միայն Քսենոփոնն է խալյուրներին տեղադրում Ճորոխից արևելք՝ հայերի հյուսիսային սահմանակցությամբ⁴: Երկու հեղինակներ խալյուրներին տեղադրում են Հալիս գետից արևմուտք: Առաջինը Հերոդոտոսն է, որը խալյուրներին հիշատակում է Կրեսոսին ենթակա ժողովուրդների շարքում, որոնք ապրել են Հալիսից արևմուտք⁵: Հարկ է նշել, որ այս հիշատակությունը

*Հոդվածը ընդունվել է 20.12.12:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Հին Արևելքի բաժինը:

¹Латышев В., Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе (այսուհետև ИДПСК). «Вестник древней истории» (այսուհետև ВДИ), 1947, № 3, с. 280-281, 288, 290; 1949, № 2, с. 287. Տիբարենների, մակրոնների, մոսսինոյկների մասին մանրամասն տես Խորիկյան Հ., Արեւմտեան Պարսկաստանի XIX սատրապության էթնիկական կազմի վերաբերյալ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2006, թիվ 2, էջ 114-116:

² Քսենոփոն, Անաբասիս (այսուհետև: Անաբասիս), թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1970, էջ 121:

³ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից (այսուհետև: Հերոդոտոս), թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1986, III, 94; Herodotus (with an English translation by A. D. Godley), v. II-III, Cambridge, Mass.-London, 1957 (Loeb Classical Library), III, 94, p. 122-123.

⁴ Անաբասիս, էջ 103:

⁵ Հերոդոտոս, I, 28:

ուսումնասիրողները դիտել են որպես ուշ շրջանի ընդմիջարկություն¹, չնայած, մեր կարծիքով, խալկյուրների անվան տակ հասկացվել են մետաղագործությամբ զբաղվող ցեղեր: Երկրորդ հեղինակը Կլավդիոս կայսեր ժամանակակից Պոնտոսի Մելասն է, համաձայն որի, խալկյուրներին են պատկանել Ամիսոս և Սինոպ քաղաքները, իսկ գետերից՝ Հալիսը և Թերմոդոնտը: Որ Մելասն այդ խալկյուրների տակ փորձում է ընկալել հին աղբյուրների խալկյուրներին, երևում է այն իրողությունից, որ նրա հաղորդմամբ խալկյուրներն ապրել են տիբարենների հարևանությամբ²:

Անտիկ աղբյուրների մեծամասնությունը խալկյուրներին տեղադրում է մերձսևծովյան շրջանում, մասնավորապես Թերմոդոնտի և Կեռասունտի միջև ընկած տարածքում: Քսենոփոնը տիբարեններից արևմուտք չի հիշատակում խալկյուրներին, քանի որ Կոտյուորայից հելլենները շարժվում են արդեն ծովով: Որոշ աղբյուրներում խալկյուրները տեղադրվում են Հայաստանի հարևանությամբ, ընդ որում, միաժամանակ ընդունվում է մերձսևծովյան խալկյուրների գոյությունը: Հեկատեոս Միլետացին նրանց տեղադրում էր հայերից հյուսիս, որը համընկնում է Քսենոփոնի տեղեկությանը, ըստ որի՝ Հարպասոս գետից արևելք խալկյուրները եղել են հայերի հարևանները³: Ստեփանոս Բյուզանդացու կարծիքով, Հեկատեոսը նույնպես նկատի է ունեցել պոնտական խալկյուրներին, որոնց, հների վրա հենվելով, հեղինակը տեղադրում է Սև ծովի մոտ, Թերմոդոնտ գետի շրջանում⁴, ընդ որում պոնտական խալկյուրներին (Χάλυβες) նա հակադրում է Հայաստանին հարևան խալկյուրներին (Χάλυβοι): Պետք է նշել, որ Հեկատեոսը նկատի է ունեցել արևելյան խալկյուրներին: Հույների համար խալկյուրները հանդիսացել են երկաթը հայտնագործող ժողովուրդ և երբեմն համարվել են Սկյութիայի ժողովուրդ, որն իր անունը ստացել է Արեսի որդի խալկյուրից⁵:

Խալկյուրների վերաբերյալ տեղեկությունները պարզորոշ ցույց են տալիս, որ հունա-լատինական հեղինակներն այդ անվանումը ցեղանուն չէին դիտում, այլ զբաղմունք: Կալիմաքոսից սկսած շատ հեղինակներ ընդ-

¹Максимова М., *Античные города юго-восточного Причерноморья*, М.-Л., 1956, с. 28. Ե. Լոմոնոսին բացառում է խալկյուրների տեղադրությունը Հայուսից արևմուտք կամ էլ գետի արևելյան ափին (տե՛ս Ломоносов Н., *К истории Понтийского царства*, ч. I, Тбилиси, 1979, с. 123, 126, 135):

²ИДПСК, «ВДИ», 1949, № 1, с. 273.

³Անդ., «ВДИ», 1947, № 1, с. 301. Տե՛ս նաև Անաբասիս, էջ 98, 103:

⁴ИДПСК, «ВДИ», 1947, № 1, с. 301; 1948, № 3, с. 329. Максимова М., *Նշվ. աշխ.*, էջ 29:

⁵ИДПСК, «ВДИ», 1947, № 1, с. 305; 1947, № 3, с. 269, 287-288.

հանրական անեծք են հղում երկաթը հայտնագործած խայուբներին, որոնք չարի ստեղծագործությունը հանել էին գետնի տակից¹: Ռ. Շմիդտը գրում է. «խայուբների տեղադրությունն անտիկ ավանդույթում անկայուն է. նրանք տեղադրվում են կամ Պոնտոսի հարավային ծովափում կամ Փոքր Ասիայում, կամ էլ Կովկասում և Հայաստանում: Այս էթնանունը, ըստ երևույթին, դառնում է հասարակ, լայնորեն տարածվում և հատկացվում է այն ժողովուրդներին, որոնք առավելապես զբաղվում են մետաղագործությամբ»: Շարունակելով միտքը՝ հեղինակը եզրակացնում է, որ «խայուբների մասին տեղեկություններն այնքան խայտաբղետ են, որ դա կա՛մ առասպելներում հանդես եկող լեգենդար ցեղ է, կա՛մ էլ արդեն լրիվ իրական ժողովուրդ... Հավանաբար այս հանգամանքը մի կողմից ցույց է տալիս նրանց մեծ վաղեմությունը, մյուս կողմից՝ նրանց երկարատև բնակությունը միևնույն տեղում»²: Ինչպես տեսնում ենք, Ռ. Շմիդտը վերջնական եզրակացություն ընդունելու հարցում տատանվում է՝ երկմտելով խայուբներ ցեղի իրական գոյության մեջ:

Մ. Մաքսիմովան մերծսևծովյան խայուբներին անվանում է հարավ-արևելյան Մերծսևծովի բնիկ ժողովուրդ և հավանական համարում, որ մոսսինոյկները եղել են հարավից եկած ցեղերից մեկը, որոնք էլ ենթարկել և մասամբ ոչնչացրել են խայուբներին: Ինչ վերաբերում է լեռնային խայուբներին, ապա Մ. Մաքսիմովան ենթադրում է, որ նրանք սկզբնապես մերծսևծովյան խայուբների հետ կազմել են մեկ ամբողջություն և հարավից շարժվող ցեղերի ճնշման տակ անջատվել նրանցից: Հայտնվելով լեռնային շրջանի նոր պայմաններում՝ նրանք փոխում են և իրենց տնտեսական կացութաձևը, ու մերծպոնտական մետաղագործների համբավը մնում է իրենց մերծսևծովյան համացեղակիցներին³: Մ. Մաքսիմովայի համար խայուբները իրական ցեղ են, որը հայտնի է եղել իր զբաղմունքի՝ մետաղամշակության շնորհիվ:

Դեռևս XIX դարում Կ. Մյուլլերը կարծիք է հայտնել, որ հույները խայուբների անվան տակ նկատի են ունեցել ոչ թե որոշակի ցեղ, այլ Փոքր Ասիայի տարբեր շրջաններում ապրող բոլոր այն ցեղերին, որոնք զբաղվել են երկաթի արդյունահանությամբ և մշակմամբ⁴:

¹ Անդ, «ВДИ», 1947, № 3, с. 263.

² Максимова М., Уշվ. աշխ., էջ 27:

³ Անդ, էջ 26, 31:

⁴ Անդ, էջ 27:

Ուսումնասիրողներից Գ. Մելիքիշվիլին ժամանակին այն միտքն է հայտնել, որ չնայած անտիկ շրջանում լայն տարածված էր Եվքսինյան Պոնտոսի շրջանում ապրող խալյուրների մասին ավանդությունը, ըստ որի՝ նրանք հայտնագործել էին երկաթը և հմուտ մետաղագործներ էին, լուրջ կասկածներ է հարուցում այդ անունը կրող ցեղի գոյությունը: Շարունակելով իր միտքը՝ նա գտնում է, որ «խալյուր» անվանման հետքեր հետագայում այլևս չեն նկատվում, այն դեպքում, երբ «խալդայ» և «խալդ» անվանումը նշված տարածքում երկար ժամանակ պահպանվում է: Առանց Ն. Ադոնցի անունը հիշելու, նա կրկին առաջ է քաշում «խալյուր»-ի և «խալդայ»-ի նույնության խնդիրը՝ գտնելով, որ «խալյուր»-ը առաջացել է «խալդ»-ից արևմտավրացական *-ip(-ib)* հոգնակիակերտ վերջածանցի հավելումով (*hal-d-ib > halib*)¹: Սակայն խալյուրը և խալդայը ծագումնաբանորեն բացարձակապես տարբերվում են իրարից, քանի որ առաջինը անվանում է, իսկ երկրորդը՝ սակավությունների էթնիկական անունը:

Խալյուրների մասին տարակարծություններն առկա են եղել դեռևս անտիկ ժամանակներում: Այսպես, Ստրաբոնը փորձում է ալիզոններին նույնացնել հին խալյուրների հետ, որոնք նրա ժամանակներում խալդայներ էին և հակված է Հոմերոսի «ալյուր»-ը սրբագրել «խալյուր»-ի²: Ն. Ադոնցը համամիտ է մեծ աշխարհագետին *Chal-ybes*-ի և *Chal-daei*-ի նույնացման խնդրում, գտնելով, որ *Chal-di*-ն, հավանորեն, հայ խալիբների անվանումն է: Ն. Ադոնցը քիչ հավանական է գտնում ալյուրների ու խալյուրների նույնացումը, քանի որ ալյուրները արծաթ էին մշակում, իսկ խալյուրների հանքերը երկաթ էին պարունակում, իսկ ալիզոններին խալիբների հետ համեմատելը համարում է սոսկ անհիմն ենթադրություն՝ հարց տալով, թե «*Hali-zoni* և *Alibi*-ն **ali* – *ibi*-ից արդյոք չե՞ն նշանակում այն ժողովուրդը, որ զբաղվում էր աղահանքերի մշակությամբ *Halis* գետի վրա և նրան հարևան խալիբների հետ շփոթելը տեղի չի՞ ունեցել արդյոք նրանց լեռնաարդյունաբերական նույն բնույթը կրող զբաղմունքի հե-

¹ Меликишвили Г. А., К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, с. 71. *խալդայների նույնացումը ուրարտացիների հետ պետք է անընդունելի համարել (տե՛ս Пуотровский Б., Ванское царство, Москва, 1959, с. 117-121; Он же: История и культура Урарту, Ереван, 1944, с. 326-332):*

² Страбон, География в 17 книгах (*այլուիտեւն Տրաբոն*), перевод, статья и комментарии Г. Стратановского, Ленинград, 1964, XII, III, 19-20.

տևանքով: Այդ դեպքում դասական Alyb-ին կհամապատասխաներ հայկական Աղին- Aliun, *alibn-ին և թերևս an-aliba-ին»¹:

Խոսելով խալուքների մասին՝ անհրաժեշտ է կրկին անդրադառնալ հալիզոններին: Ստրաբոնը Հալիս գետի անունը բխեցնում է աղահանքերից, որոնք գտնվում էին նրա հոսանքի մոտ²: Համաձայն Հոմերոսի՝ հալիզոնները Հալիսի հովտում ապրող ցեղ էին, որոնք իրենց անունը տվել էին գետին: Հալիս գետի անունը կապվում է «աղ» բառի հետ³, և դա բացառված չէ, քանի որ գետի ջուրը աղի է: Այս դեպքում պետք է ենթադրել, որ հալիզոններ ցեղն է իր անունը ստացել գետից և ոչ թե հակառակը: Հալիս գետը խեթական աղբյուրներում կոչվում է Մարասանտիա, կա նաև համանուն քաղաք և շրջան: Խեթերի մոտ նման քաղաքները և շրջանները սովորաբար գետեղված են համանուն գետերի վերին հոսանքում: Ընդ որում, Մարասանտիա գետը գլխավորապես ձևավորվում է ներկայիս Սվազի (Սեբաստիա) մոտ⁴: Հալիսի հետ նույնացվող Մարասանտիան մեկնաբանվում է որպես «կարմիր գետ», և նրա անունը կապվում լուվ. mar(r)u-(ya)՝ «կարմիր» բառի հետ⁵: Այս գետը երկաթահանքով և կարմիր հողով հարուստ լեռներից բխելու պատճառով ունի կարմիր, պղտոր ջուր: Հետագայում թուրքերը, նկատի ունենալով նրա ջրի կարմրավուն երանգը, Հալիսը անվանել են Դըզըլ Ըրմակ: Հետևաբար Ն. Ադոնցի այն կարծիքը, թե Հալիս գետը ունի լազական և վրացական ծագում՝ «գետ», «ջուր» իմաստով⁶, սխալ է: Ինչպես տեսանք, ավելի հավանական է, որ գետը երկու դեպքում էլ՝ կամ «աղի», կամ «կարմիր», անունը ստացել է սեփական յուրահատկության շնորհիվ: Մեր կարծիքով, ալիզոնը Հալիսի վերին հոսանքի բնակիչների անվանումն է, որն առաջացել է կամ գետանունից («աղի», «կարմիր»), կամ էլ զբաղմունքից (աղագործներ): Ս. Երեմյանը ալիզոններին տեղադրում է Հալիսի վերին հոսանքում՝ Սեբաստիայի շրջանում⁷: Ընդհանրապես, Հալիսի վերին հոսանքի շրջանը հարուստ է աղահանքերով, պղնձահանքերով, երկաթահանքերով և այլ օգտակար հանածոներով: Հերոդոտոսի մոտ ալազոնները սկյութական ժողովուրդ

¹ Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 72-73:

² Страбон, XII, III, 12.

³ Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 146:

⁴ Хачатрян В., Восточные провинции Хеттской империи, Ереван, 1971, с. 23.

⁵ Ջահուկյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 327, ժանդ. 15: նույնի՝ Հայաստանի լեզվի հիմնականտղիական ծագման վարկածը. «Պատմաբանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1976, թիվ 1, էջ 94, ժանդ. 18:

⁶ Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 73:

⁷ Атлас Армянской ССР, Ереван-Москва, 1961, с. 102, «Государство Урарту и сопредельные страны в VIII-VII в.в. до н. э.», карта.

են Դնեպրի ստորին հոսանքի ավազանի շրջանում¹, և ըստ էության, հետաքրքիր է Պատմահոր այն տեղեկությունը, թե Հյուպանիս (Հարավային Բուզը-Խ. Հ.) գետի վտակներից մեկի ջուրը խիստ դառնաղի է և գտնվում է երկրագործ սկյութների և ալազոնների սահմանի վրա: Մեր կարծիքով, տվյալ դեպքում ևս, չնայած ալիզոններ-ալազոնների տարբեր աշխարհագրական տեղորոշմանը, նրանց անվանումը կարելի է կապել «աղ» բառի հետ: Ս. Երեմյանի կարծիքով, ալիզոնների Մասիք քաղաքը կարող է տեղադրվել Նիկոպոլիսի և Ջիմարայի միջև², այսինքն՝ Հալիսի ակունքների շրջանում: Այուրների անունը կարելի է, ամենայն հավանականությամբ, կապել Աղյուն գավառի հետ, որը հարուստ էր աղահանքերով, և Հոմերոսի հալիզոնների քաղաք Այուրեն նույնացնել աղի արդյունահանությամբ զբաղվողների բնակավայրի՝ Աղիալանի հետ, որից էլ, ըստ Բ. Հարությունյանի, պետք է առաջանար Աղիւնը³: Վերջինիս արևմուտքից հարում էր Հալիսի ակունքների շրջանը: Իսկ նման տեղադրության դեպքում անժխտելի է, որ, ըստ Հերոդոտոսի, Հալիսի վերին հոսանքի շրջանը գտնվել է Հայաստանում, ուրեմն ալիզոնները, որոնք Հալիսի վերին հոսանքի բնակիչներն են, մտել են XIII սատրապության մեջ և մ. թ. ա. V դարում արդեն կարող էին ներգրավված լինել հայագոյացման ոլորտը և աղբյուրներում արտացոլվել են Հալիս գետանվան ներքո: Հետևաբար խայուրների նույնացումն ալիզոններին անհիմն է, քանի որ երկուսն էլ ծագումնաբանորեն ունեն տարբեր արմատներ և միաժամանակ ծագումնաբանորեն լիովին տարբերվում են խալդայներից: Բ. Հարությունյանի կարծիքով, խալդայ կամ խալտայ անունը հայկական ծագում ունի և կապված է «խաղտ» հասկացության հետ, որ նշանակում է «կոշտ, կոպիտ»: Դրանից են կազմված խաղտալեզու, խաղտալուր, խաղտախուղտ բառերը, որոնք բոլորն էլ նշանակում են «թանձրախոս, կոշտ ու կոպիտ բարբառով խօսող»⁴: Ըստ հեղինակի, «խալդայ» նշանակել է թանձրախոս և կոպտախոս մարդ և հավաքական հասկացություն է: Հեղինակի ենթադրությամբ, խալդայների անվան տակ ամենից առաջ հասկացվում էին սկյութեն կոչված ցեղերը, որոնք չի բացառվում, որ իրականում սկյութական ցեղեր էին, որոնք

¹ Հերոդոտոս, IV, 17, 52:

² Дьяконов И., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 119.

³ Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա (Արևմտյան և հարավային աշխարհներ), Երևան, 2001, էջ 105: Այուրներին Աղյունի հետ նույնացնում է նաև Ս. Պետրոսյանը և Աղիւնը կապում «աղյուծ» բառի հետ. Ի.-Ե. Պեյ -«աղյուծ» արմատից (տես Պետրոսյան Ս., Սամուխայի Մայր դիցուհու պաշտամունքի ակունքները, -«ՊԲՀ», 2004, թիվ 1, էջ 160-174):

⁴ Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, Ի. Բ. Երևան, 1973, էջ 323:

Այսրկովկաս էին մուտք գործել կիմերական և սկյութական ներխուժումների շրջանում: Սակայն շատ հնարավոր է, որ սկյութեն անվանումն էլ ընդհանրական էր, ուստի հեսպերիտ կոչված ցեղը (ըստ հեղինակի, ասպեյրների անունը այդպես էր արտացոլվել հույների մոտ, իսկ հեսպերուիիները հունական դիցաբանության մեջ նիմփաներ էին, որոնք ծայր արևմուտքում պահպանում էին ոսկե խնձորները), որը ոչ մի դեպքում չի կարող նույնանալ ասպեյրների հետ, պարզապես դրանցից մեկն էր և թողել է իր հետքը Սպեր գավառանվան մեջ¹:

Սկյութենները, մեր կարծիքով, նույն խալդայներն են ընդհանրական ընկալմամբ: Տարբերությունն այն է, որ եթե խալդայների անունը հույներն իմացան հայերից և ընդունեցին որպես որոշակի ցեղի անուն, ապա սկյութենների անունը, որոնք հայերի համար նույն խալդայներն էին, հույներն արդեն ընդունեցին որպես հենց կոնկրետ ցեղի ինքնանուն, որի մասին հունական աշխարհն ուներ որոշակի պատկերացում: Հույները, խալդե-խալդայների երկրից դուրս գալով, կրկին մտել էին Հայաստան և այդ մասին չեն իմացել: Խալդայների մի մասը, որ սկյութեններն էին, մտել են Հայաստանի մեջ, ընդ որում, խոսքը, հավանաբար, Գյումնիասի սկյութենների մասին է: Պատահական չէ, որ «Կյուրոպեդիա»-ի տեղեկություններում հստակ երևում է, որ խալդայներն այսպես թե այնպես կապված էին հայերի հետ, և երկու ժողովուրդների դաշինքը պահպանվում էր, ըստ Քսենոփոնի, նաև իր ժամանակներում: Համենայն դեպս, «Անաբասիս»-ի վերջում մակրոնների և խալդեների միջև հիշատակվող խալդայները ինքնավար էին: Դատելով շարադրանքից՝ այստեղ պարզորոշ կերպով սկյութենները կոչված են խալդայներ: Որ Հարպասոսն անցնելուց հետո հույները կրկին մտել էին Հայաստան, կարող է վկայել «Կյուրոպեդիա»-ի մի շատ արժեքավոր տեղեկությունը: Խալդայներին, որոնք եկել էին հաշտություն կնքելու, Կյուրոսը հարցնում է. «Արդյոք չէ՞իք ցանկալ, որ դուք ևս վճարեիք նույնը, ինչ որ *մյուս Արմենները* (ընդգծումը մերն է-Խ.Հ.), և թույլտվություն ստանալիք մշակելու Արմենիայի հողերը, որքան որ կամենալիք»²: Սույն տեղեկությունում ակնհայտորեն խալդայները, որոնք բռնել էին հայացման ուղին,

¹ Հայությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 95-97:

² Քսենոփոն, Կյուրոպեդիա, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 2000, էջ 112; Xenophon, Cyropaedia (with an English translation by Walter Miller), v. I, Cambridge, Mass.-London, 1960, Loeb Classical Library, p. 258-259.

համարված են ուղղակիորեն Հայաստանի բնակիչներ, հայաստանցիներ և խալդայները, ըստ «Անաբասիս»-ի, անկախացել էին մ. թ. ա. V դարի վերջերին, որոնք մինչ այդ մտնում էին XIII սատրապության մեջ:

Մ. թ. V դարի առաջին կեսին, երբ հայերեն էր թարգմանվում Մակաբայեցիների Երկրորդ գիրքը, 4-րդ գլխի 47-րդ տան՝ *εἰ χαί ἔπι Σχυσθῶν ἔλεγον ἀπὸ τῆς θήσαν ἀχατάγνωστοι* արտահայտությունը հայերը թարգմանել են այսպես. «Թէպէտ առաջի խաղտեաց դատ վարէին, իրաւ գտանէին»¹: Ն. Ադոնցը և Ս. Երեմյանը սկյութների անվան տակ փորձում են տեսնել որոշակի ցեղ, որը տարբեր է խալդայ-խալյուբներից: Սակայն դժվար չէ նկատել, որ հայերեն թարգմանության մեջ խաղտիքը հին հունարեն տեքստի Σχυσθῶν-ի փոխարեն օգտագործված է էթնիկական համարժեքության ամենալայն և կոնկրետ նշանակությամբ, և ոչ մի հիմք չկա այստեղ տեսնել Քսենոփոնի սկյութներին, որոնք, լինելով նույն սակ-սկյութները, հայերի համար խալդայներ են կոչվել, և այն ինչ-որ հայերի համար խալդայներ են եղել, հույների համար էլ սկյութներ են եղել: Ուստի խալդայների համադրումը սկյութներ կոչվող որոշակի ցեղի հետ անընդունելի է: Սկյութները ևս խալդայներ էին հայերի համար, սակայն հետաքրքիր է ուշադրություն հրավիրել այն հանգամանքի վրա, որ հայկական աղբյուրները միայն Ճորոխի վերին և միջին հոսանքի շրջանում հաստատված սակ-սկյութներին են անվանում խալդայներ, չնայած նրանք հաստատվել էին նաև Հայաստանի այլ շրջաններում, օրինակ Շակաշենում: Բ. Հարությունյանը գտնում է, որ սկյութնական ցեղերը հավաքական առումով կոչվել են խալդայներ կամ, դատելով հայկական աղբյուրներից, խալտայներ²: Սկյութների անունից էլ պետք է ծագեր Սկյութիսես լեռնաշղթայի անունը, որ Պոնտական լեռնահամակարգի ճյուղավորումներից մեկն է³: Արիստոտելի աշակերտներից Դիկեարքոս Մեսսենացին գրում է, որ Կողքիսի մոտ ապրող խալդերին ոմանք անվանում են խալդայներ եռավանկով⁴, այսինքն՝ սկյութական ցեղերը հավաքական առումով կոչվում են խալդայներ: Դիոդորոս Սիկիլիացին նույնպես արևելյան

¹ Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 305: Տե՛ս նաև Երեմյան Ս., Կիմերական ու սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, «ՊԲՀ», 1968, թիվ 2, էջ 96:

² Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 95:

³ Мелукашвили Г. А., К истории..., с. 81. Հմմտ. Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 304:

⁴ ИДПСК, «ВДИ», 1947, № 3, с. 254.

խայուբների փոխարեն հիշատակում է խալդայներին¹, ցույց տալով, որ Կատարգա-Կղարջքի տարածքում սկյութական տարրը բավականաչափ մեծ թիվ է կազմել, որոնց շրջանում միննույն ժամանակ տարածված է եղել մետաղագործությունը:

Ի. Ղյակոնովը ժամանակին կարծիք է հայտնել, թե Արծկեի (Աղըլջևա-զի) արձանագրության մեջ հիշատակված խալիտու երկիրը համապատասխանում է հայկական աղբյուրների խաղտիքին²: Վերջին շրջանի ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ խաղտիքի բնակչությունը հնդեվրոպական-իրանական է և ոչ թե քարթվելախոս³: Օրինակ, ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ եգերացիք Պոնտոսի ծովը կոչում են Ակամսիս, իսկ խաղտերը՝ Կականար⁴: Մենք կիսում ենք Ս. Պետրոսյանի կարծիքը, ըստ որի՝ ծովանունը բաղկացած է կակա (հմմտ. հուն. կակոս «վատ», «կատաղի», «սարսափելի») և մար (հմմտ. լատ. mare «ծով») բաղադրիչներից⁵: Համեմատության համար նշենք, որ հայիրականության մեջ Աղթամար նշանակել է Աղի ծով:

Ավելի ուշ խայուբների՝ որպես մետաղագործների զբաղմունքը հատկացվում է նաև հայերի մի մասին: Պլինիոս Ավագը գրում է. «... այնուհետև Փառնակիայից 100 մղոն հեռավորության վրա՝ հսկայական լեռներով շրջապատված ազատ քաղաք Տրապեզունտը, որից հետո գալիս է արմենոխայուբներ ցեղը, իսկ 30 մղոն այն կողմ՝ Մեծ Հայքը»⁶: Արմենոխայուբներին Պլինիոսը հիշատակում է նաև մեկ այլ հատվածում. «Թասիեի և Թրիարիեի տարածքները հասնում են մինչև Պարիհեդրյան լեռները, որոնցից այն կողմ գտնվում է Կողքիսի անապատը: Նրա կողքին՝ կերավնացիների ուղղությամբ, բնակվում են արմենոխայուբները, և մոսքերի տարածքն է՝ մինչև Կյուրոսի վտակ Հիբերոսը. նրանցից ներքև սակասաններն են, այնուհետև՝ մակերոնները

¹ «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», «Հին հունական աղբյուրներ», Բ, Դիոդորոս Սիկլիդիացի, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1985, էջ 67:

² Дьяконов И., Заметки по урартской эпиграфике, «Эпиграфика Востока», VI, 1952, с. 111-112; Он же: Предыстория армянского народа, с. 170-171; Հայրությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 102: Գ. Մելիքիշվիլին «խալիտուն» նույնացնում է ասորեստանյան արձանագրությունների «Թաբալ»-ին և տեղադրում այն հայկական շրջաններից արևմուտք, սակայն այս նույնացումը խիստ կասկածելի է (Меликшвили Г. А., Նշվ. աշխ., էջ 76-77):

³ Меликшвили Г. А., Наир-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 411.

⁴ Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 110:

⁵ Петросян С., Древнейшие названия Черного моря, озер Урмия и Ван в свете мифологических представлений древних армян, «Հ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1986, թիվ 4, էջ 53-64:

⁶ ИДПСК, «ВДИ», 1949, № 2, с. 288. См. также Pliny, Natural History, vol. II, with an English translation by H. Rackham, Cambridge-Massachusetts-London, 1947, Loeb Classical Library, VI, III, 11-12.

և Աբսարրոս գետը»¹: Ըստ Բ. Հարությունյանի, Պլինիոսի առաջին հիշատակության մեջ արմենոխալուբները համապատասխանում են սկյութեն-խալդայներին, որոնք բնակվել են Ծանախոժոր գետի վերին հոսանքի շրջանում և ներառնվեցին հայագոյացման ոլորտը: Իսկ երկրորդ հիշատակության արմենոխալուբները տեղադրվում են այն խալուբների տարածքում, որոնց «Անաբասիս»-ը տեղորոշում է տաոխների հարևանությամբ²: Դժվար չէ նկատել, որ ինչպես Ստրաբոնի, այնպես էլ Պլինիոսի մոտ, խալուբը և խալդայը համարժեք են, քանի որ վերջիններիս շրջանում ևս զբաղվել են մետաղագործությամբ, երբ ավելի վաղ ժամանակների աղբյուրների վերլուծությունը ցույց էր տալիս նրանց հստակ տարբերակումը: Ընդ որում, Պլինիոսի առաջին վկայությունից պարզորոշ նկատվում է, որ այդ արմենոխալուբները մ. թ. I դարի արշալույսին չէին մտնում Մեծ Հայքի մեջ, որոնք մինչ այդ Փոքր Հայքի անբաժանելի մասն էին կազմում:

Ստրաբոնի ժամանակներում խալդայ հայկական անվանումը աստիճանաբար ներթափանցել էր Պոնտական լեռների հյուսիսահայաց լանջերը, տարածվել հույների շրջանում, որը և պատճառ էր դարձել, որ Ստրաբոնը խալուբներին նույնացնի խալդայների հետ³: Խալդայ հավաքական անունով ցեղերը, որոնք հնդեվրոպական էին, մեծ մասամբ հայացան (XIII սատրապության տարածքում գտնված մասը-Խ. Հ.), իսկ Կղարջքի շրջանում՝ վրացացան: Դրա հետևանքով Խաղտիք կամ Խալդայների երկիր հասկացությունն աստիճանաբար տարածվեց հայերից հյուսիս-արևմուտք բնակվող մերձսևծովյան ցեղերի վրա, այսինքն՝ Պոնտական լեռների հյուսիսահայաց լանջերի տեղաբնիկների վրա, որոնք զբաղեցնում էին Տրապիզոնից մինչև Ճորոխ գետն ընկած տարածքները⁴: Խաղտիք է համարվել նաև Արսեսա-Արսիքը, որտեղ հաստատվել էին «աս» կոչված սկյութական ցեղերը, և ավելի ուշ Խաղտիք է անվանվում ճան-մակրոնների երկիրը⁵: Խաղտիքի առավել լայն տարածական ընդգրկումը առավել ուշ շրջանի աղբյուրներում

¹ ИДПСК, -ВДИ", 1949, № 2, с. 298. Стен ула Pliny, Natural History, VI, XI, 29.

² Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 97-98: Ըստ Ս. Մուրադյովի, արմենոխալուբները տեղադրվում են Լյուկոս գետի վերին հոսանքի տարածքում՝ Կիրեսոն լեռնաշղթայի հարավային կողմից, Փոքր Հայքի սահմանի մոտ (տե՛ս Мираев С., Заметки по исторической географии Закавказья. Плиний о населении Кавказа, -ВДИ", 1988, № 1, с. 160-161):

³ Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 104:

⁴ Անդ, էջ 101:

⁵ Անդ, էջ 99, 109-111:

պայմանավորված է բյուզանդական խաղտիք վարչական միավորի (սկզբում՝ տուրմա, իսկ այնուհետև՝ բանակաթեմ) հանդես գալով, որի մեջ ներառվում է նաև Ճորոխի ավազանը¹։ Կատարված քննությունից կարելի է եզրակացնել, որ խաղտիքը, որը Ճորոխի ավազանն է, ավելի ուշ ժամանակներում հարավից պետք է տարածվեր հյուսիս, և որ աղբյուրներում խալդայները համարվել են էթնանուն, իսկ խալյուրները՝ զբաղմունք։ Դատելով Կարինի և Դերջանի սահմանագլխին գտնված խաղտոյառիձ գյուղի անունից՝ խալդայները շարժվել են նաև դեպի հարավ և հաստատվել էթնիկ այլ միջավայրում։ Թերևս ուրարտական արձանագրությունների խալդիրիուլիսի տեղանունը կարելի է կապել խալդայ էթնանվան հետ և աշխարհագրորեն նույնացնել խաղտոյառիձին։ Խալդիրիուլիսին չի կարող նույնացվել Չալդրանի՝ Չլդր լճի ափամերձ շրջանի հետ, քանի որ տվյալ տարածքը գտնվել է էթիունի երկրի կազմում²։ Մեր կարծիքով, տեղանվան մեջ –ուլիսի–ն հայկական «աղխ»-ն է, և հետագայում տեղանունը պետք է ստանար –առիձ (առինձ, առինջ) «գյուղ, շեն» իմաստը։

«Ամաբասիս»-ում հիշատակված արևելյան խալյուրները էթնիկական առումով նույնանուն են մոսքերին, որոնք պատկանել են իրանական

¹Անդ, էջ 111: Վ. Իվանովը երկաթի կամ պողպատի հունական ձևը չձևափոխ (նաև խալյուրների անունը) բխեցնում է խաթերեն *ḫaralki*-ից (տես *Иванов В., Проблемы истории металлов на Древнем Востоке в свете данных лингвистики*, -«ՊԲՀ», 1976, թիվ 4, էջ 82-83: Հմմտ. նաև *Гамкрелидзе Т., Иванов В., Индоевропейский язык и индоевропейцы*, т. II, Тбилиси, 1984, с. 710, прим. 1): Խթական արձանագրությունների խալիպաստվա տեղանվան առաջին բաղադրիչը, ըստ Վ. Խաչատրյանի, հիշեցնում է ինչ-որ մասնագիտություն նշող խթերեն *ḫaliri*- բառը, ինչպես նաև հին հունական *χάλυβος* «մետաղագործ» տերմինը, որը հին հեղինակների աշխատություններում հաճախ տրվել է Հայկական լեռնաշխարհում ապրող ցեղերին (հմմտ. արմենոխալյուրներ և խալյուրներ): Հեղինակը միաժամանակ նշում է, որ խթական աղբյուրներում *ḫaliri*- բառը հանդիպում է հաճախ որպես աշխարհագրական անվանում, ըստ էության, նույնպես Հայկական լեռնաշխարհի հետ կապված (խալիպի (այս լեռնանունը մենք կհամեմատենք նմանատիպ կազմություն ունեցող հետևյալ լեռնանունների հետ. Երկաթափանք և Երկաթափառաց-Աղծնիք աշխարհում, Երկաթասար-Չանգեզուրի լեռնահամակարգում, Երկաթաղբյուր-Ուրարաղի բարձրավանդակում, Երկաթներ-Արձակ լճի արևմտյան կողմում և այլն), Խալիպուտա, Խալիպսիուրա): Հեղինակի քննությունը հիմք է տվել նրան ենթադրելու, որ խալիպաստվան գտնվել է Ասուվա երկրում (ըստ հեղինակի՝ հետագա Երիվարքն զավառն է), որտեղ զբաղվել են մետաղամշակությամբ, որն այն ժամանակներում կապված էր նաև մարտականքների արտադրության հետ (տես *Хачатрян В., Восточные провинции Хеттской империи*, с. 127. Հմմտ. նաև *Պետրոսյան Ա., Ասուվա երկիրը և զույգ առաջնորդների սոցիալական ինստիտուտը*, -«ՊԲՀ», 2002, թիվ 3, էջ 261-276; *Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն*, էջ 334): Այսպիսի մոտեցման դեպքում անկասկած է, որ խալյուրների անունը՝ որպես մետաղագործներ, հին հունարեն է ներթափանցել այլ լեզվից (խաթերենի՝ *g*) և ունեցել է այլ արմատներ։

² Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ. թ. ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 124:

աշխարհին՝ զբաղեցնելով Ճորոխ գետից մինչև Կուր ընկած հողերը¹։ Մենք ընդունում ենք նման տեղադրությունը։ Բ. Հարությունյանը Քսենոփոնի խալկոբների տեղադրում է Ճորոխից արևելք և տաոխներից հյուսիս ընկած շրջանում, որը նույնանում է արևմտյան Գուգարքին կամ Կատարգա-Կղարջքին²։ Եթե նկատի ունենանք, որ նրանց երկրից հույները հասել են Հարպասոս-Ճորոխ գետին, ապա այդ տեղադրությունը միանգամայն ընդունելի է։

Քվինտոս Կուրտիոս Ռուփոսի մի հիշատակության մեջ ասվում է. «... Ձախից գտնվում են կերկետների, մոսսինների և խալկոբների երկրները, մյուս կողմից՝ լևկոսիրներին ու ամազոնուհիներին»³։ Ելնելով հյուսիսից հարավ թվարկումից՝ մոսսինները նույն մոսքերն են։ Եթե խալկոբները հիշատակվեին լևկոսիրների ու ամազոնուհիների հետ, ինչը, մեր կարծիքով, ըստ սկզբնաղբյուրների, ավելի ճիշտ է, ապա մոսսիններ-մոսքերը կտեղադրվեն կերկետներից հարավ, այնտեղ, ուր Ստրաբոնի «Մոսքերի երկիրն» է։ Հակառակ դեպքում, խալկոբները, որ նույն մոսքերն են, պետք է տեղադրվեն Ճորոխի ստորին հոսանքի շրջանում, այսինքն՝ Ռուփոսը միևնույն ցեղի երկու տարբեր անվանումները, մեկը որպես զբաղմունք, մյուսն էթնանուն, ընկալում է որպես երկու տարբեր ցեղերի անուններ, որն իրական չէ։ Այս շփոթը, երբ միևնույն էթնոսը հիշատակվում է երկու տարբեր անուններով, առկա է նաև Ստրաբոնի մոտ։ Ստրաբոնը հավաստում է, որ Արտաշես Ա և Ջարեհ թագավորները խալկոբներից ու մոսսինոյկներից գրավեցին Կարենիտիսը և Քսերքսենեն (իմա՝ Դերքսենե-Դերջան)⁴։ Ինչպես նկատում է Բ. Հարությունյանը, Ստրաբոնն՝ ազդվելով Քսենոփոնի վկայություններից, ինքն էլ խալկոբների անունը փոխարինել խալկոբներով, իսկ այնուհետև, ելնելով այն իրողությունից, որ խալկոբներից արևելք գտնվում են մոսսինոյկները, որոնց ենթակայության տակ են խալկոբները, ավելացրել է մոսսինոյկների անունը, կամ էլ քսենոփոնյան խալկոբների հարևանությամբ բնակվել են մոսքերը, հանգամանք, որը հույն աշխարհագետի մոտ կարող էր ծնել խալկոբ-մոսսինոյկ զուգորդությունը։ Նման զուգորդությունը կարող է ծագել հեղինակի մոտ, սակայն

¹ Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 69, 78։ Մոսքերի և ընդհանրապես XIX սատրապության տարբեր ցեղերի մասին տես Խորիկյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 120-126։

² Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն..., էջ 95։

³ Անդ., «ВДИ», 1949, № 1, с. 288.

⁴ Ստրաբոն, քաղեց և թարգմ. Հ. Աճառյան, Երևան, 1940, էջ 57։

Կարենիտիսի և Քսերքսենե-Դերքսենեի գրավումը խայլութների և մոսքերի կողմից բացառվում է, որովհետև Արտաշես Ա-ն, Ստրաբոնի հավաստմամբ, Մոսքերի երկրի տարածքը գրավել էր իբերներից¹: Ինչպես կարելի է ենթադրել Ստրաբոնի տեղեկություններից, խոսքն Արտաշես Ա-ի կողմից կատարված վերանվաճման մասին է, քանի որ Հերոդոտոսի և Քսենոփոնի ժամանակներում Դերջանը և Կարինը մտել են XIII սատրապության մեջ: Հերոդոտոսը Եփրատի ակունքները դնում էր Հայաստանում², իսկ համաձայն Քսենոփոնի, փասիանների, հեսպերիտների և տաոխների բնակության շրջանները համարվել են Հայաստան³: Ուրեմն, մոսքերը պատմական ինչ-որ ժամանակահատվածում, հավանաբար մ. թ. ա. III-II դարերում, ստեղծել էին սեփական պետական կազմավորումը, որը հարավային ուղղությամբ բավականին տարածվել էր:

Գայոս Պլինիոսի հիշատակած կեփալոտոմները⁴ ինչ-որ ցեղի մակդիրն է, որը բնակվել է Սև ծովի արևելյան ափին: Կեփալոտոմներ մակդիրը լիովին համապատասխանում է խայլութներին, որոնց հունաց բյուրը հանդիպում է Ճորոխի ստորին հոսանքի շրջանում և բնորոշում որպես գլուխ կտրողների:

Բ. Հարությունյանը գտնում է, որ մարերը նույնանում են «Անաբասիս»-ի մոսսինոյկների ենթակայության տակ գտնվող խայլութների հետ և մարը ցեղի պարսկական անվանաձևն է⁵: Սակայն այդ փոքրաթիվ խայլութները չէին կարող ինքնուրույն ցեղ դիտվել և հանդես գալ կոլիսերի հետ: Պարզապես մոսսինոյկների մի մասը զբաղվել է երկաթագործությամբ և այդ մասը հույների համար ընկալվել է որպես առանձին ցեղ, և վերջին հաշվով նկատենք, որ մոսսինոյկները ևս ցեղի բնորոշում է հույների կողմից տրված, և թե ինչ է եղել ցեղի իրական էթնանունը մեզ համար անհայտ է:

Այսպիսով, աղբյուրների քննությունը ցույց է տալիս, որ հին հեղինակները խայլութների անվան տակ նկատի են ունեցել մետաղագործությամբ զբաղվող տարբեր ցեղերի, ընդ որում արևելյան

¹ Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 102-103:

² Հերոդոտոս, I, 180:

³ Անաբասիս, էջ 98:

⁴ ИДПСК, -ВДИ", 1949, № 2, с. 291.

⁵ Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 92:

խալիւբները նույնացվել են մոսքերին, որոնք եղել են իրանական ցեղ և բնակվել են Ճորոխի ստորին հոսանքից մինչև Կուր գետն ընկած հողերում:

К вопросу об идентификации и локализации халибов
Оганнес Хорикян
Резюме

Анализ источников показывает, что древние авторы под названием халибы имеют ввиду разные племена, занимающиеся металлообработкой. При этом, восточные халибы идентифицировались с мосхами, которые были иранским племенем и локализовались на землях в нижнем течении р. Чорох до р. Кура.

On the Issue of the Identification and Location of the Chalibyans
Hovhannes Khorikyan
Summary

The investigation of sources shows that the ancient authors accepted different tribes dealing with metallurgy under the name of Chalibyans. Therefore the Eastern Chalibyans are identified with the Moschians, being an Iranian tribe and living in the lands that stretch from the lower stream of the Çoroh River to the Cyrus River.

**ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐՔՄԱՆ
ԳԱՂԱՓԱՐԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾՆՈՒՆԴՈՒ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐՆ
ԱՐՑԱԽՈՒՄ 17-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԵՐԻՆ ԵՎ 18-ՐԴ ԴԱՐԻ
ՍԿՋԲՆԵՐԻՆ***

Վահրամ Բալայան

Պրոֆեսոր

ԱրՊՀ

16-17-րդ դարերում հայ ժողովրդի վիճակն ավելի էր ծանրանում: Պարբերաբար կրկնվող արշավանքները, կոտորածն ու գերեվարությունը և դրանց հաջորդող սովն ու մահտարածամն ամայացնում էին Հայաստանի քաղաքներն ու գյուղերը, ոչնչացնում արտադրական ուժերը:

16-րդ դարի թուրք պատմագիր Փեչևին, որպես ականատես, նկարագրում է այն ավերածությունները, որ կատարեց օսմանյան բանակը Երևանի նահանգում, Նախիջևանում, Սյունիքում և Ղարաբաղում: «Նրանք ...,- գրում է Փեչևին,- այնուհետև մտան Ղարաբաղ կոչված երկիրը, որն իր լեռներով և հարուստ այգիներով շատ հայտնի մի գավառ է...: ... Այս գավառի բնակչությունը այնպես էր ցրվել ու ոչնչացվել, որ մարդու հետք անգամ չերևաց»¹:

Հայ պատմիչն էլ, ականատեսի վկայությամբ, հավելում է, «Մարդիկ սնունդ հայթայթելիս այլևս չէին տարբերվում գազաններից: Մարդիկ ուտում էին ինչ պատահեր, երբեմն էլ հարձակվում էին անպաշտպան անասունների վրա, միսը հում-հում ուտում: Իսկ ուժասպառ եղածները փողոցներից հավաքում էին ոսկորները և բերաններն առնելով մռնչում էին: Հին տրեխները և կաշե փոկերը եփում ուտում էին: Գարնան բացվելուն պես սևացած մաշկով մարդկանց հոտը թափառում էր դաշտերում՝ սնվելով վայրի խոտաբույսերով: Մարդկանց մեծ մասը ուռչելով մահանում էր: Տասնյակ դիակներ անթաղ մնացին: Այս կամ այն գյուղերում քաղցից խելագար մարդիկ իրար միս էին ուտում»²:

Հայ հանրության առաջադեմ գործիչները, մտահոգ երկրի ճակատագրով, ուղիներ էին փնտրում՝ ազատագրելու հայրենիքը: Քննարկվող

*Հոդվածը ընդունվել է 15.12.12:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԱրՊՀ պատմության ամբիոնը:

¹Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մասին, Մաս Ա., Երևան, 1961, էջ 33:

² Ղապրիժեցի Ա., Պատմություն, Երևան, 1988, էջ 81-82:

ժամանակաշրջանի տարածաշրջանային զարգացումները նպաստավոր էին հայ գործիչների ազատագրական ծրագրերի իրագործման համար:

15-րդ դարի երկրորդ կեսին և 16-րդ դարի սկզբներին, Մոսկովյան պետության հզորացմանը զուգընթաց, ցարական կառավարությունը սկսեց հետաքրքրություն ցուցաբերել Այսրկովկասի նկատմամբ: Ռուսաստանը, լինելով քրիստոնյա երկիր, շահագրգռվածություն էր հանդես բերում Այսրկովկասի քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրման գործում:

Իհարկե, ցարիզմն իրականում հետամուտ է եղել իր ռազմաքաղաքական նպատակներին: Այս պարագայում էլ հայ ժողովրդի քաղաքական նկրտումները համապատասխանում էին Ռուսաստանի շահերին, և ազատագրման հույսը մարմին էր առնում, դառնում շոշափելի: Սակայն այդ բաղձանքներն ու տրամադրությունները քաղաքական անշեղ ճանապարհի վրա դնելու, երկու ժողովուրդների համագործակցությունը դիվանագիտական կանոնավոր հունի մեջ առնելու համար ռուսական արքունիքի հետ քաղաքական լեզվով խոսող լիազոր վարչական մարմին էր պետք:

Բուն մայր երկրում չկար քաղաքական որևէ գործոն կամ սոցիալական ներքին ուժ, որը զորավիգ լիներ կամ ձգտում ու հնարավորություն ունենար օգնելու, միավորելու հայ ժողովրդի ջանքերը, նպատակ ու ընթացք տալու ազատագրական մղումներին: Նման պայմաններում ռուսական արքունիքի հետ հարաբերությունները վարում էին Արցախի մելիքները, որոնց մոտ վառ էին մնացել հայկական պետության գաղափարները, և «գլխավորապես Գանձասարի կաթողիկոսները, որոնք բավականին անկախ էին պարսկական իշխանություններից»¹: «Արցախի հայ ֆեոդալները, - կարդում ենք 1532թ. հիշատակարաններից մեկում, - համարվում են մեր ժողովրդի և ամբողջ քրիստոնյաների պարծանքը»²:

Ակնհայտ փաստ է, որ 17-րդ դարի վերջերից հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումը թևակոխել էր նոր փուլ: Հատկանշական է այն իրողությունը, որ այս անգամ շարժման իսկական կենտրոն դարձավ Գանձասարը: Այդ առթիվ շատ բնորոշ է արտա-հայտվել Լեոն՝ գրելով, որ «Գանձասարը ղեկավարում էր, ներշնչում էր, բանակցություններ էր վարում ռուսաց կառավարության հետ: ... Գանձասարի մեծ ջանքերով

¹ ԱԾՏԶ թ., Աշվ. աշխ., էջ XII:

² Իսկուս' Շ., ԸՐՎպվո՛ 2 տպրճՏռ տՏսՏՆվպ XVI2., ԾՏրՍՁՈ, 1971, թ. 18.

էր, որ կազմակերպուեց հայ զինուորական Ղարաբաղում, Եսայի և Յովհաննէս կաթողիկոսները շարժման հոգին էին... և ահա մի հոգևորականություն, որ ծուլուած էր իր ժողովրդի հետ, որ տանում էր նրան դէպի կռիւ, դէպի տանջանքներ և հերոսութիւններ՝ լեռնային ոգին, լեռնային կեանքի ազատութիւն սիրելու և պահպանելու համար»¹:

Արցախի մելիքական տների ներկայացուցիչների մեծ մասը, Գանձասարի կաթողիկոսներին թե ու թիկունք դառնալով, 17-րդ դարի վերջերից մի աննախադէպ և աննահանջ պայքար սկսեցին հայկական թագավորության վերականգնման համար:

17-րդ դարի վերջերից մինչև 1813 թվականը՝ Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրի կնքումը, այդ բեռը տարբեր ժամանակահատվածներում և այլազան իրավիճակներում իրենց ուսերին կրեցին Գյուլիստանի Մելիք-Բեգլարյանների, Ջրաբերդի Մելիք-Իսրայելյանների, Խաչենի Հասան-Ջալալյանների, Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյանների, Դիզակի Մելիք-Եգանյան-Ավանյանների ներկայացուցիչները:

17-րդ դարի 70-ական թվականներին Արցախում մեկնարկած ազատագրական շարժման համար կային որոշակի բարենպաստ պայմաններ: Անդրադառնալով դրանից երեք տասնամյակ առաջ տեղի ունեցած պատմական իրադարձություններին՝ մեզ համար պարզ կդառնան այդ վերընթացին լիցք տվող հանգամանքները:

Չնայած շահ Աբաս առաջինը և նրա հաջորդները հայության նկատմամբ կատարեցին դաժանություններ, բայց և այնպէս Պարսկաստանի խորամանկ տիրակալները, լավ ծանոթ լինելով հայ զինվորականության քաջությանն ու ազատասիրական ոգուն, փորձեցին Արցախի մելիքական ուժն օգտագործել Թուրքիայի ծավալապաշտության դէմ: Այդ նպատակով նրանք խրախուսեցին մելիքական կարգը, օրինականացրեցին նրանց իրավունքներն ու պարտականությունները: Ուղղակի գործողությունների ժամանակ աչքի ընկած մելիքներին շահերը գյուղեր էին նվիրում: Նրանց իրավունք էր վերապահվում պահել մշտական զորք, իրականացնել դատական գործառնություններ: Մելիքները պարտավոր էին պաշտպանել երկրի սահմանները, շահին հարկեր վճարել, մասնակցել նրա արշավանքներին²:

¹ Լեո, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց հոգեւոր թեմական դպրոցի, էջ 56:

² Մելիքների իրավունքների և պարտականությունների մանրամասները տես՝ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2-րդ: Ուլուքաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը 10-16-րդ դարերում, Երևան, 1975: Արցախի պատմություն: Պողոսյան Ֆ., Խամսայի մելիքների իրավունքներն ու պարտականությունները:

Արցախի մելիքների մի մասն, իրենց անձնական կապերի շնորհիվ մեծ հեղինակություն ունեին պարսից արքունիքում: Չնայած Արցախի մելիքությունները պարսից տերության կազմում օգտվում էին միայն ներքին ինքնավար կարգավիճակից, բայց և այնպես, հայկական այդ մանր իշխանությունների տերերի ճկունության, քաջության և անձնական բազմաթիվ այլ բարեմասնությունների շնորհիվ դարձան հայության ինքնության պահպանման երաշխավորներ, նպաստեցին հայկական ինքնատիպ մշակույթի զարգացմանը և հանդիսացան ազատագրական պայքարի գաղափարախոսներ ու առաջնորդներ:

Չնայած դժնդակ ժամանակներին՝ Արցախի մելիքական տները, ապավինած լեռնաստանի անմատչելի բարձունքներին, շարունակեցին պահպանել հայկական պետականության բեկորները:

Արցախում քննարկվող ժամանակաշրջանում դեռևս պահպանվում էին վաղնջական ժամանակներից մնացած համայնավարական որոշ սկզբունքներ, ինչի արդյունքում իշխող մելիքական դասի ներկայացուցիչները չէին կտրել կապը ազատության համար մարտնչող ժողովրդական մասսաների հետ: Փույթ չէ, որ Արցախի մելիքներն իրենց տիրույթներում ունեին անսահմանափակ իշխանություն: Միջնադարյան խավարի ու հետամնացության պայմաններում լեռնաստանում գործում էին նաև ժողովրդավարական որոշ սկզբունքներ, որոնք հարիր են ժամանակակից քաղաքակիրթ աշխարհին, մասնավորապես՝ եվրոպականին: Այսպես, մելիքներին սովորաբար փոխարինում էր նրանց ավագ որդին: Սակայն նրանք իրենց իրավունքներն ու պարտականություններն ստանձնում էին ժողովրդի համախոսական-համաձայնությունից հետո: Արցախում ժողովրդի և իշխանության այս միասնությունն էլ դարձավ ազգային ինքնության պահպանման հիմնական գրավականը: Եվ այդ միասնական կենարար ուժը հզոր ազդակ հանդիսացավ երկրի ազատագրման և պետականության վերակերտման գործին: Համաժողովրդական պայքարի բովում Արցախի լեռներում հղացավ միասնական հայրենիքի՝ Մեծ Հայաստանի ազատագրության գաղափարը:

Մելիքական շրջանում Արցախում գործող երկրի կառավարման համակարգում արմատավորված ժողովրդավարական որոշ սկզբունքները

տվյալ ժամանակաշրջանի չափորոշիչների համատեքստում, այնքան տպավորիչ էին, որ իր հայրենիքի՝ անգլիական հասարակության, զարգացման նրբերանգներին քաջածանոթ գրող-ձանապարհորդ Ջոնս Հանվեյը, հանձին այդ լեռնաստանի իշխանությունների, տեսել է հանրապետությանը հարիր մի բան¹:

Բնականաբար, արցախահայության մոտ արմատավորված ժողովրդավարական պետականամետ գաղափարները 18-րդ դարի դեպքերի զարգացման արդյունք չէին: Դրանք ավելի խորը արմատներ ունեին և գալիս տանի, Ջրաբերդի, Վարանդայի և Դիզակի մելիքական տների ներկայացուցիչներին տեղական ծագում չի վերագրվում²: Այնուհանդերձ՝ նրանք, հաստատվելով այդ գավառներում, դարձան երկրամասում գործող լավագույն ավանդույթների շարունակողն ու կրողը:

Զնայած Արցախի մելիքություններից ամեն մեկն իր գավառի սահմաններում ուներ առանձին իրավաքաղաքական սուբյեկտի կարգավիճակ, այնուամենայնիվ, չգրված օրենքի ուժով միմյանց նկատմամբ նրանք ունեին որոշակի պարտականություններ: Եղած իշխանական գերդաստաններից առավել աչքի ընկած ներկայացուցիչներից մեկը համակարգողի դեր էր կատարում՝ հավասարաչափ ներկայացնելով բոլորի շահերը: Պատերազմի, խաղաղության և բախտորոշ այլ երևույթների քննության ժամանակ վերջնական որոշումը կայացվում էր մելիքների խորհրդաժողովում: Միջնա-դարի պատմական անցքերում, աղբյուրների վկայությամբ, մելիքների մեջ «ավագի» պարտականությունները կատարում էին Գեղարքունիքի տեր Մելիք-Շահնազար Ա-ն, Քաշաթաղի Մելիք-Հայկազը, իսկ Խամսայի շրջանում՝ Դիզակի Մելիք-Եգանը:

17-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած՝ սուզերենության ինստիտուտի մեջ որակական փոփոխություն կատարվեց: Այդ ժամանակ դա

¹ Jonas Hanway, *A Historical Account of the British trade over the Caspian tea with the Revolutions of Persia*, London, 1754, vol. III, part VIII, p. 252. Լինելով Անգլիայի ծավալապաշտության ջատագովներից մեկը Ջոնսս Հանվեյը թշնամաբար էր լցված այն ուժերի նկատմամբ, որոնք կանգնած էին այդ ձանապարհին, մասնավորապես խոսքը վերաբերում է հայ վաճառականներին, որոնք ազատ մրցակցության պայմաններում ասիական և հնդկական շուկաներից դուրս էին մղում անգլիացիներին: Բայց դա չխանգարեց, որ նա անկողմնակալ գնահատական տա տվյալ ժամանակաշրջանի Արցախի հասարակական-քաղաքական զարգացումներին:

² Զալալեանց Ս., ձանապարհորդությունն ի Մեծն Հայաստան, հ. Ա, հ. Բ: Միդգա Յուսուֆ Ներսեսյով, Ճշմարտացի պատմություն: Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 10; Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2-րդ; Տեր-Սյրտչեան Կ., Դօիեանք եւ Մելիք-Շահնազարեանք, «Նիթեր հայ մելիքութեան մասին», պրակ Բ, Էջմիածին, 1914:

հիմնականում պատկանում էր Գանձասարի կաթողիկոսներին: Ըստ էության՝ 17-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 1813 թվականը՝ ռուսական գերիշխանության ընդունումը, հանձին Գանձասարի կաթողիկոսության, Արցախն իրենից ներկայացնում էր որպես մի կրոնապետություն: Հասան-Ջալալյան մեծանուն տոհմը 13-րդ դարից սկսած վայրիվերումներով գլխավորում էր արցախահայության ազատագրական պայքարն ու պետականակերտման գործընթացը:

Գանձասարի դերն Արցախի հասարակական-քաղաքական կյանքի կազմակերպման և ազգային ազատագրական պայքարին նոր որակ հաղորդելու տեսանկյունից ավելի էր կարևորվում, որովհետև Հասան-Ջալալյան տոհմի ձեռքին կենտրոնացված էր Խաչենի՝ ինչպես աշխարհիկ, այնպես էլ՝ հոգևոր իշխանությունը: Հայկական պետականության պատմության մեջ կառավարման մոդելի այս ձևաչափը թույլ էր տալիս ներքին կյանքում առավել մոտ լինել ժողովրդին, իսկ արտաքին ճակատում՝ վարել հավասարակշռված ձկուն քաղաքականություն:

Հասան-Ջալալյանները, թերևս, հայ իշխանական տների շարքում այն եզակի ներկայացուցիչներն էին, որոնք ունեցած իրավասությունների մի մասը, գիտակցաբար պատվիրակելով նույն տոհմի հոգևոր դասին, փորձում էին իրենց ազդեցության ուղեծրում պահել Գանձասարի հովանու տակ գտնվող ոչ միայն բուն Խաչենի, այլև Կուր-արաքսյան միջագետքի և անդրկուրյան աստվածապաշտ հայ հանրությանը: Այդ նպատակով Հասան-Ջալալյաններն իրենց զավակների մի մասի համար հոգևոր պատշաճ կրթություն էին ապահովում, իսկ Գանձասարի վանքին նվիրաբերում գյուղեր, կալվածքներ:

Գանձասարը, հանձին նրա հայրենապաշտ հոգևորականության, 18-րդ դարի վերջերին դարձավ վաղ և միջին միջնադարում Հայոց արևելից նահանգներում գոյություն ունեցած թագավորությունների արժանի ժառանգորդը: Նրանք սկսեցին արտահայտել Արցախի ինչպես մեկիքական տների, այնպես էլ՝ հասարակ ժողովրդի շահերը:

Գանձասարի հովանու տակ գտնվող ժողովուրդն իր հերթին Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսներին ընկալում էր ոչ միայն որպես հոգևոր առաջնորդների, հովվապետների, այլև նրանց մեջ տեսնում էր երբեմնի գոյություն ունեցած հայկական հզոր պետականության գաղափարախոսների և դրան հասնելու առաջնորդների:

Գանձասարի կաթողիկոսների ընտրման ընթացակարգն իր մեջ նույնպես պարունակում էր ժողովրդավարական որոշ սկզբունքներ: Այսպես, Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսի իրավունքները հաստատող Շահ Աբաս Բ-ի 1663 թվականի հրամանագրի մեջ ասված է. «Պետրոս կաթողիկոսը ներկայացրեց Ղարաբաղի հայերի մի խմբի ձեռքով գրված ու կնքված մի նոտարական փաստաթուղթ՝ հաստատված Ղարաբաղի բեկլարբեկի կողմից այն մասին, որ Գրիգոր կաթողիկոսը մահացել է և Ղարաբաղի բնակչությունը, մելիքները, գեղջավազներն ու քյադխուդաները իրենց համաձայնությունն են տվել Պետրոսի կաթողիկոսությանը: Մենք այն նրան շնորհեցինք ու կարգադրեցինք, որ հիշյալ հայ ժողովուրդը նրան իր կաթողիկոս ու առաջնորդ ճանաչի ...»¹:

Պետրոս կաթողիկոսին հաջորդած Գանձասարի Երեմիա կաթողիկոսի կաթողիկոսական իրավունքները հաստատող շահ Հյուսեինի 1699/ 1700թ. հրովարտակում նույնպես խոսվում է ժողովրդավարական այն սկզբունքների մասին, որոնք արմատավորված էին արցախահայ իրականության մեջ: «... Օրերս կարգակիցների մեջ լավագույն Գանձակի, Ղարաբաղի ու Շիրվանի հայերի Երեմիա կաթողիկոսը տեղեկացրեց,- ասված է հրովարտակում,- որ այդ մահալների հայերի կաթողիկոսությունը, ինչպես որ իր նախնիների վերաբերությամբ էր այդ արվել, այնպես էլ դրախտաբնակ արքայի հրամանագրով իրեն է շնորհվել ...: Այդ դիրքն իր համապատասխանության մասին մի համախոսական ներկայացրեց՝ գրված Ղարաբաղի մահալների մի խումբ հայ բնակիչների կողմից ..., ըստ որի վերոհիշյալ ռայաթները շատ գոհ են նրա հաճելի վարվելակերպից և խնդրեց արքայական ստորագրությունը»²: Հրովարտակում մատնանշված համախոսականը պահպանվում է Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանում³:

Եղած աղբյուրների քննությունից կարելի է եզրակացնել, որ Գանձասարի կաթողիկոսների հաստատման հարցում շահական հրովարտակներն ավելի շատ ձևական նշանակություն ունեին: Պարզապես դա շահական իշխանության քմահաճ և ինչ-որ տեղ, «տիրական» վերաբերմունքի արտահայտություն էր, գոյություն ունեցած

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թ. 2ա, վավ. 58: Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրեր. հրովարտակներ /1652-1731/, պրակ 3-րդ, էջ 50:

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թ. 2բ, վավ. 133ա: Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ 3-րդ, էջ 142:

³ Տես՝ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թ. 240, վավ. 2:

աստիճանակարգի պահպանման ձև: Իրականում Գանձասարի կաթողիկոսները, չսպասելով շահական հրովարտակին, անցնում էին իրենց պարտականությունների կատարմանը՝ մելիքների և ժողովրդի համապատասխան «քվեն» ստանալուց անմիջապես հետո: Այսպես, շահ Աբաս Բ-ի 1663 թվականի հրամանագրով հաստատվում են Պետրոս կաթողիկոսի իրավունքները: Մինչդեռ նա այդ գործառնությամբ իրականացնում էր 1653 թվականից¹: Նույնը կատարվել է նաև Երեմիա կաթողիկոսի պարագայում:

Փաստորեն Գանձասարի կաթողիկոսները, իրենց թիկունքում ունենալով Արցախի մելիքների և ժողովրդի վստահության մեծ պաշարը, ձեռնամուխ եղան հայկական թագավորության վերակերտման գաղափարի իրագործմանը: Նկատենք նաև, որ քննարկվող ժամանակահատվածում իր պատմական առաքելությունը տրամաբանական ավարտին հասցնելու վճռականությամբ տոգորված ժողովրդի առկայությունն Արցախում նկատելի է դառնում:

Համաժողովրդական պայքարի գլուխ անցնելով՝ Արցախի մելիքներն ու Գանձասարի կաթողիկոսները, երկրի ազատագրության հույսը կապելով սեփական ներուժի հետ, չանտեսեցին նաև հավանական դաշնակիցների որոնման հնարավորությունը: Հետաքրքիր է նաև այն փաստը, որ, ի տարբերություն Հայաստանի մյուս նահանգների գործիչների, Ղարաբաղի աշխարհիկ և հոգևոր տերերն ի սկզբանե իրենց երկրի ազատագրության գործը կապեցին ոչ թե Եվրոպայի, այլ Ռուսաստանի հետ: Դա բացատրվում է հետևյալ պատճառներով.

1. հայրենի երկրի ձակատագրով մտահոգ Արցախի մելիքներն ու Գանձասարի կաթողիկոսները, ուշի-ուշով հետևելով Հռոմի պապի և եվրոպական միապետների հետ արևմտահայ գործիչների ու էջմիածնի կաթողիկոսների շուրջ երեքդարյա անպտուղ բանակցություններին, համոզվեցին, որ մեծ տերությունները լիովին հակված էին դեպի Պարսկաստանը և, հատկապես՝ Թուրքիան: Հետագա դարերի պատմական իրադարձությունները դարձան այդ ամենի առհավատյան:

2. 17-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած՝ Ռուսաստանը ոչ միայն դուրս եկավ միջազգային ասպարեզ, այլև դարձավ տարածաշրջանային հավակնոտ ծրագրերի հեղինակ: Տվյալ ժամանակահատվածում Ռուսաստանը, ընդարձակելով իր պետական սահմանները, մոտեցել էր

¹ Մ.արքեպիսկոպոս Սմբատեանց, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանացն Սաղիանի, Տփլիս, 1896, էջ 237:

Այսրկովկասին և ձգտում էր իր ազդեցությունը տարածելով այդ երկրամասի վրա՝ կայսրության համար ճանապարհի հարթել դեպի Հնդկաստան: Իսկ այս պայմաններում, կամա թե ակամա, Ռուսաստանի շահերը պետք է բախվեին Թուրքիայի, Պարսկաստանի, միաժամանակ և՛ նրանց հովանավորող եվրոպական տերությունների հետ:

3. Այսրկովկասում Ռուսաստանին անհրաժեշտ էին կարող ուժեր, որոնց վրա հենվելով՝ պիտի իրականացնվեր այդ երկրի արևելյան քաղաքականությունը: Որպես այդպիսի հենակետեր՝ Այսրկովկասում հանդես էին գալիս Վրաստանը, Սյունիքի և Արցախի մելիքությունները և դրանց գաղափարական առաջնորդ Գանձասարի կաթողիկոսությունը:

4. Չպետք է թերագնահատել նաև ցարական իշխանությունների, մանավանդ՝ Պետրոս առաջինի հակաթուրքական տրամադրությունը: Ռուսաց միապետները տեսնում էին երկրի մեկնարկային վերընթացի կողմնորոշիչները և զգում թուրքական աշխարհից դրանց հարահաս սպառնացող վտանգները: Տակավին իննսունական թվականների վերջին, ուղևորվելով Արևմուտք, Պետրոս ցարը հայտարարում էր, որ, մշակութային նպատակներից զատ, իրեն գրավում է «Տիրոջ խաչի թշնամիների, թուրքաց սուլթանի, Ղրիմի խանի և բոլոր մուսուլմանական հորդանների թուլացումը»¹:

Ստեղծված բարենպաստ պայմաններն ի շահ հայության առավելագույնս օգտագործեցին Գանձասարի կաթողիկոսները:

1672թ. Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսը հատուկ ուղերձով դիմում է ցար Ալեքսեյ Միխայլովիչին՝ Ռուսաստանում առևտրով զբաղվող խոջաներին և ընդհանուր առմամբ հայերին՝ իր հովանավորության տակ վերցնելու խնդրանքով²: Ազատագրական պայքարի ուղղորդման գործում Պետրոս խանձկեցու վերոհիշյալ ուղերձին ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը վերապահումով է մոտեցել: Նա գրել է. «Պետրոս կաթողիկոսի գրությունը ավելին չէր, քան Սպահանի հայ խոջաների օգտին արված բարեխոսություն. հայերից «լավագույն» համարված այդ խոջաներին նկատի ունեւր կաթողիկոսը, երբ պաշտպանություն էր աղերսում «հայ ժողովրդի» օգտին»³:

Զիմաձայնվելով մեծավաստակ գիտնականի այս ընդհանրացման հետ՝ նկատենք, որ Պետրոս կաթողիկոսի՝ Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին հասցեագրված թուղթը խորքում քաղաքական նկատառումներ էր

¹ ՀԺՊ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. 4, Երևան, 1972, էջ 138:

² ԸՐՎՎՏ-ԲցրոսՈՈպ ՏՅՎՏՔպՎՈ՛Ղ XVII ՉպՍպ, Ց. 1, ր. 91-92.

³ Հովհաննիսյան Ա., Ղրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք Բ, էջ 48:

պարունակում: Հայ-ռուսական հարաբերությունների համատեքստում քաղաքական առաջին ձեռնարկումը լինելով՝ կաթողիկոսը ցարի առաջ միջնորդում էր Ռուսաստանում Նոր Ջուղայի խոջաների ոչ միայն ազատ երթևեկը, այլև առավել շատ ծանրանում էր հետագա հնարավոր զարգացումների վրա՝ Ալեքսեյ Միխայլովիչին բարենադիշելով հաղթանակ թշնամիների նկատմամբ և աղերսում նրանից՝ պաշտպանություն հայ ժողովրդին: Պետրոս կաթողիկոսը, Հայոց արևելից նահանգների հովվապետը լինելով, քաջ գիտակցում էր, որ Սպահանի հայ խոջաները Ռուսաստանում, առևտրական գործառույթներից զատ, ցարական արքունիքում համայն հայության բանագնացների դեր էին կատարում: Ուստի Պետրոս կաթողիկոսը շահախնդիր էր Սպահանի հայ առևտրական տան բարգավաճման գործում:

Պետրոս կաթողիկոսի ուղերձը, ըստ էության, առաջին քայլն էր՝ շոշափելու հայության նկատմամբ ունեցած ռուսաց միապետների տրամադրությունը: Գանձասարի կաթողիկոսի այս քայլը վարակիչ էր ինչպես Էջմիածնի հայրապետի, այնպես էլ՝ Արցախի ու Սյունիքի մելիքների համար:

Հայոց երկրի ազատագրության հարցով 1677թ. կաթողիկոս Հակոբ Ջուղայեցու գլխավորությամբ, Էջմիածնում հրավիրվել է գաղտնի ժողով, որին մասնակցել են նաև Սյունյաց ու Արցախի հայ մելիքների ներկայացուցիչները: Նույն այդ նպատակով Հակոբ Ջուղայեցին Գանձասարի կաթողիկոսի հետ գործակցության մեջ է մտել¹: Երեմիա կաթողիկոսը Հակոբ Ջուղայեցուն խնդրում է եվրոպական միապետների և Հռոմի պապի հետ բանակցությունների ժամանակ ներկայացնել նաև Գանձասարի հովանու տակ գտնվող հայ հավատավորների շահերը:

Գանձասարի կաթողիկոսի հորդորանքով Հակոբ Ջուղայեցին նախ գնում է Վրաստան և, վրաց գործիչների հետ բանակցելով, փոխադարձ համաձայնությամբ որոշվում է, որ հայերը դիմեն Արևմտյան Եվրոպայի պետություններին, իսկ վրացիները՝ Ռուսաստանին:

Պետրոս Առաջինը քաջատեղյակ էր, որ Գանձասարի կաթողիկոսն անվերապահ ազդեցություն ունի ինչպես Կուրի աջափնյակի, այնպես էլ ձախափնյակի հայկական գավառների վրա: Ուստի իր քաղաքական ծրագրերն Այսրկովկասում իրագործելու նպատակով հենվում էր

¹ ՀԺՊ, հ. 4, էջ 128:

Գանձասարի կաթողիկոսի վրա: Քննարկվող ժամանակաշրջանի աղբյուրները վկայում են, որ Պետրոս Առաջինի ժամանակ ռուսաց կառավարության հարաբերությունները հիմնականում Գանձասարի հետ էին¹:

17-րդ դարի վերջին և 18-րդ դարի սկզբին հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումը թևակոխեց նոր փուլ: Երևան եկան այդ շարժման գաղափարախոսները, որոնք հանդես էին գալիս քաղաքական որոշակի ծրագրով:

Այդ շարքում առավել ընդգծված գործիչներ էին Սյունիքի մելիքական տների հայրենասիրական ավանդույթներով դաստիարակված Իսրայել Օրին և Արցախի Հասան-Ջալալյան մեծանուն տոհմի արժանի ժառանգ Եսային, որը, 1701 թվականից սկսած, կաթողիկոս ընտրվելու օրից, դարձավ ազատագրական պայքարի անխոնջ մարտիկներից մեկը:

Իսրայել Օրին քաջ գիտակցում էր, որ իր ծրագիրը հնարավոր է իրագործել բուն մայր երկրում կազմակերպված ուժերի առկայության դեպքում: Որպես իրական և շոշափելի ուժի՝ նա տեսնում էր Արցախի մելիքներին և Գանձասարի կաթողիկոսին: Ռուսական արքունիքի հետ նրանց ունեցած կապերին ծանոթ լինելով՝ Օրին անհրաժեշտ համարեց շեշտակի շրջադարձ կատարել Հայաստանի մինչ այդ որդեգրած արևմտյան կողմնորոշման մեջ: Այդ ուղղությամբ նրա առաջին քայլը հանդիսացավ 1699թ. ապրիլի 29-ի Անգեղակոթի հայ մելիքների գաղտնի խորհրդակցությունը:

Ընդունելի է Բ.Ուլուբաբյանի այն կարծիքը, ըստ որի՝ Անգեղակոթի ժողովին հրավիրված են եղել նաև Ղարաբաղի մելիքները²: Ճիշտ է, սկզբնաղբյուրները դրա մասին լռում են, բայց, այնուամենայնիվ, Անգեղակոթին նախորդած և հաջորդած դեպքերը, ինչպես նաև բուն հավաքում արժարժված գաղափարներն այդ կարծիքի օգտին են խոսում: Այսպես, 1699թ. գարնանը Օրին, վերադառնալով Հայաստան, իր հետ բերեց Հռենոսյան Պֆալցի կյուրֆուրստ Հովհան Վիլհելմի նամակը՝ հասցեագրված հայ մելիքներին, էջմիածնի ու Կապանի կաթողիկոսներին³: Քննարկվող ժամանակահատվածում Կապանում կաթողիկոսական աթոռ չկար, և, բնականաբար, դա վերաբերում էր Գանձասարի կաթողիկոսին:

¹ Հովհաննիսյան Կ., *Էջեր Արևելյան Հայաստանի ազատագրական շարժման պատմությունից*, էջ 8:

² Ուլուբաբյան Բ., *Ջրուցարան, հ.Ա, Երևան, 1987*, էջ 246:

³ *ՆճՏԶ* թ., *նշվ.աշխ.*, վավ. հմ. 1:

Հովհան Վիլիելմին ուղղորդելու գործում, անկասկած, իր դերն է ունեցել Իսրայել Օրին, որովհետև նրա հետագա գործունեության առանցքում Արցախն էր՝ իր հոգևոր ու աշխարհիկ տերերով հանդերձ:

Եթե վաղ միջնադարում պատմական սկզբնաղբյուրներում Կուր-արաքսյան միջագետքում գտնվող Սյունիքն ու Արցախը շատ հաճախ անվանվել են Սիսական, Սյունիք¹, միջին միջնադարում՝ Երբեմն Ղարաբաղ², ապա ավելի ուշ շրջանում՝ Ղափանու աշխարհ³: Պատահական չէ, որ առաջին՝ 1699թ. թղթի տակ ժողովատեղ էր հիշատակված Անգեղակոթը, իսկ վերջին բոլոր խնդրագրերը, հատկապես 1703 թվականի Կապանի մելիքների անունից կազմված թղթերի գրության տեղ է նշված Աղվանք գավառը, որ նշանակում է Արցախ:

Վերոհիշյալ կարծիքի օգտին է խոսում նաև մեկ այլ փաստ: Արդեն վերևում նշվել է, որ Արցախի հոգևոր ու աշխարհիկ տերերն ի սկզբանե երկրի ազատագրման հույսը կապել էին Ռուսաստանի հետ: Մինչդեռ հայ իրականության մեջ գերիշխում էր արևմտաեվրոպական կողմնորոշումը: Ամենայն հավանականությամբ՝ Իսրայել Օրու դեպի՝ Ռուսաստան դիմաշրջման գործում իրենց դերն ունեցան Արցախի մելիքները և Գանձասարի կաթողիկոսը: Անգեղակոթի ժողովը որոշում կայացրեց հատուկ նամակ ուղարկել Պետրոս Առաջինին՝ խնդրելով աջակցել հայերին՝ ազատվելու անհավատների ծանր լծից⁴: Ապա նամակում ասվում է. «մեր մտադրությունն է, որպեսզի մենք և մեր բոլոր ժողովուրդները, մեծ թե փոքր, հանձնվենք ձերո՞ւ մեծության իշխանությանն ու կառավարմանը ... խոստանում ենք մեր կյանքն ու մեր ամբողջ ունեցվածքը ի ծառայություն ձերո՞ւ մեծության և այս գործին»⁵:

Հատկանշական է նաև այն փաստը, որ, Անգեղակոթի ժողովի որոշմամբ, Օրիի օգնական է նշանակվում Արցախի Ս.Հակոբա վանքի միաբան Մինաս վարդապետ Տիգրանյանը, որը մինչև իր կյանքի վերջն անդադրում ծառայում էր հայրենիքի ազատագրության գործին: Իսրայել Օրին մեծ ակնկալիքներ ուներ Արցախի մելիքներից և Գանձասարի կաթողիկոսից: Անգեղակոթի ժողովից հետո Օրին, վերադառնալով Դյուսելդորֆ, Կյուրֆուրստին հանձնած զեկուցագրում Իրանի դեմ մղվելիք

¹ Խորենացի Մ., Հայոց պատմություն, Երևան, 1981, էջ 153-154:

² Ալիշան Ղ., Տեղագիր Հայոց մեծաց, Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1855, էջ 86:

³ Չամչյան Մ., Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցան տն. 1784, հ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 788:

⁴ Աղայան Ծ., Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում, էջ 75:

⁵ ԸՐՎՎՏ-ԲցրրՍՈպ ՏՅՎՏՔպվՈ՛Ղ՝ 2 XVIII ՉպՍպ, 3. 2, փ. 1, ր. 240.

առաջիկա պատերազմում երկու-երեք հարյուր հազարի էր հասցնում ռազմունակ հայերի թիվը, թեև, փաստորեն, միայն հինգ հազար մարտիկներով էր նրանց մասնակցությունը խոստանում Երևանի ազատագրման համար մղվելիք մարտերին: Ըստ երևույթին՝ Օրին ի նկատի ուներ Արցախի հինգ մելիքների հազարական զինական ուժը:

Ի դեպ 18-րդ դարի 80-ական թվականներին, երբ ռուսները պատրաստվում էին մտնել Անդրկովկաս, Արցախի մելիքները ցարական արքունիքին խոստացան նրանց տրամադրության տակ դնել նույնչափ՝ հինգ հազար զինվոր¹:

Ուշագրավ է, որ 1701թ.՝ Մոսկվայում, իշխան Գոլովինի հետ ունեցած զրույցում, Օրին ակնարկում է, որ Մեծ Հայքում կա հինգ նահանգապետ², նկատի ունենալով Արցախի մելիքներին, որոնք ռուսական զորքերի մոտենալու դեպքում «24 ժամ էլ չի անցնի, որ նրանք կքշեն անհավատներին և 15 օր էլ չանցած, կտիրեն ամբողջ երկրին»³:

Հայտնի է, որ Անգեղակոթի ժողովը մելիքների կողմից ստորագրված, բայց չգրված թուղթ տվեց Իսրայել Օրուն՝ նրան լիազորելով իրենց անունից դիմումներ գրել: Հետագայում, Մոսկվայում Օրին այդ իրավասու թղթերն օգտագործում է: Այս առիթով Ա.Հովհաննիսյանը գրել է. «1703 թվականին խմբագրած նրանց դիմումներն անմիջորեն համընկնում էին եթե ոչ Ղափանի մելիքների, գեթ Ղարաբաղի մելիքների և մանավանդ սրանց քաղաքական ղեկավարի՝ Գանձասարի Եսայի Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսի տրամադրություններին»⁴:

Դեռևս 17-րդ դարի վերջերից սկսած՝ Եսայի Հասան-Ջալալյան⁵ իր համախոհների շրջանում արմատավորում է հայրենի երկրի ազատության համար անընդհատ և անզիջում պայքարի գաղափարը: Այդ կապակցությամբ Մակար Բարխուդարյանցը մի ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում. «...1701թ. ... իւր բոլոր ուշադրութիւնը (խոսքը վերաբերում է արցախահայությանը,- Վ.Բ.) դարձնում է արտաքին, լափիլզող սուրերի վերայ: Միանում են բոլոր մելիքներն և եիւզբաշիններն, որոշում են կազմել սղնախներ, այն է իւրաքանչիւր մելիք իւր վստահելի ամրոցում ամ-

¹ *ԼՏՈՎՈՐՈՂ Ը., ՀՏՐՈՐՈՂ ՈՐՈՎՎՐԱՍԱՅ ՏՐԶՏՆՏՊՈՑԱՍՖՎՏԱՅ ՊՁՈՋԱՎՈՂԱՅ 80-Ի չՏՊՏՉ XVIII րՅՏԱԿՑՈՂ*, ր. 108, 105.

² *Իսրայել Օրին նկատի ուներ Խամսայի մելիքներին:*

³ *նճՏՉ թ., նշվ. աշխ., էջ 76:*

⁴ *Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք Բ, էջ 523:*

⁵ *1699 թվականին Երեմիան աթոռակից կաթողիկոս է օծում իր եղբորորդի Եսայուն: Տես՝ Սիմէոն կաթողիկոս, Ջամբու, Վաղարշապատ, 1873, էջ 81:*

րանայ իւր ժողովրդով և զօրքով եւ մահու չափ պատերազմելով պահպանէ իւր ազատութիւնը, ժողովուրդը եւ կրօնը... Իսկ գլխաւոր ժողովատեղին էր Գանձասարայ վանքն»¹: Եսայի Հասան-Ջալալյանի վրա էր դրված ոչ միայն ազատագրական պայքարի կազմակերպական խնդիրը, այլև արտաքին ճակատում վարվող դիվանագիտական փնտրտուքներն ու հնարավոր դաշնակիցների որոնման գործը:

Ռուսաստանի և Ուկրաինայի հայ եկեղեցական համայնքները Գանձասարի կաթողիկոսությանը ենթարկելու նպատակին հետամուտ՝ Եսային քաղաքական շեշտված հակում ունեւ դեպի Ռուսաստանը: Օրուց հետո նրա գործը շարունակող Եսայի Հասան-Ջալալյանը, Աստրախանից վերադառնալով հայրենիք, գիտակցելով սեփական ներուժի կազմակերպման և կանոնավոր հունի մեջ դնելու անհրաժեշտությունը, ձեռնամուխ եղավ Գանձասարի կաթողիկոսության իրավասության տակ գտնվող գավառների պետական կյանքն ընթացքավորելու դժվար գործին:

Հարկ է նշել, որ քննարկվող ժամանակահատվածում «տիրապետութեան տակ՝ Գանձասարի վանքի շրջապատում, ինը հարիւր գիւղ կայ, եւ այդ գիւղերը մեծ են. ունեն հարիւրից մինչեւ չորս հարիւր եւ ւելի տուն»²:

Նկատենք, որ 18-րդ դարում հայ նահապետական ամեն մի գերդաստանում (տուն) ապրում էր տասից տասնհինգ մարդ: Նշանակում է՝ ամենահամեստ հաշվարկներով հայոց արևելից նահանգներում և անդրկուրյան հայաշատ գավառներում ապրում էր հայ առաքելական եկեղեցու ամրվազն երկու միլիոն հավատավոր: Նրանց հոգևոր, մշակութային, տնտեսական և քաղաքական կյանքը կազմակերպելու և պետական ծիրի մեջ դնելու նպատակով 1714թ. Եսայի կաթողիկոսը Գանձասարում հրավիրում է գաղտնի ժողով, որտեղ ընդունվում են մի շարք կանոններ: Մասնավորապես, ըստ այդ կանոնների Արցախի մելիքները ձանաչում են Հասան-Ջալալյան տոհմի գահերեցությունը: Կանոնակարգվում են մելիքների փոխհարաբերությունները, իրավունքները, պարտականությունները, ճշտվում զորքերի հավաքագրման, զորատեսակների կառավարման մանրամասները, միաժամանակ շեշտվում պետական նշանակության կարևոր հարցերի համախորհուրդ լուծման անհրաժեշտությունը³:

¹ Բարխուտարեանց Մակար եպիսկոպոս, Պատմութիւն Աղուանից, հ.Բ, էջ 69-70:

² ԱՅՏԶ թ., նշվ. աշխ., էջ 324:

³ Բէկնազարեանց Ա., Գաղտնիք Ղարաբաղի, էջ 210-214:

Մինաս Վարդապետ Տիգրանյանն ազատագրական պայքարը գործնական հունի մեջ դնելու և հետագա գործողությունների ծրագիրը ձգքրտելու նպատակով 1716թ. Գանձասարում հանդիպեց Եսայի Հասան-Ջալալյանի հետ:

Մինաս Վարդապետ Տիգրանյանը նույն նպատակով էջմիածնում հանդիպեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Աստվածատուր Ա Համադանցու (1715-1725) հետ: Ի տարբերություն Եսայի Հասան-Ջալալյանի՝ նա ավելի զգուշավոր էր, իսկ ավելի շուտ՝ անվճռական քաղաքականություն էր վարում: Դրա մասին Մինաս վարդապետը Ռուսաստանի դեսպանական վարչությանն ուղղած 1717թ. մարտի 14-ի զեկուցագրում գրել է, որ Աստվածատուր կաթողիկոսը մեծ մտավախություն ուներ շահից. այնպես չպատահի, որ «այդ մեծ գործը իրենց բոլորի համար կործանարար լինի»: Նա չի համարձակվում գրավոր դիմել ցարին¹: Պատահական չէ, որ Մինաս վարդապետը, ռուսական արքունիքի հետ ունեցած բանակցությունների ժամանակ, մշտապես ընդգծում էր Եսայի կաթողիկոսի և Արցախի մելիքների պատրաստականությունը՝ ներգրավվելու տարածաշրջանային ռազմաքաղաքական ապագա զարգացումներին:

Նկատենք նաև մեկ այլ հանգամանք. Աստվածատուր Ա Համադանցին անվճռականություն ցուցաբերեց նաև Արցախի ներքին միաբանությունն անխաթար պահելու գործում: Այսպես, նա Եսայի կաթողիկոսի լիազորություններին համարժեք ճանաչեց իրեն ինքնակոչ Աղվանից կաթողիկոս հռչակած Երից Մանկանց վանքի Ներսես եպիսկոպոսի իրավունքները: Փաստորեն՝ Հայոց արևելից նահանգներում հակաաթոռությունն օրինականացվեց, որն իր բացասական հետևանքներն ունեցավ ժողովրդի թե՛ հոգևոր և թե՛ քաղաքական կյանքում:

Սակայն Եսայի կաթողիկոսը խոհեմություն դրսևորեց և, ապագա արհավիրքներին դիմակայելու, պետականաշեն մթնոլորտ ստեղծելու և թշնամու նկատմամբ միասնական ձակատ հարդարելու նպատակով, հանդուրժեց մի առ ժամանակ իր կողքին տեսնել անօրինական կաթողիկոսին՝ մանավանդ, երբ Ներսեսին հովանավորում էին Գյուլիստանի և Ջրաբերդի մելիքները:

¹ Ղանիբեյյան է., Գանձասարի վանքը, Երևան, 2009, էջ 37:

Ամենայն հավանականությամբ՝ Էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսների ներուժը մեկտեղելու և Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Աստվածատուր Ա Համադանցուն առավել վճռական քայլերի դրդելու նպատակով է, որ 1719 և 1721 թվականներին Եսայի կաթողիկոսը երկու անգամ այցելել է Էջմիածին:

Արցախի հոգևոր և աշխարհիկ տերերի անունից 1716թ. օգոստոսի 10-ին Եսայի կաթողիկոսը դիմեց Պետրոս Առաջինին՝ խնդրելով իրենց վերցնել Ռուսաստանի հովանավորության տակ «... մեք պատրաստ ենք ընդ առաջ քո ըստ իմուն կարողութեանս և մեր նահանգիս մելիքովս և մեծամեծովք և փոքրումբք և յորժամ կամեսցի հզօր և մեծ թագաւորդ յաջապարել այսր կամօքն աստուծոյ...»¹:

Ընդգծված ռուսական կողմնորոշում ունենալով հանդերձ՝ Եսայի կաթողիկոսը չէր բացառում նաև եվրոպական երկրների օժանդակությամբ Հայաստանի ազատագրման հնարավորությունը: Այս կապակցությամբ 1712 թվականին կազմված մի «Ժամանակագրության» մեջ ասված է. «Եսայի Գանձասարայ, Ղարաբաղի և Շիրուանայ կաթողիկոսն յայսմ մի առ թագավորն մեր Լեւիաց Օգոստոսն գրեաց, առաքելով ընդ Յուդայի Քրուշինսքիցին Եգուիդային գթուղթն, ցուցանելով զինքն հավատարիմ ս.Աթոռն և որդւոց նորին, թագաւորացն քրիստոնէից»²:

Երկրի ներքին կյանքում Եսայի կաթողիկոսի եռանդուն կազմակերպական ձեռնարկները, արտաքին ճակատում ակտիվ դիվանագիտական փնտրտուքները, հոգևոր դասի, մելիքների և ժողովրդի համախումբ ներդաշնակ գործողությունները համայն հայության համար, Հայոց արևելից նահանգները տվյալ ժամանակահատվածում դարձրին հավատի և հույսի կերոններ: Ազատագրական պայքարի գործիչների համար Արցախը դարձավ յուրօրինակ հավաքատեղի:

Պատմական հիշատակարանը հաղորդում է, որ արդեն 1717 թվականին, Ավան հարյուրապետի գլխավորությամբ, «շիրվանցիները» հաստատվել էին Արցախում՝ Շուշին դարձնելով ազատագրական պայքարի օջախներից մեկը³:

Այսպիսով, 17-րդ դարի վերջերին հայ իրականության մեջ համատարած կորուստների և հուսահատության պայմաններում Արցախի մելիքա-

¹ Армянно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. 2, ч. 1, с. 360.

² Հովհաննիսյան Ա., Ղրվագներ, գիրք Բ, էջ 612:

³ Երկու վավերագրեր տ.խաչիկ վարդապետի ձեռնագրերի ժողովածուից, «Արարատ», հունիս, 1900, էջ 35:

կան տների ներկայացուցիչները և Գանձասարի կաթողիկոսները, որպես հայկական կորուսյալ պետականության լավագույն ավանդույթների կրողները նոր էջ բացեցին հայ ազատագրական շարժումների պատմության մեջ: Արցախի մելիքները և Գանձասարի կաթողիկոսները՝ նախանձախնդիր իրենց իրավունքների ու ազատությունների վերահաստատմանը, 17-րդ դարի վերջերին և 18-րդ դարի սկզբներին մշակեցին հայ ժողովրդի ազատագրության ռազմավարությունը, որը ենթադրում էր, սեփական ներուժին ապավինելով, Ռուսաստանի աջակցությամբ վերականգնել հայկական թագավորությունը: Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսը հայ իրականության մեջ առաջինն ուրվագծեց ռուսական կողմնորոշման նախաշավիղը, որին նոր քաղաքական ընթացք հաղորդեցին Խորայել Օրին և Արցախի մելիքները:

Ջինված պայքարի միջոցով ոչ միայն հայության ինքնության փրկման, այլև ազատության նվաճման և պետականության վերակերտման գաղափարի հայտնաբերումը հայության համար նոր արժեհամակարգի ստեղծման ելակետ դարձավ: Արցախի գործիչների համար անընդունելի էր միայն աղերսագրերի միջոցով «բարեկամ» երկրների աջակցությամբ հայրենիքի ազատագրման մինչ այդ բյուրեղացած կարծրատիպը:

Արցախի ռազմաքաղաքական անվտանգության պահպանումը, ինքնիշխանության վերականգնման անհրաժեշտությունը, երկրամասի հոգևոր ու աշխարհիկ տերերի մեջ ձևավորեց այն գիտակցությունը, թե հնարավոր չէ ապահովել հայկական տարանջատ գոյությունն ու զարգացումը, եթե իրենք չմիավորվեն և չգործեն որպես մեկ ամբողջություն: Արցախահայ իրականության մեջ օրեցօր գերիշխող էր դառնում ողջ Հայաստանի քաղաքական ինքնորոշման՝ Հայոց թագավորության վերականգնման ծգտումը: Այդ առանցքի շուրջն էլ ծավալվեցին 18-րդ դարի և 19-րդ դարի սկզբների հայ իրականության կարևոր պատմական իրադարձությունները:

Зарождение идеологии национально-освободительного движения и первые шаги в Арцахе (конец 17- начало 18 в.в.)

Ваграм Балаян

Резюме

В конце 17 в. в армянской действительности, в условиях повсеместных потерь и разочарований, представители меликских домов Арцаха и каталикосы Гандзасара, как хранители лучших традиций потерянной армянской государственности, раскрыли новую страницу в истории армянского освободительного движения. Мелики Арцаха и

каталикосы Гандзасара, являясь ревностными сторонниками своих прав и восстановления свобод, в конце 17 и начале 18 вв. разработали стратегию освобождения армянского народа, которая предполагала опираться на собственные внутренние силы, с помощью России восстановить армянское царство.

Путь вооруженной борьбы для армян стал новой точкой отсчета системы ценностей не только для сохранения самобытности, но и завоевания свободы и возрождения идей государственности.

The Origin of National-liberation Movement Ideology in Artsakh

(XVII-XVIII cc.)

Vahram Balayan

Summary

In the end of XVII c. the representatives of Artsakh Melik's Houses and Catholicoses of Gandzasar, being the keepers of the best traditions of the lost Armenian statehood, opened the new page in the history of Artsakh liberation movement. They worked out Armenian people liberation strategy, which was supported to be guided by the internal forces with the help of Russia to restore the Armenian kingdom.

The path of armed struggle became the starting point of the system of values not only for preserving the originality but also for conquest of freedom and rebirth of statehood ideas.

КИЗЛЯР КАК ЦЕНТР МИГРАЦИИ АРМЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ РЕАЛИЗАЦИИ КОЛОНИЗАЦИОННО-ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ РОССИИ НА СЕВЕРО-ВОСТОЧНОМ КАВКАЗЕ В XVIII–XIX В.*

Нина Гарунова

*Доктор исторических наук, профессор
Дагестанский государственный университет*

Массовые переселения с древних времен и по XX век были не только результатом завоеваний и колонизации Кизлярского региона, но чаще всего вынужденной мерой, на что шел целый народ, потому, что жить в родных местах становилось невозможно. К рассматриваемому периоду Кизляр стал объектом подобной вынужденной колонизации армян, грузин и других народов. После упразднения крепости Святой Крест все его разноязыкое воинство двинулось в новую крепость Кизляр. Перезимовав первую зиму в землянках, весной 1736 года поселенцы начали строить не только саму крепость, но и город Кизляр. Этнический состав вновь построенного города Кизляр четко прослеживается по названию слобод и кварталов его составлявших: Армянский квартал, который русские называют Армянскою слободою,

а татары Арментир, Грузинский квартал, Квартал новокрещенцев, Окочирский квартал, Черкесский квартал, Квартал казанских татар, Квартал Тезик-аул.

Первые массовые переселения армянского и грузинского населения произошли в начале XVIII в., а когда была основана русская крепость, то произошло массовое переселение народов десятками и сотнями семейств и целыми слободами под ее защиту. С момента основания, как указывает П.Г. Бутков, в городе поселились 450 семей армян и грузин¹. Следуя наблюдениям Н.Г. Волковой, в результате миграционных процессов, к 1816 г. в обществе кизлярских армян насчитывалось до 4,4 тыс. человек². Из официальной ведомости Кизлярской комендантской канцелярии за 1762 год, следует, что в Кизляре насчитывалось 486 армян обоего пола, а по ведомости 1764 года в городе проживало еще 49 служащих армянского и армяно-грузинского эскадрона³. В 1775 году, согласно официальной ведомости, в Кизляре армяне составляли 63, 5 % населения или 1222 человека⁴. В 1817 году из Персии переселилось еще 219 семей и в 20-е годы общее число армянских жителей было 5092 человека (2656 мужчин и 2436 женщин). В середине XIX в. армянское население в Кизляре составляло 8460 чел. Общее число жителей города, по Васильеву Д.С. было около 15 тыс. (максимально возможная цифра по другим источникам - около 12 тыс). К концу века общее население города значительно уменьшается, хотя переселенцы прибывают и в последующий период.

Устройству армянских переселенцев в Кизляре уделялось особое внимание. Российский сенатор, тайный советник барон Шафиров предлагал Правительствующему Сенату предоставить льготы армянским переселенцам в Кизляре. По его мнению, привлечение армян могло принести государству значительную пользу, не только ограждая приграничные районы от нападения горцев, но и при использовании в других местах⁵. Российские власти предполагали определенные выгоды от заселения города армянами, что подтверждается документами

*Հորվածը ընդունվել է 26.12.12:

Հորվածը տպագրության է երաշխավորել ՀՀ Առևտրային պալատի անդամը:

¹ Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803гг.-СПб.:Тип. императорской АН, 1869,ч.1. С.157

² Волкова Н.Г. Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII - начале XX века. М., Наука. 1974. С. 200.

³ ЦГА РД. Ф. 379. Оп.1. Д. 527. Л.11-18; Д.626. Л. 22-24.

⁴ Там же. Д.574. Л.95.

⁵ АВПРИ. Ф. СПб. Главный архив. 11/25. 1763. Д.1. Л. 8.

XVIII в. Армянам гарантировались некоторые льготы: право на свободную торговлю, освобождение от пошлин и постоя войск и другие. Такие уступки армянским переселенцам объяснялись тем, что русские власти стремились привлечь в город как можно больше армянского населения, чтобы, «видя императорскую милость, многие стремились переселиться из приграничных районов и поселений в Россию»¹.

Уже в 1735 г. в одной из докладных В. Левашов упоминает о том, что армяне и грузины обосновались в Кизляре «слободами». Он указывает на 55 армянских семей, проживающих в армянской слободе, и 8 - в купеческой².

Из крепости Святого Креста в Кизляр переселились иранские армяне-торговцы, ремесленники, земледельцы. В документах того времени нет точных данных о количестве армян, поселившихся в Кизляре в начальный период его заселения, но если попытаться произвести приблизительные подсчеты, то может быть вероятной цифра 400 или немного больше. По мере увеличения населения в Кизляре росло и число армян-переселенцев из районов Ирана и Турции. Л. Христофоров обращался к гиланским армянам с предложением о переселении их в Кизляр. В результате его деятельности население Кизляра пополнилось еще 500 семьями из Гиляна³. Их решение о переселении в Кизляр было продиктовано и тем, что после ухода русских войск из прикаспийских районов иранские власти стали преследовать армян за их приверженность России. Поэтому, не редки такие документы, как например: «В августе 1736 г. Правительствующий Сенат издал указ о предоставлении уроженцу города Джульфы армянину А. Коросову и его компаньону участка земли для организации суконной фабрики «между реками Кизляра и Тюмлара»⁴. По оставлении русскими войсками районов Прикаспия надобность в существовании армянского и грузинского эскадронов отпала и они были распущены. Но, по прошествии некоторого времени, по ходатайству императорской канцелярии и Государственной коллегии иностранных дел после указа Сената от 5 августа 1736 г они были восстановлены, а служившие в них грузины и армяне сообщили о формировании военных подразделений-эскадронов и даче им при Кизляре «в пристойных местах под дворы, огороды

¹ Полное Собрание Законов Российской Истории (ПСЗРИ). Т.Х. № 7614. 1736.. С. 563

² ПСЗРИ. Т. IX. № 7026. 1733-1736. СПб. 1830. С. 896-897.

³ РГАДА. Ф. 248. Т. 7. кн. 402. Д. 51. Л. 902-903.

⁴ Бутков П.Г. Указ. соч. С. 161-164.

и под пашню надлежащего места»¹. В 1736 г. Лазарь Христофоров, бывший руководитель одного из эскадронов, отправился в Петербург с 18 армянами-военнослужащими с целью получения разрешения на строительство армянской церкви в Кизляре. По причине того, что в городе были серьезные проблемы с древесиной, он просил дать соответствующее распоряжение астраханскому губернатору о предоставлении древесины и средств для ее транспортировки. Правительствующий Сенат распорядился к сентябрю 1736 г. обязать астраханского губернатора Ф. Соймонова предоставить армянам необходимое количество древесины и ремесленников^{2,3}.

В многочисленных рапортах, представленных коменданту Кизляра от имени командиров Каргинского, Червленного, Новогладковского форпостов, говорится о сотнях бежавших из горского плена грузин и армян, которые изъявляли желание частью - остаться на жительство в Кизляре, частью – вернуться на Родину⁴. В Кизляр стали переселяться и армяне, которые проживали в деревнях Большой и Малой Кабарды, в Аксае, Костеке, Эндирее, Казанище и в других населенных пунктах, поэтому армянское население в Кизляре увеличивалось. Из официальной ведомости, составленной в Кизлярской комендантской канцелярии в 1762 г., следует, что в городе насчитывалось 486 армян обоих полов, а грузин - 319 душ⁵. По ведомости 1764 г. в городе проживало еще 49 служащих армянского и армяно-грузинского эскадронов⁶, многие из которых были армяне. Если учесть, что перепись в городе проводилась с целью взимания подушной подати, то представляется вполне логичным, что не все кизлярские армяне попали в ведомость, поскольку стремились избежать обложения налогом. По ведомости 1765 г. в Кизляре зафиксировано 200 домов, принадлежащих армянам, но у некоторых армян не было собственных домовладений, поэтому возможное количество армянского населения трудно подсчитать⁷. В 1775 г., согласно

¹ ЦГА РД. Ф. 379. Оп. 1. Д. 578. Л. 82 об.-83.

² Там же. Д. 485. Л. 49. Оп. 2. Д. 49. Л. 60.

³ Армяно-русские отношения в 18 в. Сб. докум-ов под ред. В.А. Парсамяна.-Ереван. Изд-во АН Арм.ССР, 1953. Т. 3. Док. 86.

⁴ АВПРИ. Ф. Сношения России с Арменией. Оп. 100/1. Д. 1. Л. 1-2об.

⁵ Чулков М.Д. Историческое описание Российской коммерции при всех портах и границах от древнейших времен и до ныне настоящего и всех преимущественных узаконений по оной Государя Императора Петра Великого и ныне благополучно царствующей государыни императрицы Екатерины Великия, сочиненная Михаилом Чулковым. СПб., 1781-1788. Т. 6. Кн. 3. С. 303-308.

⁶ ЦГА РД. Ф. 379. Оп. 1. Д. 451. ЛЛ. 8, 10, 23, 53, 72, 78, 83, 85.

⁷ Там же. Л. 26. Д. 629. ЛЛ. 22-24.

официальной ведомости, в Кизляре армяне составляли 63,5% населения (а всего в городе насчитывалось 1924 жителя), или 1222 человека. С учетом армян, избежавших обложения налогом, эта цифра могла быть и больше¹. По мнению Г.Ю. Нагапетяна и Ужахова М.Р., в конце XVIII в. армяне составляли 51% (2800 человек) от всего населения Притеречья, хотя по данным официальной ведомости 1785 г. армян в Кизляре проживало 3031 человек. О том, что армянская община Кизляра была достаточно многолюдной и заметной, можно предполагать по описаниям академика И. Гильденштедта, который посетил Кизляр в 70-е гг. XVIII в.

Освоение юга страны стало делом, поставленным на государственный уровень. Российское правительство стремилось заселить приграничные районы казенными крестьянами и другими незакрепощенными сословиями. Однако правительство учитывало, что при естественном движении русского населения к югу процесс колонизации существенно затянулся бы. Следовало учитывать и тот факт, что в крепостнической России число вольного населения было невелико, поэтому для быстреего заселения южных районов следовало изыскать дополнительные людские ресурсы. Выход правительство видело в иностранной колонизации юга. 22 июля 1763 г. русское правительство обнародовало законодательные акты, в частности, «Манифест о даруемых иностранным переселенцам правах и имуществвах», которым было положено начало систематической колонизации новоприобретенных земель. Один из документов – «Манифест о даруемых иностранным переселенцам правах и преимуществах». И. Каниц, сановник Екатерины II, подводил под колонизационную политику следующий теоретический фундамент: «Каждое государство должно приходить в расслабление, ежели недостаточно оно такими людьми, которые могут употреблять в дело разные оного произращения и обогащения общество деланными по художеству своему товарами и вещами и делить от избытка своего часть оных другим народам ...»².

Исследователь «Терской Армении» Д.В. Аганесова считает, что проследить подробно динамику роста армянского населения Терского бассейна не представляется возможным, поскольку сохранившиеся статистические данные не представляют полной демографической

¹ Там же, Д. 527. ЛЛ. 11-18 об.

² ЦГА РД. Ф. 379. Он. I. Д. 574. Л. 95.

картины, а ведь именно они могли бы стать источником анализа состава населения России в исследуемый период¹. Она приводит следующие данные: согласно «Табели Астраханской губернии» за 1775 г. численность армян, обложенных налогом в Кизляре, составляла 1222 человека. Если учесть, что некоторая часть армян не подлежала обложению налогами, то какая-то группа общинников в «Табель» не попала. Возможно, в середине 70-х гг. XVIII в. в Кизляре проживало около 2000-2500 армян. Если признать такую численность, то получается, что почти 50% армян не платили налоги². В «Топографическом описании Астраханской губернии» за 1785 г., составленном по результатам переписи 1781-1782 гг., численность армянского населения Кизляра равна 3031 человек обоего пола³.

Разные авторы приводят различные цифры, отражающие данные о численности армянского населения города. Так, П.Г. Бутков указывает на цифру 2779 душ обоего пола (вероятно, по материалам переписи 1794-1795 гг.), но, по всей видимости, это не полные данные. И. Аргутинский указывает на 4256 человек обоего пола, что явно преувеличено с целью получения для них привилегий⁴. Активизация переселенческой политики Российского государства была связана и с обострением международной обстановки в Закавказье в конце XVIII в. Русско-турецкая война 1787-1791 гг. убедила русское руководство в необходимости укрепления Кавказского тыла. А.В. Суворов и Г.А. Потемкин приняли меры по укреплению Кавказской военной линии, на которой располагались 10 крепостей при казачьих станицах⁵. В лице армян Россия видела своих союзников против Турции, поэтому армянская колонизация затронула и населенные пункты и крепости, расположенные на Кавказской линии. Летом 1795 г. иранский шах напал на Закавказье. Население края не было готово к отражению агрессии, так как в регионе имели место и внутренние противоречия. Российское руководство приняло решение вступить в войну против Ага-Магомед-хана с целью защиты единоверцев и Укрепления своего положения в Закавказье. 30-тысячная армия Валериана Зубова выступила против

¹ Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в. / Сост. В.Н. Гамрекли. Тбилиси, 1968. С. 44, 51.

² Документы по взаимоотношениям Грузии... С. 44 - 51.

³ РГВИА. Ф. ВУА. Д. 18570. Л. 83.

⁴ Цит. : Ананян Ж. Армянская колония Григориополь. Ереван, 1969. С. 3-4.

⁵ Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Т. 1. Вып. 1. СПб. 1887. С.92.

80-тысячной иранской армии. В 1796 г. В. Зубов вступил на территорию Закавказья. В том же году он побывал в Кизляре, где встречался с предводителем российских армян Иосифом Аргутинским, обещавшим помощь со стороны армянского народа и желавшим привлечь к участию в походе В. Зубова закавказских армян¹. Манифест о переходе русской армией иранской границы провозглашал начало военных действий против Ага-Магомед-хана.

Армяне, проживавшие в Дербенте и его окрестностях, активно помогали русским войскам во время похода В. Зубова, а с уходом русских на них обрушилась месть за их антииранскую деятельность². Трагические события 1796 г. привели к нарастанию нового потока переселенцев из Гянджи, Карабаха, Сюника в российские пределы, в том числе и в районы Терека.

Переселение иранских армян в российские пределы гарантировало им правовой и экономический иммунитет. Этим и объясняется желание ираноподданных армян перейти под покровительство России. Во время пребывания В. Зубова в Дербенте к нему обратились армяне, проживавшие в Дербенте и Мушкуре, а также в окрестных деревнях с просьбой о принятии в российское подданство. В. Зубову были представлены списки 9 армянских деревень в Дербентской (Молахалил и Нюгди) и в Мушкурской областях (Большой Хачмас, Малый Хачмас, Караджалу, Большой Баракум, Малый Баракум, Киявар, Кара-гутлу), жители которых просили о содействии в переселении. Благодаря деятельности духовного предводителя российских армян И. Аргутинского были подготовлены условия для перемещения их в российские пределы. В обращении к В. Зубову архиепископ Иосиф отмечал, что армяне персидских областей готовы признать власть русских, но просят им самим решать вопросы внутренней жизни³.

И. Аргутинский просил предоставить армянам соответствующее сопровождение для переселения в российские пределы, но отмечал, что они не требуют дополнительных средств для его организации, а лишь только 3 или 4 судна для перевозки имущества и разрешение по прибытии в Кизляр устроить жизнь по собственному усмотрению с предоставлением земли для обустройства⁴. Павел I, получив инфор-

¹ Козубский Е. *История города Дербента. Темир-Хан-Шура, 1906. С.10.*

² Титанян Р.Т. *Армянские источники о Закавказских походах Ага-Магомед-Хана. Ереван. 1981. С.27.*

³ Титанян Р.Т. *Армянские источники о Закавказских походах Ага-Магомед-Хана. Ереван. 1981. С.192.*

⁴ АВПРИ. Ф. СРА. Оп. 100/111. Д. 46. 1799-1800. Л. 4-4об.

мацию о желании ираноподданных армян переселиться в пределы России, распорядился содействовать их переселению, определить места для проживания, обеспечить провиантом и «оказывать им всевозможные выгоды»¹. Весной 1797 г. армянское население районов Дербента и Мушкура, оставив все нажитое имущество, дома, сады, отправилось в путь, направляясь в районы Терека. В пути армяне столкнулись с чрезвычайными трудностями; многие из них погибли в дороге. В качестве помощи известный армянский общественный деятель Ованес Лазарян приобрел на собственные средства зерно, предназначенное для нуждающихся соотечественников². Вопрос об определении места жительства переселенцев приобрел особую актуальность с момента вступления их в российские пределы. И. Аргутинский, обращаясь к российским властям, писал, что армяне вот уже 16 месяцев скитаются как бездомные по степям.³

В январе 1798 г. поверенный дербентских армян Г. Костандинов обратился к императору Павлу I с прошением о разрешении обосноваться севернее Кизляра, в районе рек Прорва и Бекета. Те армяне, которые желали заниматься торговлей и ремеслом, согласны были поселиться в городе. По указу из Правительствующего Сената от 19 августа 1798 г. армянам, вышедшим из Персии, отводились земли, лежащие близ Каспийского моря 10447 1/2 десятин, «владеемые помещиками Росламбековыми и протопопом Петриевым и 5100 десятин пустопорожних - близ Старых Мажар между рек Буйволы и Томузлова, а всего 15547 1/2 десятин»⁴. Предполагалось поселить армянских переселенцев в местечке Старые Мажары, но Г. Костандинов в обращении к императору 2 сентября 1798 г. отмечал, что Мажары находятся в отдаленности от Кизляра (200 верст), местность там каменистая и неудобная для заселения и земледелия, поэтому армяне отказываются переселяться на Мажары, а скорее всего обоснуются в районе реки Терек.

Императорское распоряжение относительно раздела земель среди переселенцев было обнародовано, но местные административные органы не спешили его выполнять. В рапорте губернского землемера Осовицкого в Кавказское губернское правление от 13 декабря 1804 г.

¹ Собрание актов, относящихся к истории армянского народа. М., 1833. Ч.2. С.149.

² Мадейский Ф. Историко-статистическое описание переселенцев-армян на Мажарах. 1844. Российская гос. Публичная библиотека им. Салтыкова-Щедрина, отдел рукописей и редких книг (ОриРК). IV 243.

³ АВП РИ. Ф. Сношения России с Арменией. Оп. 100. Д. 462. Л. 265.

⁴ РГИА. Ф. 1374. Оп. 2. Д. 1815. Л. 22

говорилось о том, что землемеру Шубину было поручено нанести на план земли, отведенные армянам, но он не исполнил этого. В рапорте землемера Шубина, поданном в Кавказское губернское правление 12 января 1805 г., он объяснял причину неисполнения данного ему распоряжения тем, что «снятие земель дербентских армян оставлено было за затоплением водою»¹.

И. Аргутинский в официальных обращениях к российским властям указывал на тот факт, что, несмотря на наличие неосвоенных земельных пространств, лежащих севернее Кизляра, переселенцы до сих пор не имеют достаточного количества земель, при этом некоторая часть вышеуказанных земель принадлежит богатым кизлярским армянам, которые приобрели ее незаконным путем, а обездоленные земледельцы вынуждены скитаться без земли. Кроме того, И. Аргутинский обращал внимание российских властей на политическую сторону переселенческого вопроса. Он обосновывал необходимость улучшения положения армян, переселившихся в Россию тем, что их благополучное обустройство может привлечь в Россию новых переселенцев из других стран. По мнению И.Аргутинского, привлечение армян в Россию выгодно самой империи, поскольку ей не придется содержать на границе большое количество войск на случай нападения врагов: армяне могут выступить защитниками своего нового Отечества². В своих письмах он приводил разнообразные доводы, касающиеся преимуществ заселения притеречных земель армянами; возможность развития в крае садоводства, виноградарства, шелководства, возделывания зерновых культур и т.д. Это было выгодно государству, но требовало использования достаточного количества земли и некоторых привилегий для переселенцев.

Предполагая выгоды, которые могло принести заселение армянами необжитых земель и экономическая деятельность переселенцев на этих территориях, Павел I в апреле 1799 г. дал распоряжение Правительствующему Сенату о предоставлении армянам, вышедшим из Персии, земельных пространств, вдвое больших, чем было обещано первоначально. В местечке Старые Мажары предполагалось начать строительство нового города, а назвать его хотели Святой Крест. Особенностью этого города, отличавшей его от других населенных пунк-

¹ ЦГА РД. Ф. 379. Он. 3. Д. 220. Л. 49.

² РГИА. Ф. 1374. Он. 2. Д. 1815. Л. 58

тов, было то, что он был задуман как исключительно армянский. Всем переселенцам, решившим здесь обосноваться, были обещаны привилегии и льготы, дарованные их соотечественникам, живущим в России. В официальной ведомости, составленной почти через десять лет после основания этого поселения, значится, что в Мажарах поселилось 55 армянских семей¹. В дальнейшем население города пополнялось за счет притока армян как из Персии, так и из различных городов России.

Некоторая часть вышедших из областей Дербента и Мушкура армян, в особенности торговцы и ремесленники, поселилась в Кизляре, а земледельцы обосновались в районе реки Терек, поселившись в трех деревнях: Дербентской, Караджалиле и Молахалиле. Согласно Императорскому указу от 28 октября 1799 г., армянские переселенцы на 10 лет освобождались от государственных налогов и повинностей, а каждый мужчина имел право на владение 30-ю десятинами земли. Жалованная грамота даровала армянам право создать армянский суд и вести собственное судопроизводство согласно армянским обычаям².

Попытаемся приблизительно определить количество армян, вышедших из районов Дербента и Мушкура и поселившихся в России. В одном из документов конца 1798 г., составленных И. Аргутинским, видно, что из Дербента и Мушкура переселилось 610 семей, насчитывающих 5212 душ обоего пола³. Протоиерей П. Давыдов – поверенный иранских армян, упоминает 600 армянских домов с 4 тысячами душ, переселившихся в степные районы Кизляра. К сожалению, точных данных о количестве армян, вышедших из Дербента и Мушкура, нет. В трех деревнях севернее Кизляра по данным 1816 г. проживала 541 семья (3189 душ обоего пола)⁴.

Значительная часть армян, осевших на юге России в конце XVIII в., была выходцами из Карабаха. Карабахские армяне поселились не только в Кизляре и его окрестностях, но и в деревне Караджалил. Село Караджалил в некоторых источниках иногда называют Карабагли, поскольку в нем преобладали выходцы из Карабаха⁵. Известно, что го-

¹ РГИА. Ф. 1374. Оп. 2. Д. 1815. Л. 22 об.

² ПСЗРИ. Т. XXV. 1799. - № 1893. С. 619.

³ ЦГА РД. Ф. 379. Оп. 3. Д. 220. ЛЛ. 98-100 об.

⁴ РГИА. Ф. 1374. Оп. 2. Д. 1815. Л. 89.

⁵ Мадейский Ф. Указ. соч. Л. 18.

род Сурб Хач (Святой Крест) иногда называли тоже Карабахли по той же причине¹.

По мнению И. Ровинского, в 1804 г. в Кизляре проживало 1622 армянина мужского пола². Если исходить из учета приблизительной пропорции, то количество душ женского пола может составлять приблизительно 1500 человек, а общая численность будет равна 3122 человека. Наиболее вероятной представляется цифра 3500 человек, которая подтверждается данными последующих периодов.

Начало XIX в. ознаменовано пополнением армянской диаспоры Кизляра переселенцами из числа российских армян и иранских переселенцев. При Александре I, после русско-турецкой войны, по Гюлистанскому договору 1813 г. часть исконно армянских земель была присоединена к России. Некоторые армянские области: Эриванское, Нахичеванское ханства и Эчмиадзин - перешли к России при Николае I, после русско-персидской войны, по Туркманчайскому договору 1828 г. При этом тогда же в пределы России переселились из областей, оставшихся за Ираном, до 40 тысяч человек. После русско-турецкой войны, по Адрианопольскому миру (1829 г.), в Россию хлынула волна армянских переселенцев из турецких областей, всего до 90 тысяч человек³. В 1822 г. армянская община города насчитывала 5215 человек. Существует ли определенная закономерность в динамике роста численности населения кизлярских армян? Стабильный рост армянского населения в крае был обусловлен как покровительственной политикой российских властей, так и развитием экономической жизни в регионе. В 30-е гг. XIX в. прирост армянского населения в Кизляр стабилизировался. Это объясняется тем, что община стремилась сохранить свое привилегированное положение путем сохранения определенной замкнутости проживания, не допускающей притока новых переселенцев. Другой причиной может быть некоторая стабилизация положения в Закавказье. С этого времени начинается и постепенный отток армянского населения Кизляра в другие населенные пункты Северного Кавказа, где они надеялись на более благоприятные условия для осуществления торгово-экономической деятельности. В 1832г. армянское население Кизляра составляло 5428 человек⁴.

¹ АВПР. Сношения России с Арменией. Оп. 100/111. Д. 462. 1764-1800. Л. 264 об.

² Вейденбаум Е. Путеводитель по Кавказу. Тифлис. 1888. С. 241.

³ Брук СИ., Кабузан В.М. Миграция населения России в XVIII в. -нач. XIX в.(численность, структура, география)// История СССР. 1984. № 4. С. 32.

⁴ Гукасянц Я. Селение Карабагли (историческая справка). Владикавказ, 1914. С.10.

События Кавказской войны сказались на положении армян, обосновавшихся в бассейне р.Терек. 2 июня 1831 г. российское руководство приняло решение об уравнивании в правах армян с другими российскоподданными в вопросах налогообложения. В 1832 г. по предложению командующего отдельного Кавказского корпуса барона Розена правительство решило укрепить Кавказскую военную линию припиской жителей трех армянских деревень к казачеству¹, которые в числе 28 деревень округа переходили из гражданского ведомства в военное. Представители этих населенных пунктов обращались к российским властям, убеждая, что припиской к казачеству они лишаются возможности заниматься торгово-хозяйственной деятельностью, что неизбежно отрицательно отразится как на их собственном положении, так и на состоянии экономики края. Из-за приписки к казачеству многие семьи могут потерять источники существования, поскольку, занятые военной службой, они не смогут заниматься земледелием и торговлей и будут обречены на разорение. Армяне заверяли власти в том, что при нападении горцев они обещают вооружиться и оказать сопротивление, но просили оставить их в прежних правах. Российские власти пытались убедить жителей армянских деревень в том, что те с припиской к казачеству ничего не теряют, а, наоборот, выигрывают. В представлении Государственного Совета говорилось, что, если армяне все-таки не пожелают быть приписанными к казачеству, то им предстоит новое переселение на свободные казенные земли за Кавказской линией, а на самой линии останутся только казачьи населенные пункты.

В декабре 1834 г. военный министр сообщал барону Розену об освобождении армянских сел от приписки к казачеству, а их жителей было решено переселить в Старые Мажары Пятигорского округа². После массового переселения жителей армянских сел из Кизлярского округа в Святой Крест осталось только одно село с армянским населением - Караджалил. Караджалилцы ежегодно платили налог Главному штабу Казачьего войска, которому принадлежала территория этого села³. В 1863 г. караджалилцы в прошении, направленном в Кизлярское духовное правление, упоминали о 40 семьях, проживавших в селе, а остальные жители переселились в Кизляр.

¹ Списки населенных мест Кавказского края. Ставропольская губерния. Тифлис, 1879. Вып. 11. С.39.

² РГИА. Ф. 1150. Оп. 2. Д. 4. Л. 4-5

³ Там же. Л.26

Терские армяне прилагали серьезные усилия для того, чтобы край, в котором они обрели свою вторую Родину, процветал. Жизнь армянской диаспоры бассейна Терека нельзя было назвать спокойной из-за частых наводнений, наносящих огромный урон садам, виноградникам, пашням, поэтому кизлярские армяне участвовали в работах по укреплению берегов Терека, строили дамбы и плотины. Нападения горцев тоже омрачали жизнь горожан, наносили им материальный ущерб. На обширных пустынных пространствах, расположенных севернее Кизляра, армяне строили дома, разбивали сады и виноградники, но при этом они испытывали трудности, связанные с отсутствием строительных материалов.

Следует отметить, что с первых же лет заселения армянская диаспора Кизляра постоянно пополнялась новыми переселенцами. В чем кроется причина стабильного роста численности армянской диаспоры? Во-первых, в стремлении российских правящих кругов в своих политических и экономических интересах привлечь в этот регион как можно больше единоверцев, способных своей деятельностью содействовать экономическому развитию края. Во-вторых, в наличии земельных пространств в районе Терека и льгот, обещанных российскими властями, которые давали армянским переселенцам надежду на улучшение их положения в российских пределах. В-третьих, в нестабильности военно-политической обстановки в Закавказье, районах Ирана и Турции, где проживало армянское население, которая заставляла армян переселяться в районы русского влияния, в том числе в район бассейна реки Терек. По данным же статистической комиссии Терской области за 1875 г., в Кизляре проживало 5969 армян при общем количестве населения города 12740 человек. В конце XIX в., прежде всего, по социально-экономическим причинам, начинается отток армянского населения из Кизляра и вскоре становится необратимым процессом.

Подводя итоги вышеприведенному материалу, следует подчеркнуть, что стремясь упрочить свои позиции на Северо-Восточном Кавказе, расширить свою экономическую базу путем привлечения туда армянских, грузинских, чеченских, кабардинских и других переселенцев, занимавшихся торговлей, сельским хозяйством, шелководством и различными ремеслами, российские власти предоставляют многочисленные льготы для переселенцев, главным образом, закавказцев-христиан. Армяне и грузины становятся самыми большими этническими группами сначала в Кизляре, затем в Моздоке. Близ казачьих станиц появляются армянские и грузинские поселения.

Հյուսիս-արեւելյան Կովկասում 18-19-րդ դարերում Ռուսաստանի իրականացրած վերաբնակեցման քաղաքականության համատեքստում Կիզլարը որպէս հայ բնակչության արտագաղթի կենտրոն

Նինա Գարունովա

Ամփոփում

Հոդվածում Կիզլարի օրինակով ցույց է տրված Ռուսական կայսրության տարածքներում հայերի վերաբնակեցման գործընթացը: Աշխատանքում միաժամանակ վերլուծվում են այն դրդապատճառները, որոնք ստիպել էին հայերին ապաստանել Ռուսաստանի տարածքներում: Այդ ամենով հանդերձ քննության նյութ է դարձված Հյուսիս-Արեւելյան Կովկասի տնտեսական յուրացման գործում հայերի դերակատարության հարցը:

Kizlyar as the Migration Centre of the Armenian Population in the Context of Realization of Colonisation and Migration Policy in the Northeast Caucasus

Nina Garunova

Summary

The article shows how the Armenians' migration into the Russian Empire took place, and the role Kizlyar played in this process. There are also analysed the reasons that urged the Armenians to seek shelter in the Russian territory. It is also told about the Armenians' contribution into the economic development of the Northeast Caucasus.

К ВОПРОСУ О ТОРГОВОЙ АКТИВНОСТИ АРМЯНСКОГО КУПЕЧЕСТВА НА КАВКАЗЕ И БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ*

Александра Илясова

Кандидат исторических наук

Пятигорский государственный лингвистический университет

Юрий Клычников

Доктор исторических наук, профессор

Пятигорский государственный лингвистический университет

Значительная часть торговли на Кавказе была сконцентрирована в руках армянских купцов. Занимаясь региональной и международной торговлей, они вносили важный позитивный вклад в укрепление торгово-экономических связей, сближавших народы, способствовали созданию общего северокавказского рынка¹.

*Հոդվածը ընդունվել է 26.12.12:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ՊՊՀ Ռուսաստանի եւ օտար երկրների պետության եւ իրավունքի պատմության ամբիոնը:

¹ Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в. / Документы подобрал, подготовил к печати и предпослал им исследование В.Н. Гамрекелу. – Тбилиси, 1968.- 68-71.

Испытывая определенное предубеждение к торговой деятельности, многие горцы предпочитали пользоваться услугами армянских, еврейских и греческих посредников, которые занимались этим на профессиональной основе. Хорошо ориентируясь в местных условиях, заручившись поддержкой кунаков, эти купцы являлись главным связующим звеном между российской властью и местными народами в торговой сфере. Среди факторов, которые осложняли торговую деятельность в регионе, была политическая нестабильность, отсутствие в горах обустроенных путей сообщения и т.п. трудности. Тем не менее, торговля играла важную роль в формировании единого экономического северокавказского пространства и позволяла наряду с другими факторами добиться умиротворения региона.

Исследователи данной проблемы подчеркивают, что «особенно велика была роль армянских купцов во внутренней торговле Дагестана и в транзитной торговле между Россией и странами Востока»¹. Будучи посредниками в торговых операциях между горцами и российским государством, армяне на первых порах сглаживали конфликтные ситуации, которых хватало в процессе вхождения региона в состав империи. Они находили общий язык и понимание как с российской властью, так и с теми автохтонами, которые ее не признавали².

Успешной торговле способствовало то, что армяне прочно адаптировались к местным условиям, неплохо понимали менталитет народов Северного Кавказа. Они имели покровителей-кунаков в тех землях, где им приходилось заниматься торговлей, а главное овладели языком тех племен, куда направлялись со своим товаром. Это было важной, обязательной составляющей их деятельности, ибо, как отмечал побывавший на Кавказе в 30-х гг. XVIII столетия И.Я. Лерх, «...сие заслуживает внимания, что наши купцы, кои разумели татарский язык, одни могли ездить с товарами далеко в горы без всякой опасности. Сперва свели они знакомство с татарами, кои в Кизляр приезжают для торговли, и называются конаками, то есть братьями, когда они токмо сведут дружество, то и могут с таковым ехать даже до его деревни, и когда пожелают ехать далее, то сей, дает другого конака, коему он может поверить»³.

¹ Аганесова Д.В., Суздальцева И.А. Армянские общины Дагестана в XVIII-XIX вв. – Махачкала: «Народы Дагестана», 2007. - С.186.

² Российский государственный военно-исторический архив (В дальнейшем РГВИА). Ф.ВУА. Д.18570. Л.82 об., 89.

³ Цит. по: Аганесова Д.В., Суздальцева И.А. Указ. соч. – С.192.

Это, впрочем, не являлось гарантией полной безопасности для армянских купцов. Сохранились сведения о драматичном событии, произошедшем с купцом Богдановым, который лишился жизни во время своей деятельности. Из донесения коменданту Кизляра А. Ступишину мы узнаем, что в 1762 г. к нему обратился армянин Н. Богданов, «который просил содействия в деле, связанном с возвратом денег и товара его брата, убитого в Дагестане. Оказалось, что двоюродный брат Н. Богданова с племянником несколько лет прожили в Андреевской деревне, занимаясь купечеством. Брат совершал челночные коммерческие рейсы в Царьград (Стамбул) и Шемаху, а привезенный товар продавал в Дагестане. У него были кунаки не только в Андреевской деревне, но и в Чиркейской, где на майдане родственник его кунака Юнуса нечаянно убил племянника Гаврилу. Брат испугался возможной расправы и решил уехать в Буртунай, но жена Юнуса сказала ему, чтобы он не ехал один, а взял ее братьев для сопровождения. В дороге брат пропал без вести. Кунак Юнус приехал к армянским купцам, торговавшим в Андреевской деревне, и сообщил, что весь товар армянских купцов (брата и племянника) и долги у разных людей в целости и просил передать родственникам, чтобы они приехали для принятия наследства. Н. Богданов просил, чтобы ему оказали содействие, так как он сам опасался ехать в Чиркей и Буртунай»¹. Это были неизбежные профессиональные риски, которыми сопровождалась торговля в столь беспокойном регионе. Ситуация осложнялась еще и тем, что армяне, будучи приверженцами христианства, оставались для местных народов, исповедующих ислам, чужаками. Ограбление купца-армянина могло интерпретироваться как «богоугодное дело», а это также не способствовало успехам в торговле, которая нуждалась в стабильной и предсказуемой обстановке.

Многие армяне держали свои склады в Кизляре, который сделался крупнейшим торговым центром Предкавказья. Здесь действовали представители Персидской и Джульфинской (армянской) торговых компаний. Через них северокавказские товары попадали на ярмарки далеко за пределами региона. Армянские купцы были регулярными участниками Макарьевской (Нижегородской) ярмарки. Оптом приобретая льняные, суконные, шелковые и хлопчатые ткани, железные изде-

¹ Аганесова Д.В., Суздальцева И.А. Указ. соч. – С.193-194.

лия и прочие товары, они привозили их в Кизляр, Моздок, горские селения и реализовывали в розницу¹.

Благодаря исследованию Н.Н. Гаруновой, в научный оборот введены многочисленные архивные документы, касающиеся деятельности астраханской таможни. Они позволяют отследить интенсивность торговли на терском рынке. Так, за период с 1718 по 1726 гг. сюда было отправлено 44 партии товаров. Доминировали среди купцов армяне, которым принадлежало 19 партий².

Из сохранившихся таможенных документов Кизляра стали известны некоторые подробности повседневных будней купцов. Так, в этих материалах упоминается «армянин Амиран Ревазов из Эндирея, привезший «шелку-серцу 2 полутайка; грузинский князь Семен Лазарев, привезший из Эндирея коренья марены четыре с половиной харала; армянин Баяндур Григорьев и с ним товару «коренья марены семнадцать харалов». При Каргинском форпосте был задержан армянин Степан Савельев, житель Эндирея, привезший «чихиря тавлинского две бочки». Алиш Хамзин сообщал в октябре 1749 г., что прибывшего из Кизляра армянина Губчу с товарищами на двух арбах для купечества он отправил в деревню Чиркей, «а из той поехали в владения шефхала Хасбулата в деревню Карнаеву...». В письме аксаевского владельца Каплан-Гирея и прочих знатных жителей к кизлярскому коменданту А.П. Девицу содержалась просьба отпустить посланного от них «для купечества» армянина, ложно обвиненного в краже серебряной ложки. Шамхал Муртузали жаловался на армянского купца, который взял у него «на несколько сумму товара», а денег не привез³.

В некоторых городах, например Темир-Хан-Шуре, армяне имели своих представителей в городском управлении, которые следили за сбором налогов⁴.

С начала XVIII столетия лавки армянских, грузинских и русских купцов становятся обычным явлением в Тарках. Осознав выгоды от такой торговли, шамхал начал оказывать им поддержку, в частности,

¹ РГВИА. Ф.ВУА. Д.18570. Л.82.

² Гарунова Н.Н. *Российские города-крепости в контексте политики России на Северо-Восточном Кавказе в XVIII – первой половине XIX в.: проблемы политической, экономической и культурной интеграции.* – Махачкала, 2007. – С.167.

³ Аганесова Д.В., Суздальцева И.А. Указ. соч. – С.190-191.

⁴ Козубский Е.И. *Очерки истории города Темир-Хан-Шуры // Дагестанский сборник.* – Темир-Хан-Шура, 1904. – Вып. II. – С.168.

предоставлял подводы для перевозки товара. Известен случай, когда армянский негодант прибыл в Астрахань на судне, нанятом в Тарках¹. От имени шамхала армянские купцы совершали торговые операции в Астрахани и Кизляре. Владелец Казикумуха Магомед-хан охотно ссуживал им деньги, т.к. получал за это неплохой процент².

В уже упоминавшемся селении Эндери, по словам неизвестного автора начала XIX столетия, «живут армяне, жидаы и имеют торг со всеми горцами»³. Благодаря их деятельности в селение стекались горцы из разных аулов. Как писал А.М. Буцковский: «Производимый же армянами в оном торг всем для горцев потребным привлекает в селение Андреевское всегдашнее стечение собственных горцев...»⁴. Из Эндери армянские купцы регулярно посещали Гумбет, Анди, Салатавию, Ботлих и т.д.

В своих воспоминаниях об Аксае, Я. Рейнегс упоминал «рынок со множеством лавок для армянских купцов, в великом множестве здесь торгующих»⁵. На местном базаре был хорошо известен купец-армянин из Кизляра Ефремов, который продавал холст, бязь, сукно, иглы, медные наперстки, замки и т.п.⁶. На постоянной основе торговали армяне в Костеках, Брагунах, Старом Юрте.

Организуя торговлю с Востоком и народами Северного Кавказа, российское государство активно привлекало к этому армянских негодантов. Заинтересованная в отлаженном канале поставки персидского шелка Россия готова была предоставить монопольные права на эту деятельность отдельным компаниям. Когда в 1723 г. было учреждено «Торгующее в Персии купеческое общество» (в дальнейшем Персидская торговая компания), власти поднимали вопрос о том, не будет ли мешать ей местная торговля с горскими народами. В итоге решено было не препятствовать ее расширению, т.к. она не только не мешала шелковому транзиту, но и способствовала созданию благоприятных условий для его функционирования.

¹ История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в. / Отв. ред. Б.Б. Пиотровский. – М.: Наука, 1988. – С.307.

² Аганесова Д.В., Суздальцева И.А. Указ. соч. – С.192.

³ Краткая записка о горских народах // Северный архив. – 1826. – Т. XXII - №13. – С.29.

⁴ Буцковский А.М. Выдержки из описания Кавказской губернии и соседних горских областей. 1812 г. // История, география и этнография Дагестана XVIII – XIX вв.: Архив. Материалы под ред. М.О. Косвена и Х.М. Хашаева. – М.: Изд-во Вост. лит., 1958. – С.242.

⁵ Цит. по: Аганесова Д.В., Суздальцева И.А. Указ. соч. – С.191.

⁶ Цит. по: Аганесова Д.В., Суздальцева И.А. Указ. соч., С.191.

При всех непростых коллизиях русско-иранских отношений, удавалось сохранять позиции российского капитала в Персии. Даже при Надир-шахе, нашествие которого на Кавказ ставило под угрозу позиции России в регионе, удавалось не прекращать контактов и проводить караваны с шелком. В этом, как отмечают специалисты, была огромная заслуга армянского купечества. Их деятельность «по развитию экономики края, их вклад в государственную казну был наиболее весомым. Они самым активным образом решали этот глобальный вопрос торгового транзита в пользу России. Три четверти привоза европейских товаров сосредоточено было в руках армянских купцов, в иные годы и того больше. Так, в 1737-1739 гг. они доставили в Иран европейских товаров через Россию на 708 тысяч рублей (95,1%), а в 1740-1746 гг. – на 2999,1 тысяч рублей (73,7%)»¹. Учитывая, что отношение к персам у местных народов были далеки от приятных, только авторитет и знакомства армян среди северокавказских горцев позволяли проводить такие караваны через их земли. Среди наиболее известных фамилий предпринимателей армян выделялись Измировы, Калантаровы, Мамаджановы и др.

Пользуясь конфессиональной близостью, русские власти начинают позиционировать себя как сила, которая лучше других способна отстаивать интересы своих единоверцев, в том числе и в торговом бизнесе. Через армян оно получало налаженные каналы сбыта своей продукции и могло приобретать необходимое сырье для своей промышленности. Как отмечалось в исследовании Ф.И. Саймонова, «Помалу в Персидских около Каспийского моря торгах усилились живущие в Дзулфе и Астрахами армяне, которые к тому и тем способнее были, что разумели Персидский язык, и в обеих землях имели свои конторы. Персидский шелк возили они чрез Россию и от Архангельского города за море в Голландию, и привозили Голландския сукна и другие в Персии надобные товары, от которых Россия получала провозную пошлину»². Через Джульфинскую торговую кампанию персидский шелк начал поступать на российский рынок, а ее торговцы, пользуясь преференциями и всевозможными льготами, параллельно вели торговлю и с населением Северного Кавказа.

¹ Гарунова Н.Н. *Российские города-крепости...* - С. 185.

² Цит. по: Изучение истории Армении и русско-армянских отношений в России (18-первая четверть XIX вв.) / http://www.meng.am/history/rus/chap02_part01.htm

Армяне выступали в качестве контрагентов местных феодальных владельцев, которые очень быстро уяснили всю выгоду от торговых операций. Объявляя себя подданными российского государя, они могли торговать в русских городах, что приносило внушительные барыши. Нередко такие предприниматели становились посредниками между своими «немирными» земляками и Россией, своим примером демонстрируя все выгоды от неконфликтной деятельности¹.

Считается, что, когда российская власть сумела привлечь армянских купцов на свою сторону, хозяйственная жизнь горцев Северо-Западного Кавказа оказалась парализована. Они так и не смогли занять ту нишу, которую закрывали в их системе самообеспечения эти торговцы².

Таким образом, армянское купечество сыграло важную, положительную роль в процессе политического и экономического освоения российской державой Кавказа. Достаточно успешно адаптировавшись к имперским порядкам, армянские негоцианты своим примером привлекли к этому и другие народы региона.

Կովկասում և Մերձավոր Արևելքում հայ առևտրական դասի
գործունեության հարցի շուրջ
Ալեքսանդրա Իլյասովա, Յուրի Կլիչնիկով
Ամփոփում

Հոդվածում քննարկվում է հայ համկարության դերը Կովկասի և հարակից տարածքներում ձեռնարկատիրական գործունեության մեջ: Առևտրի զարգացումը այս տարածքներում մեծ մասամբ կազմակերպվում էր հաշվի առնելով հայերի էթնոպրոֆեսիոնալ մասնագիտացումը, որոնք շատ դեպքերում կանխորոշում էին տարբեր ազգերի միջև առևտրական կապերի բնույթն ու ուղղվածությունը:

To the Question of Trade Activity of the Armenian Merchant
Class in the Caucasus and Middle East

¹ Гаджиев В.Г. Роль России в истории Дагестана. – М.: Наука, 1965. – С.87.

² Епифанцев А.А. Неизвестная Кавказская война. Был ли геноцид адыгов? – М.: ООО «ИПЦ «Маска», 2010. – С.94.

Alexandra Ilyasova, Yuri Klichnikov
Summary

The role of the Armenian Merchant Class in entrepreneurial business in the Caucasus and the neighbouring territories are analysed in the article. In this context trade promotion was significantly built taking into account ethnoprofessional specialization of the Armenians, who determined the character and orientation of trade relationships between the peoples.

УЧАСТИЕ ДОНСКОГО КАЗАЧЕСТВА В БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЯХ ПОД ЭЧМИАДЗИНОМ В КАМПАНИЮ 1827 ГОДА*

Алексей Захаревич

*Кандидат исторических наук, доцент
Ростов-на-Дону*

В 2013 г. исполняется 185 лет со дня окончания русско-персидской войны 1826-1828 гг., освободившей Восточную Армению от ига иранских Каджаров. Эта война изобиловала примерами русско-армянского боевого содружества, скрепившего братские узы двух христианских народов. В ней, как и во всех войнах России, проявили свои прекрасные боевые качества донские казаки, тесно взаимодействуя с армянским населением. Образцом таких действий являются бои в окрестностях религиозной святыни армянского народа – монастыря Эчмиадзина – в период кампании 1827 г. Благодарность армянского народа русским освободителям проявлялась всегда; ныне же она нашла свое выражение о том, что в 2011 г., к 185-летию начала войны 1826-1828 гг., был восстановлен памятник русским воинам, павшим в бою у Ошакана в августе 1827 г., поставленный еще в дореволюционную эпоху. В очередную годовщину боя, в 2012 г. там тоже были проведены юбилейные торжества. Целью написания данной статьи является, в связи с празднованием 185-летия заключения Туркманчайского мира, почтить

*Հոդվածը ընդունվել է 26.12.12:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ՌԴՀ հումանիտար եւ սոցիալ-տնտեսական առարկաների ամբիոնը:

память донских казаков, участвовавших в защите священного места армянской религиозной жизни в то далекое время.

Причем необходимо заметить, что август 1827 г. – это финал – апофеоз боев в окрестностях Эчмиадзина, но здесь необходимо осветить все события кампании 1827 г., т.к. монастырь являлся средоточием усилий русских и персидских войск в течение всего весенне-летнего периода этого года. Причем, мы не будем останавливаться на вопросах историографии и источниковедения данной проблемы, т.к. они хорошо известны и армянскому и русскому читателю, но попытаемся уделить больше внимания именно боевым действиям донских казаков, т.к. в предшествующей литературе им мало уделялось внимания: они тонули в обилии материала. Поэтому сразу приступим к освещению поставленной проблемы, начавши еще со времени планирования кампании.

Николаю Павловичу было представлено два проекта плана действий на 1827 г. Один от А.П. Ермолова, другой – от И.Ф. Паскевича. Ермолов развивал идею быстрого продвижения по территории Персии с задачей нанести поражение противнику в полевом сражении, встречающиеся же по пути крепости обходить, оставляя для их блокады небольшие силы. План А.П. Ермолова отвечал сложившейся обстановке. Главное, в нем учитывались реальные возможности Кавказского корпуса и внутривосточное состояние на Кавказе в целом. Николай I и начальник Главного штаба И.И. Дибич были вынуждены остановиться на плане Ермолова, несмотря на то, что тот был смещен с занимаемой должности, подал в отставку, а на его место был назначен И.Ф. Паскевич.

К началу кампании 1827 г. русское командование располагало для действий против Персии 24 тысячами человек¹. Согласно разработанному плану главный удар наносился через Джелал-Оглы на Эривань.

30 марта (11 апреля) 1827 г. авангард русских войск под командованием генерал-адъютанта К. Х. Бенкендорфа 2-го (родного младшего брата будущего шефа III-го Отделения и корпуса жандармов, А.Х. Бенкендорфа 1-го – А.З.), стоял за р. Храм в деревне Шулаверах, готовый к походу в Эриванское ханство. Он должен был защитить жителей-армян от персов и набрать запасы продовольствия. Для этого нужно было как можно скорее занять Эчмиадзинский монастырь, в

¹ Бескровный Л.Г., *Русское военное искусство XIX века*, М., 1974, с. 170.

котором основать укрепленный складочный пункт, а затем действовать по своему усмотрению. 2(14) апреля К.Х. Бенкендорф повел свой отряд в Акзобиюкские горы. В состав отряда входили: 5 батальонов пехоты и Донской казачий полк **полковника А.А. Карпова 2-го**. В укреплении Джелал-Оглы присоединились к отряду легкая № 3 рота Кавказской гренадерской артиллерийской бригады, сводный батальон Тифлисского пехотного полка и Донской казачий полк **подполковника В.А. Андреева 1-го**¹.

Сюда же, 5 (17) апреля, прибыл генерал-адъютант И.И. Дибич, продолжавший находиться на Кавказе и докладывавший царю о положении в войсках. В этот же день он провел войскам К.Х. Бенкендорфа смотр, пропустив их мимо себя походным порядком. Вот как он оценил состояние войск в рапорте Николаю I: «После церемониального маарша вся пехота сомкнулась в одну колонну, причем фланги и взводы выровнялись довольно верно. Казачьи полки прошли по 5 шагов, дабы я мог видеть лошадей. В полку полковника Карпова они немного лучше, а в полку подполковника Андреева, по беспрестанному нахождению на постах, скудному корму, довольно в черном теле, вообще в обоих полках веьма мало лошадей хороших статей»².

6 (18) апреля в 6 часов утра отряд выступил из лагеря при Джелал-Оглы, намереваясь в этот же день перейти через хребет Безобдал. В составе отряда находилось 4782 человека пехоты, 839 казаков и 12 орудий³.

В авангарде отряда, выступившем в 4 часа утра, следовало 50 казаков полка Андреева и батальон Тифлисского полка с 2-мя орудиями. В голове колонны следовал казачий полк Андреева 1-го, затем пехота с артиллерией. Колонну замыкал казачий полк Карпова 2-го⁴.

Дойдя до подошвы Безобдала, К.Х. Бенкендорф 2-й приказал сделать привал, а авангард в это время должен был лезть наверх, прокладывая дорогу всему отряду. Крутизна была очень большая. В ходе движения спуститься в долину, соблюдая план, удалось только 2-м казачьим полкам, роте Тифлисского полка и 2-м орудиям. Остальные же войска 6 (18) апреля оставались в горах, помогая обозу и артил-

¹ РГВИА, ф. ВУА, д. 4314, л. 1.

² РГВИА, ф. ВУА, д. 4326, ч. 3, л. 165.

³ РГВИА, ф. ВУА, д. 4314, л. 1 об.

⁴ Там же.

лерии подниматься через горные кручи. Спустившиеся в долину войска остановились в 8 верстах от Безобдала, между селениями Дарбазом и Аджикарою, на левом берегу р. Бамбак, ожидая подтягивания остальных сил отряда.

7 (19) апреля утром отправлен был полковник Л.Я. Севарсемидзе с ротой Тифлисского пехотного полка, 2-мя орудиями и сотней казаков полка полковника А.А. Карпова на 4 версты вперед, чтобы проверить путь на Амамлы, но ни он, ни главный отряд нигде врага не заметили.

8 (20) апреля Бенкендорф приказал отряду Л.Я. Севарсемидзе следовать к с. Амамлы и далее по дороге к Баш-Абараки, усилив его казачьим полком А.А. Карпова 2-го и остальными 3-мя ротами Тифлисского полка. Сам же он остался поджидать главные силы отряда, спускавшиеся с Безобдала. Полковник Л.Я. Севарсемидзе, пройдя 8 верст от Амамлы, остановился у с. Ортыху, выслав вперед, на удаление версты, казачий полк Карпова 2-го¹. Донцы рассыпались по равнине, осматривая каждый участок и надежно прикрывая движение основных сил отряда Бенкендорфа 2-го.

Видя, что обоз не может следовать за быстрым движением отряда, генерал К.Х. Бенкендорф решил его оставить под прикрытием 1500 человек пехоты, 4 орудий и 300 казаков², а с остальными войсками, взяв провианта на 4 дня, идти одним переходом до монастыря Эчмиадзина, где создать базу для складов и госпиталя. Противник был ошеломлен внезапным появлением русских, т.к. персияне не ожидали, что русские могут двинуться в поход в такую ненастную погоду. Овладение Эчмиадином было бы крупным политическим шагом, т.к. издревле это была резиденция армянского каталикоса. В это время им был Нерсес. Армяне ждали часа своего освобождения, осознавали, что очищение их религиозной святыни от врага близит и час их свободы. Поэтому местное население всячески содействовало продвижению русских войск, в то же время вводя в заблуждение персов. Именно тогда совершает свой подвиг Оганес Асланьянц, не выдавший движения русских к Эчмиадину, за что был ослеплен персиянами. Связываясь с казаками, находящимися на аванпостах, армяне сообщали донцам сведения о состоянии персидских войск, их дислокации.

¹ РГВИА, ф. ВУА, д. 4314, л. 2

² Там же, л. 3

Поэтому, когда русские появились под стенами Эчмиадзина, сыграл свою роль фактор внезапности, и противник оставил монастырь без боя. Нерсес отслужил благодарственный молебен и, встреченные монахами, русские войска вступили в Эчмиадзин 13 (25) апреля в 13 часов дня. Мы не будем здесь уделять место роли каталикоса Нерсеса Аштаракеци в деле присоединения Восточной Армении к России: этот вопрос получил достаточное отображение в литературе. Как дань памяти этому человеку в памяти двух братских народов можно поместить здесь только портрет этого замечательного человека кисти замечательного армянского художника А. Овнатяна. Нерсес на портрете изображен во всем величии своих наград, среди которых есть и русские, врученные за 1826-1828 гг.

С противоположного берега Абарани следил за этим торжественным вступлением русских в центр религиозной жизни армянского народа сильный конный отряд курдов. Во главе его стоял Измаил-ага. В занятом же монастыре русские столкнулись с трудностями, т.к. запасов продовольствия здесь не оказалось и есть людям было нечего. Но оставшиеся 22 инок указали на деревни Нижние и Верхние Анганлы, где, по их сведениям, должны были быть значительные запасы хлеба, зарытого в землю, ушедшим армянским населением.

К.Х. Бенкендорф направил 2 роты ширванцев во главе с майором Юдиным разведать обстановку в указанных деревнях. Нижние Анганлы оказались заняты врагом. Русские были встречены сильным огнем. Юдин решительно атаковал и взял деревню. На помощь ему пришли еще 2 роты пехоты и сотня казаков с орудием. Русские прочно утвердились в деревне, но осмотрев ее и окрестности, убедились, что зерна в ней нет.

Тогда майор Юдин решил идти в Верхние Анганлы, тоже покинутые жителями. На пути его встретили курды. Холмистая местность скрывала их силы. Едва отряд тронулся, как курды завязали перестрелку. «Здесь-то, в первый раз в эту кампанию, русские увидели знаменитую конницу. Не говоря уже о красоте кровных куртинских жеребцов, внушительное впечатление производили сами наездники, исполинский рост которых казался еще громаднее от высоких головных тюрбанов, украшенных перьями и золотом. Когда куртин, гремя и сверкая оружием, бешено неся на своем жеребце, крутя над головою гибкую пику, увенчанную пучком дорогих страусовых перьев, он имел поражающий вид, способный, по крайней мере на первых порах, озада-

чить всякого противника. Донцы поддавались этому впечатлению каждый раз, когда на них налетала куртинская конница, - и давали тыл»¹. Русские двинулись в атаку, имея на левом фланге сотню казаков, но на них навалились из селения 500 курдских всадников и казаки не выдержали этого натиска и только огонь артиллерии заставил курдов отступить².

Но усилия русских войск не привели к искомому результату: Верхние Анганы оказались тоже без крошки хлеба и отряд возвратился в Эчмиадзин с пустыми руками... «Этот эпизод укрепил за курдами репутацию непобедимых; в донесении от 15 апреля генерал-адъютант Бенкендорф писал: «... к сожалению дело сие доказало, что донские казаки не могут противостоять пылкости куртинских всадников»³.

Недостаток продовольствия, угрожавший всему авангарду, встревожил И.Ф. Паскевича. В Грузии тотчас был сформирован воловий транспорт, но дожди испортили дороги и было принято решение отправить два вьючных транспорта, один из которых шел на лошадях 2-х полков черноморских казаков. Этой доставкой достигался и другой результат – усиление отряда Бенкендорфа 2-го черноморцами, видевшими на Кубани и не таких всадников как курды.

Но пока транспорты шли, К.Х. Бенкендорф не мог оставаться без продовольствия и должен был попытаться найти его в окрестностях крепости Сардар-Аббада. 16 (28) апреля отряд, оставив в Эчмиадзине гарнизон из батальона Ширванского полка, сотни донских казаков (какого полка – неизвестно – А.З.) и 2 орудий, выступил в поход⁴. Дорогу к Сардар-Аббаду снова преградила конница курдов, отступившая с Абаранского поля. Чтобы отвлечь ее в сторону, Бенкендорф 2-й приказал батальону ширванцев двинуться по Эриванской дороге. Часть курдов действительно направилась за ширванцами и окружила их. Батальон, свернувшись в каре, 2 часа отражал их атаки. К.Х. Бенкендорф же продолжал с остальными силами движение к намеченной цели.

В 12 верстах от Эчмиадзина находится урочище Карасу-Баши, болотистое и густо заросшее камышом. Тут ждала русских отборная конница курдов под личным командованием Гассана-аги и Измаил-хана

¹ Потто В.А., Кавказская война, Т. 3, Персидская война 1826-1828 гг., Ставрополь, «Кавказский край», 1993, с. 243.

² Аверьянов П.И., Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX в., Тифлис., 1900, с. 35.

³ Аверьянов П.И., Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX в., Тифлис., 1900, с. 36

⁴ РГВИА, ф. ВУА, д. 4294, ч. 1, л. 52 об.

Айрюкского. Уверенные, что на болотистом грунте, гибельном для Кавалерии, легкие и пыльные их лошади легко одолеют казачьих, изнуренных трудным походом и притом тяжело нагруженных, курды обскакали отряд с левого фланга и стали на высотах около истоков р. Карасу в количестве 800 всадников¹. К.Х. Бенкендорф, несмотря на недавно испытанную донцами неудачу в сражении с курдами, повел Казачков в бой, т.к. другой конницы у него не было, и он чувствовал «что действительная нравственная сила не на стороне разбойничьего племени»². Константин Христофорович тотчас приказал казачьему полку Карпова сбить неприятеля. 3 сотни развернули фронт и направились на центр неприятеля. Далее бегом за ними шли 2 роты Тифлисского полка с орудием. Пехота не захотела отставать от конницы, и стрелки, хватаясь за стремяна, бежали рядом с казаками. Донцы под командованием полковника А.А. Карпова 2-го бросились с невероятным мужеством на центр курдов, опрокинули и гнали их до каменистой высоты около 2-х верст; в это же время подполковник В.А. Андреев 1-й со своим полком и стрелками опрокидывал правый фланг врага. Измаилхан, увидя бегущий центр своих войск, бросился туда, стремясь восстановить бой. Это ему удалось, но вскоре он был ранен и взят в плен. Донцы, ободряемые своими офицерами, в первую очередь полковником А.А. Карповым 2-м и флигель-адъютантом графом Толстым, довершили поражение неприятеля, который скрылся в Сардар-Аббаде³. Во время этого преследования, как уже отмечалось, «Войска Донского полковника Карпова полка **урядник Кульгин**, находившийся на ординарцах у генерал-адъютанта Бенкендорфа, бросаясь в толпу куртинской кавалерии, взял в плен начальствовавшего Айрумского Измаил-хана, за что и награжден Знаком Отличия Военного Ордена»⁴.

Весь правый фланг неприятеля, между тем, был сбит двумя сотнями донцов, которые вел **подполковник В.А. Андреев 1-й**. Тифлисские стрелки, бежавшие, как и в случае с полком Карпова 2-го, у казачьих коней, держась за стремяна, и здесь ускорили поражение неприятеля беглым огнем, а подоспевшее орудие выстрелом картечи внесло новое смятение в ряды курдов. «Сим воспользовался полков-

¹ РГВИА, ф. ВУА, д. 4314, л. 4 об.

² Потто В.А., Занятие Эчмиадзина, Изд. 2-е, Солдатская библиотека, № 207, Изд. В.А. Березовского, СПб, Б.г., с. 21.

³ РГВИА, ф. ВУА, д. 4294, ч. 3, л. 182; РГВИА, ф. ВУА, д. 4312, ч. 1, лл. 82-82 об.

⁴ РГВИА, ф. ВУА, д. 4294, ч. 3, л. 177.

ник Карпов, бросился с громким «Ура!» вперед, опрокинул уже совершенно храбрую куртинскую конницу и преследовал ее версты 4; она рассыпалась во все стороны»¹. Как уже упоминалось, донцы преследовали курдов почти до ворот Сардар-Аббада.

«Казак, - писал об этом сражении И.И. Дибич царю, - горя желанием загладить неудачу, понесенную ими в последнем деле при Англанды (так в документе – А.З.), с невероятным мужеством бросились на курдов, в одно мгновение опрокинули и погнали их»².

Потери казаков составили 2 убитых и 17 раненых. В ходе преследования русские прошли за день 20 верст и остановились в 3 верстах от Сардар-Аббада³.

У курдов был убит племянник курдского аги Гуссейна⁴. В этом бою они потеряли убитыми и ранеными около 100 чел. Во всеподданнейшем донесении И.И. Дибича было сказано: «сие отличное кавалерийское дело... будет иметь счастливейшее влияние, ибо доказало казакам, что они могут побеждать куртинцев, до ныне ими не побежденных», а в рапорте Бенкендорфа от 20 апреля (2 мая) к И.Ф. Паскевичу значилось: конница куртинская уже не показывается: сражение при Карасу-Баши уничтожило самонадеянность сих отличных всадников...»⁵.

Это поражение курдов, все еще считаемых персами непобедимыми, произвело на последних сильное впечатление; вид бегущих курдов, с знаменитым Гассаном во главе, поразил их. «Для характеристики и правильной оценки курдов, как воинов, необходимо обратить внимание на то обстоятельство, что достаточно было одного поражения при Карасу-Баши, чтобы у них сразу пропала охота близко сходить в бою с нашими войсками; дальнейшие действия курдов в эту войну отличаются уже робостью и нерешительностью»⁶.

Можно сделать вывод, что донцы за эти несколько дней пережили целую психологическую революцию, переборов в себе робость перед кочевниками. Потерпев от них ряд неудач, в бою при Карасу-Баши они нашли в себе мужество выстоять против психического воздействия внешних эффектов курдской атаки, а затем атаковать и разбить хва-

¹ РГВИА, ф. ВУА, д. 4314, л. 5.

² Потто В.А., Указ. соч. Т. 3., с. 245.

³ РГВИА, ф. ВУА, д. 4314, л. 5.

⁴ Там же.

⁵ Аверьянов П.И., Указ. соч., с. 37.

⁶ Там же, с. 38.

ленную конницу противника. Причем оба донских полка (Карпова 2-го и Андреева 1-го) сыграли большую роль в этом бою и им можно с полным правом присудить пальму первенства перед пехотой, которая только в начале боя поддержала их огнем... Противник был заперт в Сардар-Аббаде.

23 апреля (5 мая) прибыл, наконец, в Эчмиадзин давно ожидаемый выучный транспорт из Грузии, который везли черноморские казаки. На 10 дней войска были обеспечены провиантом и К.Х. Бенкендорф двинулся к Эривани. Однако взять ее не удалось... Но все вышеописанные события дают нам возможность вернуться к биографии одного из героев перечисленных боев, подполковника В.А. Андреева 1-го. В одной из своих статей мы написали: «Заслуживает отдельного внимания судьба командира Донского казачьего полка Василия Андреевича Андреева. О каких-то ранениях, полученных им в этих боях, речи в документах не идет (имеется в виду экспедиция отряда Д.В. Давыдова осенью 1826 г. в Персию – А.З.). Но к нашему удивлению, он умер от ран 11 мая 1827 г., когда после осенне-зимнего перерыва только началась новая кампания...»¹. Упоминания о полученных ранах в бою у Карасу-Баши тоже нет; он живой и здоровый и даже героически действует во главе своих казаков! Этот же материал позволяет нам расширить наши знания о его биографии, подводя к мысли, что он был занят в боевых действиях с самого начала кампании 1827 г. Дата смерти от полученных ран – 11(23) мая – позволяет сказать, что после 23 апреля (5 мая) до этого события оставалось еще 18 дней. Это не такой уж большой срок. Известно, что полк участвует в осаде Эривани отрядом К.Х. Бенкендорфа, находясь вместе с полком Карпова 2-го против южного фаса крепости. Эривань была обложена 27 апреля (9 мая), т.е. за 14 дней до смерти. Свои раны Василий Андреевич мог получить только в этот период. Но документов, фиксирующих получение им этих ран в эти дни пока не обнаружено. Если их удастся найти – то это будет еще одна восстановленная биография забытого героя русско-персидской войны 1826-1828 гг.

Эривань же в первый раз не удалось взять не только что отряду К.Х. Бенкендорфа, а и самому И.Ф. Паскевичу из-за невозможности

¹ Захаревич А.В., *Боевые действия Донского казачьего полка подполковника В.А. Андреева 1-го по защите провинций Бамбак и Шурагель Восточной Армении в период военной кампании 1826 года.*, // *Северный Кавказ на перекрестке цивилизаций и эпох. Межевззовский сборник научных трудов.* Вып. XIX, Ростов-на-Дону, Минеральные Воды. 2011, с. 66.

подвезти туда осадные орудия. Войска отошли, оставив недалеко от нее отряд генерала А. И. Красовского, который одновременно прикрывал и базу в Эчмиадзине и дорогу на Тифлис. В таком положении находились дела до 1 (13) июля, когда А.И. Красовский решает изменить дислокацию своих войск, отведя их в более прохладное место. Он оставил в Эчмиадзине только немногим более 6-на пехоты и 5 орудий, а сам перешел в урочище Дженгули, на р. Абарань и стал там лагерем. Во время движения его все время преследовал с тыла Мегметхан Сартин с 2 тысячами конницы, но всегда был отражаем донцами, которые прикрывали отряд. Сам Красовский писал: «При отряде моем были казаки: Сергеева полк и Андреева полк, 4 сотни, в которых состояло на лицо доброконных казаков не более 300 чел.»¹.

2(14) июля, с рассветом, А.И. Красовский собирался нанести удар по войскам Мегмета, но пришло известие, что Сардар Эриванский подошел к Эчмиадзину с 4 тысячами войск и требовал его сдачи. А.И. Красовский быстро меняет направление удара и 3(15) июля спасает Эчмиадзин, отражая войска персиян от него, причем последние бросили осаду, даже не дождавшись подхода русских, а завидя только казачьи разъезды, т.к. 300 казаков полков Сергеева и Андреева теперь шли в авангарде Красовского².

Таким образом, Эчмиадзин был спасен во второй раз, причем донцы теперь были главными героями действия... Мы видим, что полк Андреева в этот период продолжает носить старое название, хотя известно, что командует им уже войсковой старшина П.Т. Басов³. Но передвижения войск 1-3 (13-15) июля не были еще окончанием испытаний, выпавших на долю Эчмиадзина в эту войну: предстояло самое трудное...

Главные силы Кавказского корпуса после взятия Аббас-Абада 7 (19) июля были через две недели отведены И.Ф. Паскевичем из-за плохих климатических условий и недостатка питьевой воды в лагерь у урочища Кара-Баба и готовились перейти в наступление на **Южный Азербайджан**.

Чтобы не допустить этого, персидский принц Аббас-Мирза решил нанести удар по русской базе в Эчмиадзине и, создав угрозу тылу войск И.Ф. Паскевича, отвлечь его от азербайджанских провинций

¹ РГВИА, ф. ВУА, д. 4313, лл. 5 об., 6.

² Там же, л. 6.

³ Захаревич А.В., Указ. соч., с. 67.

Персии. Он сосредоточил 25 тысяч человек при 22 орудиях и внезапно появился у Эчмиадзина¹.

5(17) августа вся неприятельская армия дневала в 15 верстах от Эчмиадзина, а 6(18) двинулась дальше и заняла деревню Аштарак (Ошакан), между Эчмиадзином и Дженгулями. 4-тысячный отряд генерала А.И. Красовского, прикрывавший Эчмиадзин, неожиданно оказался лицом к лицу с главными силами персов².

В лагере главных русских сил, у Кара-Бабы, скептически относились к известиям об этих движениях персов, а верили слухам о бунте в персидском войске и об аресте наследника персидского престола. Несмотря на колоссальное превосходство своих сил, Аббас-Мирза, однако, не решался сразу напасть на Красовского, и некоторое время стоял в бездействии. Прежде чем решиться на нападение, каждая сторона желала разведать силы и расположение своего противника.

10(22) августа, в 10 часов утра, 2 тысячи персидской конницы приблизились по правой стороне Абарани к лагерю А.И. Красовского³. Казачьи пикеты, отстреливаясь, стали сближаться между собой и соединились в группу в 50 человек. Донцы стойко держались на месте, а когда подошли из лагеря еще две сотни полка Андреева 1-го, то весь этот небольшой отряд вдруг с гиком бросился с горы в долину. Казаки летели на врага с такой стремительностью, что вся персидская конница, думая, что их гораздо больше, обратилась в бегство. Донцы, отразив врага, вернулись⁴. А.И. Красовский с сожалением отмечал, что в этом бою был тяжело ранен саблей в ногу **хорунжий Донского полка Андреева Крюков**, известный всему отряду своим удалством и храбростью⁵.

По поводу этой атаки сохранились воспоминания декабриста Е. Лачинова, служившего в отряде А.И. Красовского: «После того мы узнали, что в окрестности Эчмиадзина прибыл наследник персидского престола Аббас-Мирза с многочисленной армией, и с тех пор ежедневно видим зарево и пламя от сжигаемой травы: дым стелется по горам и даже ощутителен в нашем лагере. Колонны персиян бродят под Алагезом, а 10-го сего месяца (августа – А.З.) толпы кавалерии

¹ Бескровный Л.Г., Указ. Соч., с. 171.

² Потто В.А., Указ. соч., с. 370.

³ РГВИА, ф. ВУА, д. 4313, л. 8.

⁴ Потто В.А. Указ. соч., с. 371.

⁵ РГВИА, ф. ВУА, д. 4313, л. 8 об.

явились в верстах в 3-х от нас, на противоположном берегу реки. Казаки понеслись к ним и хотя в непродолжительной схватке убили у них несколько человек и в том числе одного куртинца, владельца трех деревень, но они все еще держались. Когда же показалась пехота наша, то храбрость наездников остыла, и они начали отступать»¹. Как видим, Е. Лачинов изложил не так былинно и патетически, как это сделал А.И. Красовский, но можно признать, что 250 донцов полка Андреева отразили попытку 2000 персиян атаковать русский лагерь.

Пока происходил этот бой, и Аббас-Мирза, и А.И. Красовский осматривали позиции друг друга. Красовский доносил: «Я с остальными и казаками следовал за неприятелем, желая дойти сколько возможно ближе к его лагерю и осмотреть занимаемую неприятелем позицию. Пройдя еще 6 верст, прибыл на высоты около с. Кирх-Карпи, откуда открылся лагерь неприятельский...»². В течение 2 дней происходили рекогносцировки позиций, в ходе которых и та и другая сторона принимали решение, ввиду неприступности позиций, выманить своего противника в поле.

13(25) августа, когда А.И. Красовский, сопровождаемый генерал-майором П.Х. Трузсоном, выехал по Эчмиадзинской дороге произвести новую рекогносцировку, вдруг, с аванпостов донцы дали знать в лагерь, что громадные силы неприятеля наступают. «Ночью, неприятельская кавалерия, пробравшись скрытными ущельями в разных пунктах около... лагеря, с рассветом сильными толпами сделала нападение на передовые казачьи посты, которые, с отличною храбростию, удерживались до прибытия пехоты, после чего неприятель во всех пунктах был опрокинут с большою потерей и отступил за 5 верст от лагеря...»³. Только два казачьих пикета в начале нападения были вырезаны персиянами, остальные удержали свои позиции.

Пехота построилась в лагере к бою. Но к этому времени А.И. Красовский еще не вернулся в лагерь: все волновались, т.к. он подвергался большой опасности. Они вместе с П.Х. Трузсоном ехали ущельем горы Казны-Ярых, откуда до самой Абарани, пересекая монастырскую дорогу, шла глубокая рывина. Сюда ежедневно ходил

¹ Записки декабриста Е. Лачинова об Армении, // Нерсисян М. Из истории русско- армянских отношений, Кн. 1, Ереван, 1956, с. 329.

² РГВИА, ф. ВУА, д. 4313, л. 8 об.

³ Там же, лл. 9 об. – 10.

казачий разъезд, наблюдая за положением в Эчмиадзине. От лагеря до этого места было 15 верст. Персияне, уже давно выслеживавшие в этом месте донцов, устроили засаду, чтобы захватить разъезд в то время, когда из атакованного русского лагеря ему не могли бы подать помощь. К тому же месту подъехали и А.И. Красовский с П.Х. Трузсоном. **Спасли обоих генералов только 5 казаков во главе с офицером**, которые остались неизвестными в текучке событий. Они, встретившись с генералами, поехали впереди, вовремя заметили опасность и открыли огонь по врагу. С началом перестрелки между донцами и сидевшими в засаде персиянами началась и артиллерийская дуэль, заставившая А.И. Красовского повернуть назад. 500 конных персиян, не желая упустить добычу, понеслись в погоню, но тут подошла русская пехота, и преследователи поскакали назад. Красовский был спасен и вернулся в лагерь¹.

По прибытии на место, он узнал, что сильная колонна противника обходила русский лагерь и выдвигалась на дорогу в Судагент, откуда ожидали приезда военного губернатора Тифлиса, генерал-лейтенанта Н.М. Сипягина, возвращавшегося из Кара-Бабы, от Паскевича. А.И. Красовский послал батальон пехоты, который отогнал персов во время проезда Н.М. Сипягина.

После обеда Красовский предложил Сипягину «отдать визит вежливости наследному принцу за утреннее посещение им русского лагеря». 2 б-на пехоты, 2 сотни казаков и 2 орудия перешли с ними Абарань. Вся равнина тотчас же покрылась персидскими всадниками, скакавшими к своему лагерю, где скоро все пришло в движение. Оба генерала, сопровождаемые казачьей сотней, поднялись на возвышенность и осмотрели позицию врага. Донцы вели перестрелку с персиянами, а в 6 часов вечера, после рекогносцировки, отряд возвратился в лагерь².

Утром стали приходить известия о ночном выступлении противника на Талынь для занятия дороги к Гумрам. К персам подходили новые подкрепления, пополнив их силы до 35 тысяч человек. Аббас-Мирза верно рассчитал, что опасность, грозившая Эчмиадзину, вынудит Красовского бросить стояние в лагере в тени гор, двинуться на помощь монастырю и, таким образом, выйти в открытое поле.

¹ Потто В.А., Указ. Соч., с. 372-373.

² Там же, с. 373.

Русский гарнизон Эчмиадзина героически отбивался от нахлынувших на него полчищ врага. 14(26) августа А.И. Красовский доносил: «Сего числа поутру слышна была канонада в Эчмиадзине, и я немедленно послал адъютанта моего Врангеля, с партией казаков, к подошве горы Казны-Ярых, пред моим лагерем в 10 верстах, отколь совершенно видны окрестности Эчмиадзина»¹. Казаки донесли А.И. Красовскому, что к Эчмиадзину подошли крупные силы противника и окружили его плотным кольцом.

Лагерь Красовского находился в Дженгулях, здесь же был склад боеприпасов и осадный парк. Афанасий Иванович решил не допустить захвата Эчмиадзина войсками Аббас-Мирзы. Оставив для охраны базы часть войск, он всего с 2,5 тысячами человек выступил из Дженгули². Красовский спешил к Эчмиадзину. К походу были назначены: 40-й Егерский полк, по батальону от полков Крымского и 39-го Егерского, 2 казачьих полка и 12 орудий³.

Два месяца пребывания отряда А.И. Красовского в Эриванской провинции настолько ослабили войска, что в батальонах едва насчитывалось по 450 человек, а о казаках сам Афанасий Иванович писал: «При отряде моем были казачий Сергеева полк и Андреева полка 4 сотни, в которых состояло доброконных казаков **не более 300 человек**»⁴. К казакам были прикомандированы еще некоторая часть конных армян, грузин и азербайджанцев, в результате чего конница отряда достигла 500 человек⁵.

Войска продвигались к Эчмиадзину в следующем порядке: в авангарде шло 2 сотни полка Андреева, б-н 39-го Егерского полка и 4 орудия; в центре: б-н Крымского полка, сводный б-н со всех пехотных полков отряда, 4 орудия и 2 сотни казаков полка Андреева, которые прикрывали обоз; в арьергарде находились: б-н 40-го Егерского полка, 4 орудия и 3 сотни казаков полка Сергеева⁶.

17(29) августа произошел очень тяжелый бой. Гарнизон Эчмиадзина, желая помочь отряду А.И. Красовского, сам вышел на вылазку.

¹ РГВИА, ф. ВУА, д. 4313, лл. 10-10 об.

² Бескровный Л.Г., Указ. соч., с. 171.

³ Потто В.А., Указ. соч., с. 377-378.

⁴ РГВИА, ф. ВУА, д. 4324, л. 12 об.

⁵ Потто В.А., Указ. соч., с. 378.

⁶ РГВИА, ф. ВУА, д. 4313, л. 5.

Это привело к тому, что неприятель, опасаясь сам оказаться между двух огней, прекратил сдерживать Красовского на пути в Эчмиадзин.

Русский отряд быстро спустился с гор на равнину и стал в 2-х верстах от монастыря, чтобы дожидаться своего аръергарда. Стрелкам и казакам, находившимся по сторонам дороги, было дано приказание поспешно присоединиться к колонне. Но стрелки, измученные жаждой, кинулись не к колонне, а к широкой канаве с холодной водой, и никакие усилия начальников не могли их оторвать от этой воды. Неприятель воспользовался этим моментом; вся персидская конница надела на стрелков и принялась рубить их. Казаки, хотя и не участвовали в «водопое» и быстро соединились с колонной, по своей малочисленности не могли оказать никакой помощи. Гибель стрелков стала неизбежной. Много солдат и командиров было перебито персами у этой канавы¹.

Сам А.И. Красовский избежал смерти только благодаря счастливой случайности. Он неосторожно отделился от отряда, чтобы ободрить стрелков, и вместе с ними был окружен врагом. Он тоже мог быть убит, т.к. дело дошло до того, что Афанасий Иванович вынужден был отбивать удары своей тонкой офицерской шпагой². При нем находился в это время обер-аудитор Белов, человек замечательной силы и храбрости. Он смог пробиться сквозь ряды персиян. А.И. Красовский так описал его подвиг: «Обер-аудитор Белов успел об опасном моем положении дать знать ближайшему к сему месту командующему Донским Сергеева полком **войсковому старшине Шурупову**, который с отчаянною храбростию, вместе с Беловым и **не более 50 человек казаков**, бросились на неприятельские толпы, пиками и сабельными ударами очистили дорогу, многих из самых отчаянных куртинских наездников положили на месте, а остальных обратили в бегство, чем спасли меня и многих из наших офицеров и солдат, не бывших в состоянии защищаться, по неимению патронов и по совершенному изнурению сил своих»³. А.И. Красовский и часть солдат и офицеров были спасены благодаря отчаянной храбрости донцов под командованием войскового старшины Шурупова.

¹ Потто В.А., Указ. соч., с. 385-386; РГВИА, ф. ВУА, д. 4313, лл. 20-20 об.

² Потто В.А., Указ. соч., с. 386.

³ РГВИА, ф. ВУА, д. 4313, лл. 20 об. – 21.

Сражение закончилось. Красовский ввел в Эчмиадзин только слабые остатки своего отряда. Было потеряно 24 офицера и 1130 нижних чинов. Но это была победа, т.к. непосредственным следствием битвы 17(29) августа 1827г. было совершенное освобождение монастыря от блокады, которая в ту же ночь была снята персами. В ходе боя сами персияне потеряли убитыми до 3 тысяч человек¹.

Завершая данную статью, хочется еще раз заметить, что участие донских казаков в боях под Эчмиадином в кампанию 1827 г. на протяжении всего весенне-летнего периода было значимым как для войск русских отрядов, так и армянского населения окрестной территории. Пусть количество их было ничтожно, но они запечатлелись в истории защиты религиозного центра армян даже более, чем под Эриванью, Нахичеванью, Джеван-Булахом и в других сражениях 1827 г. Может это оттого, что они были единственной русской конницей в отрядах, действовавших под Эчмиадином, и этим приковали к себе внимание – но факт налицо!

1827 թ. Էջմիածնի մատույցներում ռազմական գործողությունների
ժամանակ Դոնի կազակների մասնակցության հարցի շուրջ
Ալեքսեյ Ջախարևիչ
Ամփոփում

Հոդվածում հեղինակը հարուստ արխիվային նյութի հիման վրա ներկայացնում է 1827թ. Էջմիածնի մատույցներում ռազմական գործողությունների ժամանակ Դոնի կազակների ակտիվ մասնակցությունը, և նշում, որ նրանք կարևոր դերակատարություն են ունեցել հաղթանակի ապահովման գործում:

Participation of Don's Cossacks in Militant Actions at
Echmiadzin in 1827 year Company.
Aleksey Zakharevich
Summary

In this article the author describes the militant actions of regiments of Don's Cossacks, II Karpov's and I Andreev's in neighbourhood of Echmiadzin in April-July 1827, and I Sergeev's regiment and Andreev's regiment in the battle at Ushakan in August the same year. The author pays attention

¹ Бескровный Л.Г., Указ. соч., с. 171.

to the fact that in spite of a few people the Cossacks made a serious contribution to defending of ancient religious centre of Armenian people.

РОЛЬ АРМЯН В ПОЛИТИКЕ КАВКАЗСКОГО НАМЕСТНИКА

М.С. ВОРОНЦОВА*

Сергей Лазарян

Кандидат исторических наук

Пятигорский государственный лингвистический университет

Колонизуя Кавказ, российские власти направляли свои усилия на то, чтобы ослабить и изжить рознь, существовавшую между народами, укоренить в умах разнородных и разноплеменных обитателей Кавказского края веру в то, что все они суть «дети одной общей матери России, принявшей их под свою сень»¹.

Назначенный кавказским наместником в 1844 г. князь М.С. Воронцов, осуществляя предначертанное ему императором Николаем I задание, покровительствовал местному многонародному населению, стремился сохранить, по возможности, их традиции, обычаи, исторически сложившиеся порядки.

Претворяя в жизнь принцип: интересы России и интересы Кавказа едины, князь-наместник проявлял осторожную настойчивость в реализации политических предприятий, стремясь так устроить дело, чтобы сохранить основания традиционным в кавказской среде статусам и правам. Он направлял ход дела к тому, чтобы традиционность служила фундаментальным основам имперской государственности.

Хорошо понимая, что пока жители гор видели, как те, кто решил связать свою судьбу с Россией, вели жизнь не лучше тех, кто продолжал противостоять империи, до тех пор многие будут противиться до последней крайности.

*Հորվածը ընդունվել է 26.12.12:

Հորվածը տպագրության է երաշխավորել ՊՊՀ Ռուսաստանի եւ օտար երկրների պետության եւ իրավունքի պալտմության ամբիոնը:

¹ Замечания М.П., Щербинина о деятельности князя М.С. Воронцова на Кавказе, // Русский архив.,- 1872., №3., С.708.

В связи с этим князь-наместник старался создать прецедент позитивного существования народов под российским протекторатом в наидание колеблющимся или тем, кто не был склонен доверять манифестам.

Армяне были среди тех, кто сознательно выбрал сторону России. На протяжении многих десятилетий они просили российские власти о покровительстве и защите, добивались разрешения поселиться в пределы империи из сопредельных стран – Османской Порты и Персии.

Российские имперские власти не только не препятствовали этому стремлению армян, но, отчасти, даже инициировали его. Например, уже императрица Екатерина II благоволила их водворению в Новороссию. Желая иметь на южных рубежах империи твердые основания, российские власти содействовали переселению в данный регион различным христианским народам, в том числе армянам.

Император Павел I, несмотря на то, что был противником многих начинаний своей венценосной матери, в армянском вопросе проявлял с ней солидарность, и продолжал им покровительствовать. Следует подчеркнуть, что последующие российские императоры Александр и Николай Павловичи не изменяли этого отношения к армянам.

В этой связи имперская политика на южных окраинных территориях страны, можно сказать, была проармянской, во всяком случае, армяне-переселенцы всегда находили понимание и благорасположение с российской стороны.

Этой же линии придерживался князь М.С. Воронцов, хорошо знавший не только волю императора Николая I, но имея давние связи с Католикосом Нерсесом V и многими предприимчивыми из армян людьми. С католикосом всех армян князь Михаил Семенович познакомился еще во время своего первого пребывания на Кавказе, когда, будучи молодым человеком, он прибыл туда в 1803 г. начинать военную карьеру под руководством князя П.Д. Цицианова. Именно по воле своего покровителя поручик Воронцов был представлен в Тифлисе тогда еще архимандриту Нерсесу пред командированием в Эривань. С этого времени начинается их долготелная дружба, которая в немалой степени повлияла на отношение М.С. Воронцова к армянам. В какой-то степени архимандрит Нерсес своим тактом и прозорливостью, многогранным знанием способствовал зарождению симпатии к армянам в душе

будущего главного начальника над Новороссией, Бессарабской областью и Кавказом¹.

Князь М.С. Воронцов высоко ценил деловые качества армянских предприимчивых людей, чьи способности были ему необходимы в деле хозяйственного обустройства Кавказского края.

Из мировых примеров и своего опыта М.С. Воронцов извлёк универсальный инструмент, при помощи которого можно было воздействовать на ситуацию в необходимом ему ключе. Этим инструментом была торговля.

Наместник намеревался дать почувствовать, в том числе, и «немирным» на то время горцам все выгоды товарообмена с Россией, чтобы материальными стимулами и выгодами изменить их мироощущение и направить их энергию в созидательное русло.

Для реализации задуманного нужны были не только военно-административные, организационные и иные усилия, но и люди, способные отвечать условиям поставленной задачи. Нужны были те, кто обладал недюжинным коммерческим даром, энергией и умением наладить торговлю повсюду даже вопреки существовавшим объективным или субъективным препятствиям.

Армяне как никто другой подходили для этого. Своими действиями они могли поспособствовать стремлению России показать жителям гор путь к мирному существованию и обретению новых жизненных перспектив.

Армяне не только не боялись горных урочищ, не только не опасались проникать в самые отдаленные, в самые труднодоступные уголки высокогорий Кавказа, но, казалось, сама труднодоступность местности и враждебность условий рождала в них соревновательную энергию и задор по преодолению всех препятствий.

Их умение быть повсюду, было сродни удальству и храбрости кавказских горцев, проявлявшихся в их среде во время набегов. Бог награждал армян не только выдающимся талантом в коммерческой деятельности, что часто раздражало и раздражает поныне их менее удачливых конкурентов, но и способностью глубоко понимать потребности и психологию других людей, совершенно непохожих на них ни традициями, ни обычаями, ни законами своего быта и своей веры.

¹ Захарова О.Ю., *Генерал-фельдмаршал светлейший князь М.С. Воронцов. Рыцарь Российской империи.*, М., 2001, С.352.

Армянские предприниматели часто находили верный тон, верные слова и верный способ общения с самыми суровыми горскими народами Кавказа, добивались своей выгоды, не задевая ни национальных, ни религиозных, ни бытовых чувств и правил народов, с которыми имели дело.

Они прекрасно знали местный рынок и его нужды, владели всеми приёмами сложных меновых операций, имели в горах давних и надежных торговых партнеров, множество родственников, друзей и кунаков, говорили на языках горцев¹.

Постепенно, проникаясь пониманием уникальности роли армян в развитии общекавказской торговли, М.С. Воронцов хотел не только получать необходимую ему информацию из первых рук, но использовать армян в качестве агентов Российской империи в горской среде. С другой стороны, наместник предполагал иметь возможность влияния и обретения поддержки в среде армянской диаспоры по всему Кавказскому краю.

Привлекать армян на русскую сторону было выгодно, так как, спасая армян от религиозных притеснений, Россия приобрела в их лице верных союзников. Многие армяне во время пребывания в горах служили российской стороне в качестве лазутчиков, доставляя пограничному начальству важные сведения о враждебных мероприятиях, готовящихся со стороны горцев.

Поняв и поверив в коммерческий талант армян, князь-наместник устранил существовавшие для их деятельности препятствия, что принесло ощутимую пользу экономике края. Трудолюбие и деловитость армян содействовали, в том числе, быстрому развитию сельского хозяйства, скотоводству среди местного населения, что вело к более быстрому экономическому освоению вновь присоединяемых земель².

Проявляя свою позицию в отношениях с армянским населением, М.С. Воронцов писал: «Мое постоянное правило было, сколько этот порыв ободрять всеми способами, но, уклоняясь только от привилегии и монополии, которые только вредят общему делу»³.

М.С. Воронцову импонировала особенность армян всех сословий и званий - они берутся (в отличие от других) за любое дело, надеясь в

¹ Ктиторев С.Н., *История Армавира (досоветский период: 1839-1918 гг.)*, Армавир, 2002, С. 41.

² Ктиторев С.Н., *Указ соч.*, С.41.

³ *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК)*, Тифлис, 1885., Т.10., С. 97.

нем преуспеть, не страшась трудностей и не останавливаясь перед ними. В этом состояло преимущество армян, не разделявших занятия на почетные и выгодные или не являющиеся таковыми. Армяне любое дело, даже первоначально кажущееся неблагодарным, могли обработать таким образом, что оно делалось, в конце концов, почетным и плодоносящим.

Исключительное положение армяне занимали на Кавказе и в продвижении товаров российского производства в горскую среду. Их способности и целеустремленность помогали им сделаться не только агентами военного командования, но и агентами российских компаний, посредством чего товары российских фабрик приобретали новые рынки сбыта. Благодаря армянским купцам торговля между Россией и Кавказом гораздо усилилась в наместничество князя М.С. Воронцова.

В инструкции генералу Н.А. Реаду князь М.С. Воронцов писал в 1854 году, знакомя его с ситуацией в Кавказском крае, что «армяне нам по всему краю совершенно преданы. Между ними есть некоторые знатные фамилии, несколько веков уже равнявшихся как титулами, так и значениям с первыми грузинскими князьями, которые по воспитанию и по службе сделались русскими и отличными подвигами не только при нас, но еще при грузинских царях приобрели славу и общую доверенность. Вообще же армянские фамилии менее знатных и средний класс занимается торговлей и имеет оную почти всю в руках, ибо ГРУЗИНЫ, по старинному воинственному духу и по общему их расположению, к ней не способны»¹.

Наместник сообщал генералу Н.А. Реаду, что среди армян – торговцев были лица, которые заслуживали особого внимания. Это, прежде всего, «почетные граждане Аршакуни и Мириманов, содержащие с выгодою для себя и для правительства огромный рыбный откуп в Сольянах...», а так же «здешний голова Свешников и, в особенности, губернский секретарь Иван Мирзоев, человек опытный, усердный и всегда готовый, как можно с меньшею для себя выгодою, быть полезным правительству. Он нам оказал весьма большие услуги, как принятием на себя многих дел, для которых не было охотников»².

Кроме того, необходимость этого человека обеспечивались тем, что «Иван Мирзоев не только человек верный и полезный во всех отно-

¹ *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК)...*, Тифлис, 1885., Т.10., С. 97.

² *Там же.*

шениях, он из всех жителей Тифлиса более всех имеет знакомство и кредит в Москве»¹.

Забываясь об укреплении позиции христианства и всячески содействуя христианскому миссионерству на Кавказе, М.С. Воронцов много способствовал укреплению положения Армянской Апостольской церкви. По его ходатайству перед императором Николаем I в свод законов Российской империи (ст. 455) были внесены изменения:

«Армяно - Григорианские церкви и монастыри, состоящие при оных и им принадлежащие строения и имущества, хотя бы оно отдавались внаймы и приносили доход, а также здания и имущества, принадлежащие богоугодным заведениям этого исповедания, хотя бы они тоже отдавались внаймы и приносили доход, повсюду освобождаются от постоя, поземельного сбора и всяких вообще полицейских и городских повинностей, кроме починки мостовой, наблюдения за чистотою и содержанием фонарей»².

Когда неожиданно возникли обстоятельства, ущемлявшие права армян, дарованные им высшими властями, князь Воронцов незамедлительно предпринимал необходимые шаги, в рамках своих компетенций, для исправления возникавших затруднений.

В 1799 г. по указу Павла I армянам-переселенцам из Персии были предоставлены особые льготы. Они были «уволены от податей и служб, какого бы они звания ни были на 10 лет»³. Потом должны были платить в казну: купечество с капиталов – 1% с рубля; мещане и цеховые – по 2 рубля со двора, а поселяне – по 5 копеек с десятины навсегда⁴.

Император Павел освобождал армян навечно от отдачи в рекруты, платежа рекрутских денег и от постоя. Велел наделить их 30-ти десятинною пропорцией земли на душу. Им дозволялось заводить фабрики и заводы, основать город, иметь свой суд. Права эти были дарованы потомственно⁵.

Однако в последующие годы сложные обстоятельства и события кавказских войн вынудили кавказское начальство отойти от предпи-

¹ Там же.

² Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК), Тифлис, 1885., Т.10., С.240.

³ АКАК., Т.10., С.707.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

саний императорских указов в отношении потомков армян-первопоселенцев. В 1833 г. они, против своей воли, были обращены в линейные казаки и находились в таком состоянии до 1836 г.

Несмотря на возвращение армян с 1837 г. в прежнее их состояние возникли недоразумения уже с их имущественными правами. Устроенные обществом армян, по указанию начальства, на местах их первоначального проживания в Кизлярском уезде тутовые и виноградные сады, оказались теперь в границах казачьих земель, назначенных для пограничной линии. Поэтому армянам приказано было их продать, чтобы возместить убытки и получить средства для переселения в Старые Мажары для основания города Святого Креста, так как оставаться на казачьих землях армяне теперь не могли.

Но продать эти сады, по решению Кавказского комитета, можно было только казакам, которые не торопились этого делать, так как знали, что по истечении 4-х лет, если данные сады не будут проданы, отойдут к ним бесплатно¹.

Так как данная проблема не имела положительного развития в пользу армян до 1845 г., представители армянского общества вынуждены были обратиться за помощью к Кавказскому наместнику.

Разобравшись в существе дела М.С. Воронцов, исходя из буквы и смысла прежних императорских указов, направил ходатайство в Петербург о том, чтобы 1) «все вообще податные и рекрутские недоимки, накопившиеся на армянах города Св. Креста, с них сложить и впредь не взыскивать»; 2) «вместо теперешней подушной подати и рекрутских денег взимать в течение 20 лет ту подворную подать в казну, которую платят армяне городов Карасубазара, Старого Крыма, Григориополя, Нахичевани, Кизляра, на основании мнения Государственного Совета от 25 ноября 1846 г. и Высочайшего указа от 2 сентября 1846 г.»; 3) «Принадлежащие армянам, переселившимся в заштатный город Св. Креста, сады на прежнем месте жительства, на землях казачьего ведомства, оставить в их пользовании до продажи бессрочно»².

В мае 1848 г. князь М.С. Воронцов просил императора предоставить проживающим в Ставропольской губернии, в Пятигорском уезде, близ упраздненного города Св. Креста армянам, выходцам из Пер-

¹ АКАК., Т. 10., С. 708.

² Там же, С. 709.

сии, те же самые права и преимущества, «кои дарованы кизлярским армянам»¹.

Ходатайство Кавказского наместника в пользу армян Ставропольской губернии не было оставлено без внимания и получило полное удовлетворение. В 1849 г. император Николай Павлович «в ознаменование своего особого благоволения к армянам»² восстановил им все испрашиваемые ими права и приказал позволить армянам заштатного города Св. Креста «составить из себя особое общество и иметь на основании ст. 457 Полного Свода Учреждения об управлении инородцами свой суд»³.

Немалое значение для укоренения Кавказа в составе Российской империи имела сословная политика российских властей в крае. Император Николай Павлович желал, чтобы представлявшая его волю кавказская администрация всеми возможными мерами «сливала» Кавказ с Россией, чтобы жители края знали и чувствовали, что «они получают свою жизнь и свое благосостояние наравне с другими частями обширного Царства Русского, от одного светила»⁴.

Потому по вступлении в управление Кавказом князь М.С. Воронцов скоро «нашел одно важное дело о порядке утверждения в княжеском и дворянском достоинстве»⁵ представителей соответствующих сословий. Князья и дворяне (среди армян - мелики) не могли до утверждения в Петербурге воспользоваться принадлежащими им правами, особенно при поступлении на российскую службу.

Решение данного дела в пользу закавказских дворян по своей важности и последствиям, по мнению Кавказского наместника, «сильно будет содействовать слиянию Закавказья с Россиею и останется на вечные времена памятником благополучного царствования»⁶ императора Николая I.

В декабре 1846 г. были успокоены сословия ханов, беков и меликов. Многочисленные лица, принадлежавшие к этим сословиям, «увидели утвержденные на твердых основаниях их участи и обеспечение навсегда содержания их с семействами»⁷.

¹ Там же, С.711.

² Там же.

³ АКАК., Т.10., С.711.

⁴ Цит. по: Выскочков Л.В. Николай I., М., Молодая гвардия, 2003., С.292.

⁵ АКАК., Т.10., С.852.

⁶ Там же.

⁷ Там же, С.853.

Данные решения так же касались меликов из армян, проживавших в Эриванском, Нахичеванском и Александропольском уездах Тифлисской губернии. В их лице российские власти хотели иметь авторитетный и уважаемый слой местной элиты, способный возглавить свои народы и способствовать утверждению в крае крепких оснований «русского дела».

Многие способы, которые удалось реализовать князю М.С. Воронцову в продвижении поставленных перед ним императором Николаем I задач, задействовались им на протяжении почти десятилетнего управления Кавказским краем. Князь не останавливался перед многими трудностями, прибегал к нестандартным решениям, которые по его опытности способствовали достижению искомой цели.

Те из жителей края, которые под покровительством российских властей обретали успешность жизненного пути, могли сделаться увлекательным примером для тех, кто оставался до времени среди недоброжелателей России или относился к российским усилиям в Кавказском крае с недоверием и подозрительностью.

Правительство империи получало из среды тех, кто сотрудничал с российской стороной дополнительные когорты людей, способных придать «русскому делу» на Кавказе новое звучание и прочность. Постепенно усиление престижности позиций армян в крае не могло не волновать другие народы, на примере армян увидевших благотворные последствия нахождения под российским покровительством.

Հայերի դերը Կովկասյան փոխարքա Մ.Ս.Վորոնցովի
քաղաքական գործունեության մեջ
Սերգեյ Լազարյան
Ամփոփում

Հոդվածը նվիրված է հայերի դերը Կովկասյան փոխարքա իշխան Մ.Ս.Վորոնցովի քաղաքական գործունեության մեջ: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ ռուսական վարչակազմը հայ ժողովրդի ներկայացուցիչներին դիտում էր որպես տարածաշրջանում կայսերական քաղաքականության իրականացման հուսալի հենարանների: Հայ ձեռնարկատերերը ներկայանում էին իբրև կապող օղակ տերության վարչակազմի ու տեղաբնիկ ժողովրդների միջև:

Armenians' Role in the Policy of the Caucasian

Deputy M.S. Vorontsov
Sergey Lazaryan
Summary

The article is devoted to the Armenians' role in the policy of the Caucasian Deputy M.S. Vorontsov. The author shows, that the Russian authorities saw reliable assistants in the representatives of the Armenian nation in conducting of imperial policy in the region. Armenian entrepreneurs quite often were the nexus between the authorities holding supreme power and local peoples.

К ИСТОРИИ АРМЯНСКОЙ ОБЩИНЫ ВЛАДИКАВКАЗА В 20-Е ГОДЫ XX ВЕКА*

Виктор Акопян

*Кандидат исторических наук, доцент
Пятигорск*

Сразу же после основания Владикавказа, ставшего во второй половине XIX в. административным центром Терской области, в городе возникла армянская община. Советская власть внесла существенные коррективы в ее существование. Национальная жизнь начинает сворачиваться. Правда, в первое десятилетие, особенно в годы нэпа, допускались такие атрибуты национальной жизни, как школа на родном языке, издательская деятельность и т. д. Сохранялась даже некоторая веротерпимость.

Город Владикавказ с 1924 по 1934 г. имел статус автономного округа и административно подчинялся Ростову-на-Дону, который являлся центром Северо-Кавказского края. Владикавказ относился к самым многонациональным городам Юга России, где национальные меньшинства составляли почти половину всего населения. После русских (40 тыс.) и осетин (10 тыс.) самой значительной по численности национальной группой были армяне. Согласно переписи 1926 г., в городе проживало 6,5 тыс. армян¹. Хотя за год до указанной переписи, т. е. в 1925 г., по данным армянской секции (среди национальных меньшинств действовали особые национальные структуры при советских и партийных органах), в городе проживало более 8 тыс. армян. Основ-

*Հորվածը ընդունվել է 26.12.12:

Հորվածը տպագրության է երաշխավորել ՊՊՀ Ռուսաստանի եւ օտար երկրների պետության եւ իրավունքի պատմության ամբիոնը:

¹ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года. Т. 5., М., 1928., С. 52-53.

ными районами расселения армян были районы площади Штыба, ул. Чермена Баева, Армянской, Свободы (бывш. Краснорядская), Цаголова (бывшая Тарская), Войкова, Коста Хетагурова (бывш. Церковная), Ватутина (бывш. Шоссейная). Значительные группы армян проживали также по улицам, прилегающим к центральному рынку, а также в Апшеронских казармах на ул. О. Кошевого и др.¹

Компактное проживание армянского населения в ряде районов города обеспечило им значительное представительство в местном совете. Во время выборов второй половины 20-х годов в районах компактного проживания армян (также как и других национальных меньшинств) были созданы национальные избирательные участки. В 1926 г. членами горсовета от этих участков стали депутаты: А. Акопянц, С. Арутюнов, И. Каракозов, С. Нерсесов, Колтухчян, Мамулянц, Мушегян и Хачатурян (инициалы последних четырех неизвестны)². В конце десятилетия в горсовет было избрано 46 депутатов-армян³. Пожалуй, ни в каком другом городе Северного Кавказа (Новой Нахичевани, Краснодар, Армавир, Пятигорск и др.) не было такого внушительного представительства их в местных органах власти. Указанные результаты были достигнуты за счет активности армянской общественности. Сами кандидаты в депутаты объясняли избирателям зависимость решения важнейших хозяйственных и культурных вопросов от представительства населения в горсовете. Это все больше осознавалось простыми людьми. Так, на общем собрании армян Верхне-Осетинской слободки была принята резолюция, в которой отмечалось: «Все мы даем торжественное обещание в настоящем собрании, что на пере-выборах горсовета будем принимать активное участие как мужчины, так и женщины и дадим следуемое количество представителей»⁴.

Многочисленные проблемы, волновавшие армянское население, были в центре внимания не только официальных органов и депутатов, но и национальных общественных объединений, которые просуществовали до середины 20-х годов. Армянским благотворительному и

¹ Аствацатуров А.А., *Деятельность Орджоникидзевской городской партийной организации по укреплению дружбы и интернационального единства трудящихся.*, Орджоникидзе, 1983. С. 64.

² Центральный Государственный архив историко-политической документации Республики Северная Осетия – Алания (ЦГА ИПД РСО-А), Оп. 1, Д. 27, Л. 6.

³ Аствацатуров А.А., *Указ. соч.*, С. 64-65.

⁴ ЦГА ИПД РСО-А, Оп. 1, Д. 27, Л. 6.

культурно-просветительному обществам, Комитету помощи беженцам-армянам и студенческому землячеству пришлось заниматься проблемами устройства беженцев и организацией просветительской работы на родном языке.

Особо много препятствий приходилось преодолевать по разрешению проблемы беженцев Комитету помощи беженцам-армянам. Большинство беженцев, добравшихся в город из опустошенных турками Западной Армении и даже из Карабаха (куда также добрались интервенты), владели свое существование в ужасающих условиях. Они размещались главным образом в помещениях бывшей тюрьмы и полуразрушенных казармах. Голод и болезни были вечными спутниками этих обездоленных людей. Даже на конец 1927 г. результаты выборочного медицинского обследования беженцев, проживавших в казармах Курской, Владимирской и Молоканской слободок, выявили 80% больных разной степени тяжести¹.

Официальные власти настороженно относились к деятельности Комитета помощи и предлагали передать его функции городскому отделу социального обеспечения. Без сомнения, местные партийные органы не хотели отдавать самостоятельным национальным объединениям инициативу в работе среди многотысячного беженского населения, могущего стать важной социальной опорой новой власти. Только отсутствие материальных возможностей оказать действенную помощь беженцам повлияло на решение «не чинить особых препятствий» деятельности в городе Комитета. Последний был упразднен сразу же после оформления армянской секции при партийном комитете. 28 декабря 1925 г. принимается решение «перевести деньги армянского комитета на имя партийной секции»².

Национальные общественные объединения, а затем армянская секция и депутатский корпус видели коренное решение проблемы беженцев в их землеустройстве. Выделение земельных наделов одновременно решало и жилищную проблему, и возвращало их к традиционному занятию – земледелию, от которого армян отлучили турецкие интервенты на исторической родине. В условиях Владикавказа «трудность устроиться на работу, – отмечалось на заседании армянской секции, – деклассирует известную часть беженцев, бывших кресс-

¹ ЦГА ИГД РСО-А., Оп. 1, Д. 51, Л. 22.

² ЦГА ИГД РСО-А., Оп. 1, Д. 27, Л. 4.

тян, превращая в торговый базарный элемент»¹. Секция поставила вопрос о необходимости выделения участков земли в окрестностях города-округа. Иначе на решение землеустройства смотрели окружающие и краевые органы власти, которые намечали переселение беженцев в самые отдаленные и безводные районы края. Более того, в условиях начинавшейся коллективизации было намерение сделать трудолюбивых и безропотных людей зачинателями этого движения. На заседании коллегии национальных меньшинств Владикавказского окружкома давалось указание армянской секции отправить в Донской округ вместе с переселенцами «большое число коммунистов для организации колхозов»².

«Ходоки» от армян, отправившиеся в Куцевский и Мечетинский районы Дона для изучения готовности к приему переселенцев, после своего возвращения сообщили о полном отсутствии там условий к землеустройству. Это вызвало протесты у переселенцев. Кроме того, наотрез отказались уезжать на Дон карабахцы. Перед ними в ультимативном порядке было поставлено условие: завершить переселение к 1 октября 1928 г.³. В условиях укрепления сталинского режима вряд ли можно было ожидать, что кто-то вникнет в суть проблемы карабахских беженцев, равно как и самого Нагорного Карабаха, несколько лет до этого «подаренного» Азербайджану. И все же уже к сентябрю 1928 г. в Мечетинский район было переселено 130 хозяйств (600 человек)⁴. Позже их число пополнялось другими беженцами, прибывшими из Владикавказа. Сегодня мало известно о судьбе этих переселенцев. Но без сомнения, значительная часть их оказалась в круговороте начавшейся на Дону жесточайшей коллективизации.

Другой важнейшей проблемой, которая волновала армянскую общественность города, стала проблема национальной школы. До 1917 г. образование на родном языке находилось под покровительством церкви. И хотя царское правительство не один раз закрывало армянскую церковноприходскую школу, тем не менее, владикавказские армяне добивались ее открытия. Безграничная тяга к родному языку поз-

¹ ЦГА ИПД РСО-А., Оп. 1, Д. 51, Л. 5.

² ЦГА ИПД РСО-А., Оп. 1, Д. 40, Л. 58, Д. 77, Л. 115.

³ ЦГА ИПД РСО-А., Оп. 1, Д. 77, Л. 35, 53.

⁴ ЦГА ИПД РСО-А., Оп. 1, Д. 77, Л. 53.

волила восстановить национальную школу в годы нэпа. Обучение на армянском языке велось в школе первой ступени № 20.

Основной контингент школы состоял из детей беженцев, половину которых составляли сироты. Уже к 1928 г. были достигнуты значительные результаты в деле охвата армянских детей всеобучем. Процент грамотности детей 8-13-летнего возраста составлял более 70%¹. Это был самый высокий показатель детской грамотности по городу. Правда, этот показатель отражал грамотность как на родном, так и на русском языках. По данным окружного соцвоста, в городе числилось 650 детей из армянских семей, тогда как армянская школа максимально была рассчитана на 300 человек. По словам завуча армянской школы Гукасовой, основная масса детей школьного возраста «оставалась вне стен школы»².

С другой стороны, из-за отсутствия школы второй ступени (семи-летки) детям, которые окончили армянскую школу, в лучшем случае предстояло продолжать обучение в русской школе. Преобразование армянской школы в семилетку оттягивалось окружным отделом народного образования под предлогом необходимости соблюдать «режим экономии». Армянской общественности, депутатам и секции пришлось многократно ходатайствовать в различные инстанции округа и края с просьбой об открытии школы второй ступени, пока, наконец, в 1928 г. вопрос не получил удовлетворительного решения³.

За несколько десятилетий существования национальной школы сотни и тысячи владикавказских армян смогли сохранить родной язык. Увы, впоследствии тоталитарная система ликвидировала этот последний очаг национальной культуры. И только на современном этапе армянской общине Владикавказа (в городе действует армянское национально-культурное и благотворительное общество «Эребуни») удалось ввести изучение армянского языка в качестве факультативного в ряде школ, где обучается значительное число армянских детей. И хотя власти относятся к этому сочувственно, приходится уже убеждать своих соотечественников в важности изучения родного языка.

Армянское население Владикавказа никогда не теряло связи с Родиной, разрушенной интервентами, заполненной беженцами и сиро-

¹ ЦГА ИПД РСО-А., Оп. 1, Д. 51, Л. 136.

² ЦГА ИПД РСО-А., Оп. 1, Д. 41, Л. 38.

³ ЦГА ИПД РСО-А., Оп. 1, Д. 51, Л. 130.

тами. Об Армении горожане узнавали из газет и журналов, присылаемых из республики. Правда, эти газеты не всегда приходили вовремя, поэтому особое значение приобретала краевая армянская печать. В начале 20-х годов на Северном Кавказе издавалось несколько газет. С ноября в Новой Нахичевани краевой армянской секцией стала издаваться газета «Мурч-Мангах»¹. Только в 1926 г. во Владикавказ она поступала в количестве сотни экземпляров. На страницах газеты помещались материалы не только краевой тематики, но и информация из Армении, которая содержалась в специальном разделе – «Советская Армения». Кстати, в эпоху «великого перелома» газета подверглась критике за то, что много внимания уделяла информации из Армении. Так, в 1930 г. бригада «Правды», проверявшая газету, подвергла резкой критике редакцию за чрезмерное увлечение описанием «всякой мелочи, вплоть до бури в Эривани», вместо того, чтобы информировать читателей о «гигантском социалистическом строительстве в других республиках Закавказья, закреплении и упрочении национального мира и братства между армянами, тюрками, грузинами и т.д.»².

Из Армении в город регулярно поступала учебная и художественная литература для армянских просветительных учреждений. Культурно-просветительное общество, которое было упразднено в середине 20-х годов, приглашало во Владикавказ известных представителей армянской культуры. Так, в одном из документов сообщается о том, что армянский композитор Сардарян проводил занятия с хором, популяризируя армянскую народную музыку³.

Особую активность в пропаганде достижений Армении проявляло студенческое землячество. В 1926 г. землячество подготовило и выпустило брошюру «Советская Армения»⁴. В городском армянском клубе успешно работал одно время литературный кружок, в задачу которого входило «ознакомление общественности с армянской литературой, направлениями в ней»⁵.

¹ ЦГА ИПД РСО-А., Оп. 1, Д. 51, Л. 130.

² Государственный архив Ростовской области, Ф. 7, Оп. 1, Д. 1048, Л. 27.

³ ЦГА ИПД РСО-А., Оп. 1, Д. 41, Л. 106.

⁴ ЦГА ИПД РСО-А., Оп. 1, Д. 27, Л. 158.

⁵ ЦГА ИПД РСО-А., Оп. 1, Д. 51, Л. 5.

Поступавшая из республики информация не могла не вселять в людей чувство уверенности и собственного достоинства. Немало армян-беженцев в то время решило вернуться на родину.

Землетрясение в Гюмри (Јенинакане) 1926 года потрясло армянскую общину Владикавказа. На собрании общественности 28 октября с информацией о природной катастрофе в Армении выступил депутат горсовета Колтухчян. Собрание приняло решение организовать постоянную комиссию из девяти человек, которая занималась бы сбором средств для оказания скорой материальной помощи соотечественникам¹. Владикавказцы живо откликнулись на призыв комиссии по организации помощи пострадавшим от землетрясения. В фонд помощи жителям пострадавших районов Армении делались денежные взносы, отчислялся дневной заработок, отправлялись медикаменты, продовольствие и т. д. Особенно ценной была помощь беженцев, которые сами находились в бедственном положении. Посильную помощь оказало армянское студенческое землячество².

Стойкое национальное самосознание владикавказских армян, возможно, явилось одной из решающих причин того, что прекрасный храм Сурб Григор Лусаворич сохранился и дорога к храму «не заросла травой» во времена преследования за веру. Ведь даже в либеральные 20-е годы одно пребывание во дворе церкви советского служащего или студента (не говоря уже о члене партии) считалось зазорным и рассматривалось как нелояльное отношение к власти со всеми вытекающими последствиями. Гражданских прав были лишены священнослужители. Последние не допускались к выборам в местные советы и относились к категории «лишенцев», т. е. лишенных избирательных прав.

В целом, развитие некоторых сторон национальной жизни армянской общины Владикавказа в первое десятилетие советской власти стало возможным благодаря не только особенностям политики периода нэпа, но и благоприятной среде интернационального города. То, что армянский храм в городе сохранился и его не постигла судьба многих других церквей, как например, в Астрахани, Святом Кресте (Буденновске), Грозном, Новой Нахичевани, Кизляре, Пятигорске, Ставро-

¹ ЦГА ИГД РСО-А., Оп. 1, Д. 40, Л. 131.

² ЦГА ИГД РСО-А., Оп. 1, Д. 40, Л. 131.

поле, это и заслуга всех жителей Владикавказа. История взаимоотношения армян и осетин насчитывает многие века. Для двух народов одинаково дороги имена аланки Сатеник – царицы Армении и ее брата святого Сукиаса. Один из гаваров (районов) крупнейшей провинции исторической Армении Васапуракана носил имя Артаз. Это название, по свидетельству отца армянской истории Мовсеса Хоренаци, дали соплеменники царевны Сатеник, выходцы из области Ардос, откуда они переселились в Армению. Далеко не случайной стала находка в древнейшем христианском храме Северного Кавказа в Зеленчуке перстня-печати армянского царя IX в. Смбата. Этот список можно продолжать бесконечно. Осетия стала родным очагом для сотен и тысяч армян, спасшихся от кровавого турецкого ятагана. Потомки этих беженцев – граждане современной Северной Осетии – Алании, вместе со всеми другими народами вносят посильный вклад в дело возрождения своей республики. Нельзя не привести выдержку из книги В. Хацмиева и А. Бадаева «Давид Сослан...», где осетинские историки пишут: «История осетинской нации и ее послужной список закодированы в Библии и в эпосе о нартах, записаны в древних армянских и греческих рукописях, хранящихся в Матенадаране и Афинах. И именно отсюда следует начинать осетинское национальное возрождение»¹.

Վլադիկովկասի հայ համայնքի պատմությունը 20-րդ դարի
20-ական թվականներին
Վիկտոր Հակոբյան
Ամփոփում

Հոդվածում ներկայացված է անցած դարի քսանական թվականներին բազմազգ Վլադիկովկասի հայ համայնքի պատմությունը: Այդ ժամանակաշրջանում քաղաքը ունեցել է ինքնավար օկրուգի կարգավիճակ ու վարչականորեն հպատակվում էր Հյուսիս-Կովկասյան երկրամասի կենտրոնին՝ Դոնի Ռոստովին: Հեղինակը ցույց է տալիս, նոր տնտեսական քաղաքականության ժամանակ ազգային կյանքի աշխուժացման գործընթացը:

The History of the Armenian Community of Vladikavkaz in the
20-s years of the XX century

¹ Хамиев В.Л., Балаев А.Ч., Давид Сослан, Фридрих Барбаросса, Владикавказ, 1992, С. 2.

Viktor Akopyan
Summary

The article deals with the history of the Armenian community of the multinational Vladikavkaz in the twenties of the last century. In this period the town was known as the Autonomous district and administratively subordinated to Rostov-on-don – the center of the North-Caucasian region. The author demonstrates that in the period of new economic policy was the revival of the national life.

«20 ՂԱՍԱԿԱՐԳԻ» ԶՈՐԱԿՈՉԸ ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (1941-1942թթ.)*

Ռուբեն Մելքոնյան

*Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ԵՊՀ*

Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա բնակչության հանդեպ 19-րդ դարի վերջին քառորդից սկսած և մինչև 1920-ական թվականների սկիզբը շարունակված ցեղասպանությունների, կոտորածների հետևանքով մեծապես փոխվեց այդ երկրի էթնիկ-կրոնական պատկերը: Քենալական շարժման արդյունքում 1923թ. ձևավորված Թուրքիայի Հանրապետությունը ևս որդեգրեց և շարունակեց իր ոչ մուսուլման քաղաքացիների հանդեպ անհանդուրժողական և խտրական քաղաքականություն: Հանրապետական Թուրքիայի պատմության տարբեր ժամանակահատվածներում արձանագրվել են պետականորեն և տարատեսակ «օրենքներով» սահմանված կրոնական, էթնիկ պատկանելության հիման վրա հալածանքներ, խտրականություններ, որոնք հանգեցրել են ազգային փոքրամասնությունների համար մի շարք բացասական հետևանքների՝ արտագաղթ, տնտեսական կյանքից բռնի հեռացում, հոգեկան, բարոյական խեղումներ և, ի վերջո՝ ֆիզիկական ոչնչացում:

*Հոդվածը ընդունվել է 22.12.12:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԵՊՀ թուրքագիտության ամբիոնը:

Թուրքական պատմագրությունը նման թեմաների կամ չի անդրադարձել, կամ հետևելով ձևավորված ավանդույթներին՝ խեղաթուրել է իրականությունը: Թուրքիայի պետական տարբեր կառույցների՝ Ազգային մեծ ժողովի, որոշակի նախարարությունների արխիվները մինչ օրս անհասանելի են ուսումնասիրողների համար: Սակայն վերջին շրջանում թուրքական իրականության մեջ տեղի ունեցող որոշ զարգացումների համատեքստում փոքր թվով պատմաբան-ուսումնասիրողներ, որոնք չեն պատկանում «պաշտոնական պատմաբանների» թվին, սկսել են հետաքրքրվել հանրապետական Թուրքիայում ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ կիրառված հալածանքի քաղաքականությամբ: Սրան զուգահեռ հրատարակվում են այդ հալածանքների ականատես-վերապրողների հուշերը, որոնք ևս կարևոր աղբյուրագիտական նշանակություն ունեն:

20-րդ դարում Թուրքիայի Հանրապետությունում ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ կիրառված հալածանքի քաղաքականության դրսևորումներից առավել քիչ է ուսումնասիրված 1941թ. ոչ մուսուլման քաղաքացիների շրջանում անցկացված, այսպես կոչված, 20 դասակարգի զինակոչը: Ի՞նչ էր սա ենթադրում: Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի թեժ ժամանակաշրջանում թուրքական իշխանությունները երկրի ոչ մուսուլման քաղաքացիների՝ հայերի, հույների, հրեաների շրջանում հապճեպ հայտարարել են զորակոչ՝ ըստ 20 դասակարգման: Այս դասակարգումների մեջ էական տեղ էր զբաղեցնում զորակոչիկների տարիքը, այսինքն՝ ըստ առաջին դասակարգման զորակոչվում էին 18 տարեկանները, ըստ երկրորդ դասակարգման զորակոչվում էին 20 տարեկանները և այսպես դասակարգումների թիվը հասել էր 20-ի, ինչի պատճառով էլ գիտական գրականության մեջ այդ զորակոչը ստացավ «20 դասակարգի զորակոչ» անվանումը:

Աղբյուրները փաստում են, որ զորակոչի են ենթարկվել ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչ չափափաս տղամարդկանց մեծամասնությունը: Ըստ որոշ տվյալների, զորակոչվել են 18-48¹, 26-45², 18-60³ տարիքային խմբերին պատկանող տղամարդիկ: Ավելին՝ զորակոչվել են նաև զինծառայություն անցած տղամարդիկ և

¹ Սիմոնյան Հր., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991, էջ 504:

² Kozoğlu Y., Hattırlıyorum Türkiye'de gayrimuslim hayatları, İstanbul, 2003, s. 40.

³ Аванесов С., Положение национальных меньшинств в Турции, Ереван, 1963, стр. 162.

պահեստագորայինները¹: Ջորակոչվածների մեջ նույնիսկ եղել են ծառայությունից նոր վերադարձածներ²: Կարևոր է նկատել նաև, որ զինծառայության են կանչվել առանց խտրականության բոլոր տղամարդիկ, անգամ՝ հիվանդներն ու հաշմանդամները³: 20 դասակարգի զորակոչի ենթարկված և ծանր պայմաններում իր ծառայությունը անցկացրած հայազգի Սարգիս Չերքեզյանը վերոնշյալի մասին հետաքրքիր տվյալներ է փոխանցում: Նա պատմում է իրենց ճամբարում «ծառայող» հայազգի մի հոգեկան հիվանդի մասին. *«Յեղիքուլեի հայկական հիվանդանոցում հոգեկան հիվանդներ կային, թեթև խանգարում ունեցողներ... Սրանցից մեկին ուղարկել էին նալա-րավաճառի մոտ, ճանապարհին ոստիկանությունը ձերբակալել էր, վերց-րել, բերել էին ծառայության: Մարդն իրականում գիժ էր... Մի օր ասաց. «Այ մարդ, հոգեբուժարանում այստեղից ավելի լավ էր»: Մարդն իրավացի էր: Նրան բերել էին միայն հայ լինելու համար»⁴*: Նմանատիպ փաստեր է ներկայացնում նաև հայազգի գրող-լրագրող Երվանդ Գոբեյանը, ով նույնպես այդ տարիներին եղել է պարտադիր զինծառայության մեջ: Ըստ նրա, 20 դասակարգի զորակոչի ժամանակ բացարձակ ուշադրություն չի դարձվել մարդկանց առողջական վիճակին. օրինակ հույն Թեոհարին կույր է եղել, Արսլան Յորգուն մտավոր հետամնաց և այլն⁵:

Կարևոր է շեշտել, որ ոչ մուսուլմանների զորակոչի որոշումը ընդուն-վել է հույժ գաղտնիության պայմաններում և մինչև վերջերս հստակ չէր անգամ ամսաթիվը, սակայն ուսումնասիրող Սայիթ Չեթինօղլուի 2009թ. տպագրված ուշագրավ և արժեքավոր աշխատության մեջ հեղինակը ներկայացնում է գաղտնի որոշման հետ կապված մանրամասներ և լույս սփռում հարցի այդ կողմի վրա: Այսպես, Թուրքիայի կառավարությունը 1941թ. ապրիլի 22-ի նիստում որոշում է ընդունում բանակ զորակոչել ազգային փոքրամասնությունների համայնքների չափահաս տղամարդ-կանց՝ ընդհանուր առմամբ շուրջ 12 000 մարդու⁶: Նույն օրը Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի նիստում քննարկվել և ընդունվել է պաշտպանու-թյան նախարարության առաջարկը 1896-1913թթ. ծնված ոչ մուսուլման

¹ Bali R., "Yirmi Kura İhtiyatlar" olayı, Tarih ve toplum, İstanbul, 1998, cilt 30, sayı 175, s. 4.

² Kozoğlu Y., ՅԻՄԻԿՐԱ, չ. 3 40:

³ Bali R., ՅԻՄԻԿՐԱ, չ. 3 4:

⁴ Zekerzyan S., Dünya Hepimize Yeter, İstanbul, 2003, s. 121.

⁵ Bali R., ՅԻՄԻԿՐԱ, չ. 3 9:

⁶ Zetinoğlu S., Ekonomik ve Kültürel Jenosit: Varlık Vergisi 1942-1944, İstanbul, 2009, s. 57.

տղամարդկանց զորակոչել, սակայն հանձնել հասարակական աշխատանքների նախարարության ենթակայությանը¹: Հետաքրքիր է փաստել, որ Թուրքիայի կառավարությունը զորակոչի անցկացման անհրաժեշտությունը «հիմնավորել» է այն անհեթեթ փաստարկով, թե իբր ֆաշիստական Գերմանիան նպատակ ունի հարձակվել Թուրքիայի վրա²:

20 դասակարգի զորակոչի գլխավոր առանձնահատկությունն այն էր, որ օրենքի համաձայն այն կիրառվում էր բացառապես ոչ մուսուլման քաղաքացիների նկատմամբ³: Թուրքական որոշ աղբյուրներ փաստում են, որ հատուկ ջանքեր է գործադրվել, որպեսզի այդ որոշման մասին տեղեկացվեն միայն համապատասխան ատյանները⁴ և տեղեկության արտահոսք չլինի: Ջորակոչի մասին նախօրոք չի հայտարարվել և այն կատարվել է հապճեպ, ընդամենը մի քանի ժամվա ընթացքում: Ոստիկանները փողոցներում, աշխատավայրերում, տներում ստուգել են անձնագրերը և, երբ հաստատվել է, որ տվյալ անձը պատկանում է ազգային փոքրամասնությունների համայնքներից որևէ մեկին, անմիջապես տարել են, անգամ թույլ չտալով տեղյակ պահել իրենց հարազատներին⁵: Այն տղամարդկանց նկատմամբ, ում ոստիկանները չեն կարողացել հայտնաբերել, հայտարարվել է հետախուզում:

Վերևում նշվեց, որ զորակոչվածները պատկանում էին տարբեր տարիքային խմբերի և ականատեսներ-վերապրողները վկայում են, որ ոստիկանները շատ ուշադրություն չեն դարձրել մարդու տարիքին, քանի որ նրանց հրամայված է եղել հավաքատեղի բերել ոչ մուսուլման ցանկացած տղամարդու: Օրինակ՝ գործարար Վիտալի Հաքբոն, որը երրորդ անգամ է ծառայության գնացել, իր հուշերում պատմում է. *«Մեզ «բարձել» էին ապրանքային վազոններում: Մեր բոլոր կարիքները այս վազոնում էինք հոգում: Մեր մեջ ձերմակ մազերով վաթսուն տարեկան հույներ, հայեր, հրեաներ կային: Սրանք զորակոչվել էին լոկ ոչ մուսուլման լինելու պատճառով: Այս մարդիկ ողբում էին իրենց ճակատագիրը»*⁶:

Ջորակոչի հապճեպ անցկացմանը զուգահեռ կար մեկ այլ հանգամանք ևս, որն անհանգստացնում էր ազգային փոքրամասնությունների

¹ Նույն տեղում:

² Bali R., *Devletin Yahudileri ve “Öteki” Yahudi*, İstanbul, 2004, s. 301.

³ Bali R., “Yirmi Kura İhtiyatlar” olayı, *Tarih ve toplum*, İstanbul, 1998, cilt 30, sayı 175, s. 4.

⁴ Նույն տեղում, էջ 9:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Bali R., “Yirmi Kura İhtiyatlar” olayı, *Tarih ve toplum*, İstanbul, 1998, cilt 30, sayı 175, s. 10:

ներկայացուցիչներին. դա այն էր, որ ծառայությունից ազատելու համար առաջարկված կաշառքն անգամ կտրականապես մերժվել էր թուրքական համապատասխան կառույցների կողմից¹:

Հարկ է շեշտել, որ զորակոչված ոչ մուսուլմանները ենթարկվում էին ոչ թե Թուրքիայի պաշտպանության նախարարությանը, այլ հասարակական աշխատանքների նախարարությանը և աշխատում էին տարատեսակ շինարարություններում: Ջորակոչվածներն, ըստ էության, զինվոր չէին, այլ ինչպես ցույց տվեցին զարգացումները, պետության կողմից պատանդ վերցված անվստահելի քաղաքացիներ: Նրանք չեն անցել զինվորական պատրաստվածության դասընթաց-պարապմունքներ, նրանց չի տրվել զենք և անգամ զինվորական համազգեստ. ոչ մուսուլման «զինվորները» կրել են 1939թ. դեկտեմբերի 28-ին Երզնկայում տեղի ունեցած երկրաշարժից հետո որպես օգնություն Հունաստանի ուղարկած աղբահավաքի սրճագույն հագուստները²: Երվանդ Գոբեյանի տվյալների համաձայն, զինվորական երկարաձիտ կոշիկների փոխարեն նրանց տվել էին տրեխներ³, իսկ Սարգիս Չերքեզյանը նշում է, որ իրենք ստիպված կրել են «թաքունյա» կոչված փայտե սանդալներ⁴: Նկատենք նաև, որ այդ յուրահատուկ համազգեստների շնորհիվ հասարակությունը ևս տարբերակել է զորակոչված ոչ մուսուլմաններին և նրանց կոչել «գյավուր (անհավատ) զինվորներ»⁵:

Ուշաբժան է հատկապես այն հանգամանքը, որ երեք ոչ մուսուլման փոքրամասնություններին թուրքական պետությունը նույն վերաբերմունքը ցույց չի տվել և դա վկայված է տարբեր աղբյուրներում: Այսպես, նշվում է, որ եթե հույները և հրեաները իրենց «ծառայությունը» անցկացնում էին բանակի ծառայողական գումարտակներում, օդանավակայանների շինարարություններում որպես բանվոր, ապա հայերը ընդգրկված էին գերազանցապես հասարակական աշխատանքների գումարտակում⁶: Ուսումնասիրող Ունթաթ Բալին հայերի նկատմամբ այս ընդգծված անվստահությունը պայմանավորում է. «20-րդ դարի սկզբին

¹ Նույն տեղում, էջ 9:

² Նույն տեղում, էջ 5, տե՛ս նաև՝ Koçoğlu Y., *նշված աշխ.*, էջ 40:

³ Bali R., "Yirmi Kura İhtiyatlar" olayı, *Tarih ve toplum*, İstanbul, 1998, cilt 30, sayı 175, s. 5.

⁴ Çerkezyan S., *նշված աշխ.*, էջ 114:

⁵ Նույն տեղում, էջ 113:

⁶ Bali R., *նշված հոդ.*, էջ 6, տե՛ս նաև՝ Koçoğlu Y., *նշված աշխ.*, էջ 40:

տեղի ունեցած դեպքերով»¹: Սարգիս Չերքեզյանը հետազայում իր հուշերում «զինծառայության» մասին գրում է. «Անունը «զինծառայություն» էր, սակայն ծառայության հետ բացարձակ կապ չուներ, մեզ հավաքում էին աշխատանքային ճամբարներում և աշխատեցնում: Ոչ մուսուլմաններին զենք, նորմալ զինվորական համազգեստ չէին տալիս: Առավոտից երեկո աշխատեցնում էին, անտեսվում էր և՛ ծննան ցուրտն ու ձյունը, և՛ ամռան տապն ու արևը»²:

Ջորակոչված ոչ մուսուլմաններին հիմնականում ուղարկել են Թուրքիայի արևելյան շրջանները. «զինվորներին» ցրում էին Աֆյունբարահիսարում, Սեբաստիայում և Յոզղաթում տեղակայված հավաքատեղիներից³: Բանվորական ճամբարներում, ուր տարել են «զինվորներին», պայմանները եղել են ծայրահեղ վատ, ինչի հետևանքով տարածվել են հիվանդություններ՝ պատճառ դառնալով հաշմանդամության և մահվան: Սարգիս Չերքեզյանը փոխանցում է, որ 12-13 հոգով ապրել են մի վրանում, որտեղ չեն եղել անկողնային պարագաներ և քնել են հողե հատակին⁴: Իսկ հրեա «զինվոր» Յաշար Փաքերը այսպես է նկարագրում ճամբարային պայմանները. «Ես Դենիզլիի Չիվրիլ գավառակում էի: Նախ և առաջ բոլոր ոչ մուսուլմաններին ուղարկել էին Աֆյուն, այնտեղ մի հանձնաժողով մեզ ցրեց: Երբ հասանք Չիվրիլ մեզնից սարսափելի հոտ էր գալիս: Այնտեղ խմում էինք մի ցեխոտ ջրափոսի ջուրը: Դրանով նաև ճաշ էինք պատրաստում: Եվ սկսվեց տիֆի համաճարակ: Հինգ հարյուր հոգի էինք, որոնցից միայն քսան հոգին չէին վարակվել, այդ թվում և ես: Վրանում տասնչորս հոգի էինք, որոնցից տասներկուսը հիվանդ էին»⁵: Չնայած պաշտոնական թվեր չկան այդ «զինծառայության» ընթացքում արձանագրված մահվան դեպքերի մասին, սակայն ականատես-վերապրողների և որոշ աղբյուրների համաձայն դրանք բավական շատ են եղել⁶: Սարգիս Չերքեզյանը պատմում է. «Այդ ընթացքում շատ մարդ մահացավ. ո՞ր մեկն ասեմ, Եփրատում խեղդվածներին ասե՞մ, հիվանդություններից, թոքախտից մահացածներին ասե՞մ...»⁷: Ակադեմիկոս Հրաչիկ Սիմոնյանն անդրադառնալով այդ թեմային՝

¹ Bali R., “Yirmi Kura İhtiyatlar” olayı, Tarih ve toplum, İstanbul, 1998, cilt 30, sayı 175, s. 6.

² Çerkezian S., նշված աշխ., էջ 113-114:

³ Նույն տեղում, էջ 113:

⁴ Նույն տեղում, էջ 114:

⁵ Bali R., նշված հոդ., էջ 9:

⁶ Koçoğlu Y., նշված աշխ., էջ 40:

⁷ Çerkezian S., նշված աշխ., էջ 120:

փաստում է. «Պայմաններն այնքան ծանր էին, որ նրանցից շատերը մեռան հոգնածությունից ու հյուծախտից, կամ խեղանդամ եղան»¹:

Ավելորդ է անդրադառնալ նաև ճնշիչ հալածանքի մթնոլորտին, որը տիրել է ճամբարներում, որտեղ իրենց տառապանքն են կրել տարբեր խավերի և կրթվածության աստիճանի «զինվորները»: Այս առումով խիստ բնութագրական է Սարգիս Չերքեզյանի փոխանցած հետևյալ փաստը. «Շատ հաճախ առանց որևէ նպատակի փորել էին տալիս մի տեղ և դուրս եկած հողը, խիճը մեկ ուրիշ փոսի մեջ լցնել տալիս: Թուրքերը մեր գլխին որպես վերակացու ավելի շատ մալաթիացի քրդերին էին կարգում: Այդ քսան դասակարգի հավաքվածների մեջ կային քիմիկոսներ, դեղագործներ, մտավորական, կրթված մարդիկ... Սակայն նրանց չէին աշխատեցնում ըստ իրենց կրթական կամ մասնագիտական հնարավորությունների: Օրինակ՝ Արմենակ Քալայջըյան անունով մի բարձրակարգ ինժեներ կար: Քալայջըյանը իմ Ազնիվ մորաքրոջ ծանոթն էր: Առաջին անգամ երբ եկանք Ստամբուլ՝ 1928-ին և մնում էինք մորաքրոջս մոտ, Արմենակ Քալայջըյանը գալիս գնում էր նրանց տուն: Այն ժամանակ Ռոբերտ քոլեջի ուսանող էր: Ծառայության ժամանակ այս մարդու հետ նույն գորամասում էինք: Բարձրակարգ ինժեներ Արմենակ Քալայջըյանին էլ մեզ հետ միասին աշխատեցնում էին հող փորելու գործում. ձեռքին տվել էին սայլակ, հողը լցնում էինք, վերցնում տանում էր մի քիչ այն կողմ թափում էր ու ետ գալիս... Մալաթիացի քուրդ հսկիչները Քալայջըյանի ամեն գնալ գալուց հայիոյելով մահակներով հարվածում էին մեջքին: Սա արդեն սովորական երևույթ էր, որ կրնվում էր ամեն օր մինչև երեկո»²:

Ձորակոչի ընթացքում արձանագրված խիստ ուշագրավ մի երևույթի մասին արժեքավոր տեղեկությունների ենք հանդիպում նույն Սարգիս Չերքեզյանի հուշերում: Ըստ նրա, ոչ մուսուլման փոքրամասնությունների հետ միասին «զինծառայության» են տարել նաև բռնի կրոնափոխ հայերին³: Չերքեզյանը նշում է. «Այդ տարիներին ինչքան կրոնափոխ կար, նրանց էլ Իսմեթ փաշան⁴ բերեց մեզ հետ: Մեր վրաններ բերել էին մեծ մասամբ Մալաթիայի շրջակայքի կրոնափոխ հայերին: Խեղճերը Կարա-

¹ Սիմոնյան Հր., նշված աշխ., էջ 504:

² Çerkezian S., նշված աշխ., էջ 115:

³ Խոսքը հիմնականում Հայոց ցեղասպանության ժամանակ ստիպված իսլամ ընդունած հայերի մասին է:

⁴ Նկատի ունի Թուրքիայի երկրորդ նախագահ Իսմեթ Ինենյուին (1938-1950թթ.):

պետ օղլու Ահմեթ, Գրիգոր օղլու Հասան և նմանատիպ անուններ ունեին: Քանի որ մուսուլման էին դարձել, ուստի ոչ մի կերպ չէին կարողանում հասկանալ, թե ինչու էին իրենց այստեղ բերել: Այդ մարդիկ շարունակ ասում էին. «Այ մարդ համ մուսուլման ենք, համ էլ մեզ բերեցին այս գյավուրների մեջ»: Մեզ մոտ ուզում էին ձևացնել, թե մուսուլման են: Իսկ ոչ մուսուլման զորակոչվածները, որոնք մեծ մասամբ Ստամբուլից էին, այլևս չդիմանալով կրոնափոխ հայերի մուսուլման երևալու համար արած դերասանություններին՝ նրանց նախատում էին. «Եթե մուսուլման էիր, ապա ի՞նչ գործ ունես այստեղ»: Ի վերջո, այդ մարդիկ ընդունեցին, որ հայ են»¹: Այս հետաքրքիր փաստը ևս մեկ անգամ ապացուցում է, որ 20 դասակարգի զորակոչը ունեցել է հստակ էթնիկ երանգ և նույնիսկ բռնի իսլամացված հայերը թուրքական իշխանությունների համար եղել են վտանգի աղբյուր ու անվստահելի տարր: Սա նաև ցույց է տալիս, որ պետական կառույցները հայերի իսլամացման գործընթացի հենց սկզբից նրանց պահում են ուշադրության կենտրոնում և, ի վերջո, նրանց իրականում չեն համարում մուսուլման:

Խոսելով 20 դասակարգի զինակոչի պատճառների և նպատակների մասին՝ պետք է նշել, որ աղբյուրներում եղած որոշակի փաստերը, ինչպես նաև ականատես-վերապրողների պատմածները գալիս են հաստատելու այն վարկածը, որ, խոշոր առումով, այն էթնիկ զտում էր՝ դրան ածանցյալ այլ խնդիրներով:

Նախ պատճառների մասին. որոշ հեղինակների մոտ կարելի է հանդիպել այն միտքը, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ կախված ռազմական գործողությունների ընթացքից, Թուրքիան պետք է պատերազմ սկսեր Խորհրդային Միության դեմ՝ այդ հարցում հետապնդելով հստակ պանթյուրքիստական նպատակներ: Հր. Սիմոնյանը Թուրքիայում տեղի ունեցած նախապատրաստական աշխատանքների մասին նշում է. «Երկրի խորքերից սկսվեց զորքերի տեղաշարժ դեպի Անդրկովկասի սահմանները, կատարվեց պահեստայինների զորահավաք, նոր զորամասերի ձևավորում, բանակի թվաքանակը հասցվեց պատերազմական պայմանների»²: Խորհրդային Միության դեմ ֆաշիստական զորքերի հարձակման լուրը մեծ ոգևորություն է առաջացրել թուրքական քաղաքական վերնախավում:

¹ Çerkezian S., նշված աշխ., էջ 123:

² Սիմոնյան Հր., նշված աշխ., էջ 502:

Հետագայում այդ մասին իր հուշերում անդրադարձել է Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի այն ժամանակվա պատգամավոր Ֆայիք Ահմեթ Բարութչուն՝ նշելով. «Բոլորը շնորհավորում էին միմյանց: Պատգամավորները ասում էին իրար. «Ձեր տունը թող շնորհավոր լինի»»¹:

Անդրադառնալով նպատակներին՝ հարկ է նկատել, որ առավելապես տարածված է եղել այն տեսակետը, համաձայն որի թուրքական իշխանությունները՝ պատրաստվելով հնարավոր պատերազմի, նախօրոք հավաքել և չեզոքացրել են «5-րդ շարայում» համարվող ազգային փոքրամասնություններին: Ավելին՝ ականատեսվերապրողների վկայությունները, ինչպես նաև որոշակի փաստեր, թույլ են տալիս ասել, որ թուրքական իշխանությունները նպատակ են ունեցել անհրաժեշտության պարագայում ֆիզիկապես ոչնչացնելու ոչ մուսուլման «զինվորներին»: Ականատեսները փոխանցում են, որ «զինծառայության» ժամանակ թուրք սպաները և վերակացուները հաճախ են բացահայտ կամ թաքուն ակնարկել նրանց կոտորելու մասին, հայտարարելով՝ «Ստամբուլը մոռացեք»², «Այս փոսերը ձեր գերեզմաններն են դառնալու»³: Ստամբուլի կայարանում նրանց «ճանապարհելիս» պետական պաշտոնյաներն ասել են. «Հերիք է ինչքան ապրեցիք»⁴: Սարգիս Չերքեզյանն այս ամենում կարևոր է համարում նաև Թուրքիայի երկրորդ նախագահ Իսմեթ Ինենյուի բացահայտ հակահայկական դիրքորոշումը և նշում. «Նա (Իսմեթ Ինենյուն Ռ.Մ.) շարունակում էր այն քայլերը, որոնք ժամանակին արել էր երիտթուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը, պակասում էր միայն կոտորածը, այն էլ չհամարձակվեց անել, քանի որ հարմար առիթ չեղավ»⁵: Ինչպես շատերը, այնպես էլ Չերքեզյանը այս հարցում վճռորոշ է համարում Ստալինգրադի ճակատամարտի ելքը. եթե գերմանական բանակը հաղթեր ճակատամարտում, ապա թուրքական իշխանությունները կիրականացնեին ոչ մուսուլման բնակչության կոտորած:

Բացի այդ դեպքերի ականատես-վերապրողների վկայություններից, կա թուրքական իշխանությունների իրական նպատակը բացահայտող

¹ Barutçu F. A., *Siyasi Hatıralar*, İstanbul, 2001, c. 1, s. 494, *YâdÜYÂ* ı»'ë Y'3", Hür A., *Yirmi Kur'a İhtiyatlar Olayı*, Ağos, 30/05, 2008.

² Koçoğlu Y., *նշված աշխ.*, էջ 40:

³ Bali R., *նշված հոդ.*, էջ 15:

⁴ Çerkezyan S., *նշված աշխ.*, էջ 126:

⁵ Նույն տեղում, էջ 125:

շատ կարևոր մեկ այլ հայտարարություն ևս, որն արվել 1955թ. Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում այն ժամանակվա վարչապետ Ադնան Մենդերեսի կողմից: 1955թ. սեպտեմբերի 6-7-ին թուրքական իշխանությունները կազմակերպել են Ստամբուլի, Իզմիրի հույն և հայ բնակչության կոտորած ու թալան: Դեպքերից հետո թուրքական խորհրդարանում իշխող Դեմոկրատական և արդեն ընդդիմադիր ժողովրդա-հանրապետական կուսակցությունների միջև սկսվում է փոխադարձ մեղադրանքների շղթա ու ի պատասխան ԺՀԿ նախագահ Իսմեթ Ինենյուի քննադատական ելույթների՝ վարչապետ Ադնան Մենդերեսը խորհրդարանի ամբիոնից հայտարարում է. *«Առաջին հերթին, դեմոկրատների համար շատ հեշտ է հիշեցնել Ստամբուլի դժբախտ ոչ մուսուլման տարրերին այն մասին, թե ո՞վ է պարոն Իսմեթ Ինենյուն, ի՞նչ է ներկայացնում իրենից ԺՀԿ-ի ղեկավարությունը, հիշելով դրա համար «Ունեցվածքի հարկի» սարսափելի էջերը, քրիստոնյաների հավաքը՝ զինակոչի անվան տակ պատերազմի տարիներին նրանց սպանդանոց ուղարկելու համար: Եթե այդ օրերին նացիստական Գերմանիան չպարտվեր Ստալինգրադում, ապա անհապաղ գործի մեջ կդրվեր Իսմեթ Ինենյուի ծրագիրը, որի համաձայն պետք է ոչնչացվեին հայ, հույն, հրեա 18-60 տարեկան տղամարդիկ այնպես, ինչպես ոչնչացվել են Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայ զինծառայողները բանվորական գումարտակներում իրենց ձեռքերով փորելով իրենց գերեզմանները (ընդգծումը մերն է Ռ.Մ.): Թուրքիայի և հատկապես Ստամբուլի բնակչությանը լավ հայտնի է Իսմեթ Ինենյուի և իր ժողովրդական կուսակցության կատաղի ատելությունը քրիստոնյաների և ոչ թուրքերի նկատմամբ»¹:*

Ավելորդ չէ հավելել նաև, որ ազգային փոքրամասնությունների շրջանում տարածված է եղել այն միտքը, որ ոչ մուսուլման «զինվորներին» ոչնչացնելու որոշմանը, իբրև թե, դեմ է եղել Թուրքիայի գլխավոր շտաբի այն ժամանակվա պետ մարշալ Ֆեզի Չաքմաքը² և այդ պատճառով նրա հանդեպ շատ ոչ մուսուլմաններ երախտագիտորեն են տրամադրված³:

Ոչ մուսուլման տղամարդկանց ֆիզիկական ոչնչացումից բացի, ենթադրվում է, որ թուրքական իշխանություններն ունեցել նաև տնտեսական կյանքից նրանց մեկուսացնելու և հեռացնելու նպատակ:

¹ Аванесов С., *Նշված աշխ.*, էջ 161-162:

² Koçoğlu Y., *Նշված աշխ.*, էջ 40:

³ Bali R., *Նշված հոդ.*, էջ 15:

Վերլուծաբան Ռըդվան Աքարը մեջբերում է այս վարկածը հաստատող տարբեր աղբյուրներ և հավելում, որ ոչ մուսուլմանների լուրջ դիրքերը առևտրի ոլորտում մտահոգում էր թուրքական իշխանություններին: Տնտեսական կյանքից ազգային փոքրամասնություններին այս կերպ հեռացնելու միտքը բավական իրատեսական է թվում նաև այն առումով, որ 20 դասակարգի գորակոչի ավարտից (1942թ. հուլիսի 27¹) կարճ ժամանակ անց՝ 1942թ. նոյեմբերի 11-ին Թուրքիայի Ազգային ժողովի կողմից ընդունվեց «Ունեցվածքի հարկի» մասին օրենքը, որը համարվում է ոչ մուսուլմանների տնտեսական ցեղասպանություն²:

Այսպիսով՝ տեսնում ենք, որ հանրապետական Թուրքիայում 20-րդ դարի կեսերին ոչ մուսուլման քաղաքացիների նկատմամբ դրսևորվել է ծայրահեղ խտրական վերաբերմունք և անգամ գորակոչն ունեցել է էթնիկ բնույթ: Թուրքական պետական մեքենան իր բոլոր կառույցներով լծված է եղել միատարր, այն է՝ թուրքական պետություն ստեղծելու գաղափարի իրականացման գործին, որի ձանապարհին ազգային փոքրամասնությունների դեմևս պահպանված բեկորները դարձել են առաջնային թիրախներ: Փաստերը ցույց են տալիս, որ հանրապետական Թուրքիայում մինչև 20-րդ դարի կեսերը մեծապես շարունակվել է երիտթուրքական գործելակերպը. սրա պատճառներից առաջինը պետական շարունակական քաղաքականության բնույթն ու էությունն էր, սակայն չպետք է անտեսել նաև այն հանգամանքը, որ այդ ժամանակվա թուրքական քաղաքական վերնախավի մեծագույն մասը երիտթուրքական կուսակցության նախկին անդամներ ու ակտիվ գործիչներ էին: Եթե այսօր Օսմանյան կայսրության հատկապես 19-20-րդ դարերի քաղաքականության ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս վստահաբար կիրառել «ցեղասպան պետություն» հիմնավորված եզրը³, ապա ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ Թուրքիայի Հանրապետության 20-րդ դարի հատկապես 30-60-ական թվականների քաղաքականության ուսումնասիրությունը հիմք է տալիս կիրառել «այլամերժ պետություն» եզրը: 20 դասակարգի գորակոչը, ինչպես նաև

¹ Bali R., *նշված հոդ.*, էջ 16:

² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս, Մելքոնյան Ռ., «Ունեցվածքի հարկը» կամ տնտեսաության «թուրքացման» քաղաքականությունը հանրապետական Թուրքիայում, Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, Երևան, 2008, հ. 5, էջ 127-143:

³ Այդ մասին տե՛ս, Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920թթ.), Երևան, 2009, էջ 32-33:

նմանատիպ այլ փաստեր ապացուցում են թուրքական այլամերժ քաղաքականության շարունակական բնույթը:

Призыв «двадцати классов» в Турецкой Республике (1941-1942 гг.)

Рубен Мелконян

Резюме

Сформированная в результате Кемалистского движения Турецкая Республика также переняла и продолжила политику нетерпимости и дискриминации по отношению к своим гражданам немусульманам. Из проявлений дискриминационной политики Республиканской Турции в отношении национальных меньшинств в XX в. наименее изученным является так называемый призыв «двадцати классов», проведенный в отношении немусульманских граждан в 1941 г.. В разгар Второй мировой войны турецкие власти наспех призвали в армию большинство совершеннолетних мужчин, представителей нацменьшинств. На самом деле этот призыв был целенаправленной этнической чисткой со всеми производными от нее проблемами. Турецкая государственная машина и все ее структуры были вовлечены в дело притворения в жизнь идеи создания однородного, то есть турецкого государства, и еще сохранившиеся осколки национальных меньшинств стали первичными мишенями на этом пути.

“20 classes” draft in the Republic of Turkey (1941-1942)

Ruben Melkonyan

Summary

The Republic of Turkey, established as a result of Kemalist movement, adopted and continued the policy of intolerance and discrimination towards its non-Muslim citizens. The least investigated problem among the manifestations of Turkish persecution policy against national minorities in the XX century is the so-called “20 classes” draft, conducted in 1941 against non-Muslim Turkish citizens. At the height of the World War II Turkish authorities conscripted the majority of adult male representatives of

national minorities. This draft was a real ethnic purge with all problems derivative to it. Turkish state apparatus with all its structures was involved in the process of realization of the homogeneous that is Turkish state creation idea and still preserved debris of non-Muslim minorities became the primary targets on its way.

ГЕНЕЗИС НЫНЕСНЕЙ СТАДИИ АЗЕРБАЙДЖАНО-КАРАБАХСКОГО ПРОТИВОСТОЯНИЯ, ЕГО ДИНАМИКА И ОСОБЕННОСТИ*

Давид Карабекян

АрГУ

Азербайджано-карабахский конфликт возник в начале двадцатого века после распада Российской империи и образования на Юге Закавказья независимых государств: Армянской Республики, Азербайджанской Республики, а также Армянский Национальный Совет и правительство Нагорного Карабаха.

Он является одним из наиболее сложных, затяжных и кровопролитных конфликтов на постсоветском пространстве. Волевое решение Кавказского бюро Российской Коммунистической Партии (большевики) от 5 июля 1921г. о передаче Нагорного Карабаха Азербайджану и образовании для армянского населения Нагорного Карабаха автономной области с широкими полномочиями, якобы “в интересах национального мира между армянами и мусульманами», а также Декрет Центрального Исполнительного Комитета Азерб.ССР «Об образовании Нагорно-Карабахской Области (НКАО)» (7.07.1923г.), будучи неправовыми по форме и содержанию, противоречили ранее принятым руководствами Советской Армении и Советского Азербайджана решениям о признании Нахичевани, Зангезура, Нагорного Карабаха частями Советской Армении. Они также входили вразрез с положением постановления Кавбюро РКП(б) (4. 07. 1921г.) о признании права на самоопределение населения НК. Подчинение НК Азербайджану явилось одной из причин многочисленных страданий коренного армянского населения Нагорного Карабаха и всего Восточного Закавказья. Как отмечал председатель Совета Народных Комиссаров Советской Армении А.Мясникян подчинение исконно армянского края, подавляющее большинство которого составляет

армяне недопустимо. И. Сталин и председатель правительства Азербайджана Н.Нариманов оказывали давление и пытались подкупить руководителей Армении, Грузии и членов Кавбюро, чтобы заставить их принять решение о подчинении Нагорного Карабаха Азербайджану¹. Участники заседания, проголосовавшие против подчинения Нагорного Карабаха Азербайджану, в последующем были репрессированы.

Угрожая и увещевая участников заседания Кавбюро, Сталин подчеркивал, что даже если они не проголосуют за решение о подчинении НК Азербайджану, обсуждение Карабахского вопроса будет перенесено в политбюро РКП(б), которое примет данное решение. Примечательно, что глава правительства Армении А.Мясникян, вместе с рядом руководителей республики, трагически погиб в авиакатастрофе в 1925г..

В течение 70 лет пребывания в административном подчинении Азербайджана армянство Нагорного Карабаха и всего Восточного Закавказья являлось жертвой политики выживания и ассимиляции, проводимой его властями. Все это время, армяне Нагорного Карабаха и народ Армении не мирились с исторической и политической несправделивостью. Представители властей, известные деятели общественности и рядовые граждане Армении и жители Нагорного Карабаха периодически обращались в органы власти СССР с ходатайствами об устранении исторической несправедливости, приводя доказательства политики выживания и ассимиляции населения края, проводимой азербайджанскими властями, и свидетельства крайне негативных последствий насильственного присоединения армянонаселенного Нагорного Карабаха к Азербайджану во всех сферах (экономике, культуре, образовании и др.) жизни края.

Оценки причин трагической судьбы армян Карабаха и других районов, подчиненных Азербайджану, данные передовыми представителями армянской интеллигенции, во многом оказались созвучны оценкам передовых общественных деятелей СССР, известного ученого и правозащитника А.Сахарова, а также группы передовых представителей русской интеллигенции, образовавших Комитет Российской Интеллигенции Карабах (КРИК) и вошедших в его состав.

*Հոդվածը ընդունվել է 27.12.12:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԱրդՀ փիլիսոփայության և քաղաքագիտության ամբիոնը:

¹ Айрапетян Г. "Последний спаррапет" . – М.: КРОН-ПРЕСС, 1995, с. 83

В качестве факторов, в наибольшей степени повлиявших на принятие Кавбюро решения о подчинении НК, Азербайджану указывались: а) интервенция Турции в Закавказье в 1918-1920гг., б) приход к власти в Азербайджане националистических сил во главе с партией «Мусават», в) поддержка руководством большевистской России кемалистского правительства Турции, в том числе и в Карабахском вопросе, г) шантаж и давление со стороны руководства РКП(б) и Азербайджана на членов Кавбюро.

В Декрете Совета Народных Коммиссаров о “Турецкой Армении”, в котором большевистское правительство признавало за армянами оккупированных Россией территорий Западной Армении право на самоопределение, вплоть до полной независимости (29 декабря 1917г.)¹, а также указывалось, что после отвода русских войск Совет Депутатов армянского народа, избранный на демократических началах, должен был образовать Временное Народное Правление “Турецкой Армении”. В Примечании документа говорится: “Географические границы “Турецкой Армении” определяются демократически избранными представителями армянского народа по согласованию с демократически избранными представителями смежных и спорных (мусульманских и иных) округов совместно с Чрезвычайным Временным Комиссаром по делам Кавказа”². Им являлся Степан Шаумян. Ему также поручалось обеспечить выполнение.

Остальных пунктов Декрета: о беспрепятственном возвращении армян, насильственно выселенных во время войны турецкими властями “в глубь Турции” и На сайте армян-эмигрантов, “рассеянных по всему миру” в пределы “Турецкой Армении”, а также согласовать сроки вывода войск из Турецкой Армении³. На беспрепятственном возвращении армян “в пределы Турецкой Армении” Совет Народных Коммиссаров обязался настаивать на мирных переговорах с турецким правительством. Хотя уже в марте 1918г. Россия, согласно Брест-Литовскому договору, уступила Турции Западную и значительную часть Восточной Армении.

Таким образом, площадь территории, на которой в мае 1918г. была восстановлена армянская государственность, составляла всего 10 ты-

¹ www.genocide.ru

² 3. Правда о Нагорном Карабахе. Документальный сборник. Изд-во “Арцах” Степанакерт 1989г., стр. 33-34

³ www.genocide.ru

сяч кв.км.¹. Следует отметить, что практически до заключения Мудросского перемирия (октябрь 1918г.) между руководителями стран Антанты и Турцией турецкие войска совместно с силами, подчиненными азербайджанским мусаватистам, совершали акты массового насилия в отношении армян в различных частях Закавказья – в Джавахке, в Республике Армения, Зангезуре, Нахичевани, Нагорном Карабахе, Азербайджане. Только в результате резни, устроенной в сентябре 1918г., в Баку было уничтожено и изгнано более 30 тысяч армян.

Единственным способом выживания армян стала организованная и самоотверженная самооборона. И хотя державы-победительницы обязали Турцию вывести войска из Закавказья, а Верховный совет стран-членов Антанты в январе 1919г. принял решение об отделении от Османской империи Армении, Сирии, Палестины, Месопотамии (Ирак), «однако в дальнейшем державы Антанты не предприняли серьезных шагов для претворения в жизнь тех пунктов Мудросского договора, которые могли способствовать справедливому решению Армянского вопроса. Сформированное в Анкаре новое турецкое правительство во главе с М.Кемалем отвергло Мудросское соглашение и добилось его фактической отмены»².

На переговорах между делегациями Республики Армении и РСФСР в Тифлисе (август 1920г.) и подписанном ими Соглашении, как сказано в статье «Россия и Армянский вопрос», «говорилось лишь о признании государственности, созданной в Восточной Армении и об урегулировании, относящихся к ней территориальных вопросов»³. Там же констатировалось, что 28 октября делегации Советской России и Республики Армения подписали в Ереване проект мирного договора, согласно которому признавалась независимость Республики Армения, Турция отводила войска к границам 1914г., Зангезур и Нахичевань фактически оставались в составе Советской Армении. Россия становилась посредником в решении вопросов о Западной Армении.

Причиной коренного изменения положения считается тяжелое поражение, понесенное войсками Республики Армения осенью 1920г., после которого правительство Армении подписало с РСФСР договор (2

¹ там же

² www.genocide.ru

³ там же

декабря 1920г.), по которому уступало на определенных условиях власть в стране большевикам¹.

Согласно договору, заключенному между Турцией и Советской Россией 16 марта 1921г. в Москве под контроль Турции переходили Карс-кая область и ряд обширных районов Восточной Армении, а под контроль Советского Азербайджана-«Нахичеваньский уезд и большая часть Шарур-Даралагезского уезда». РСФСР добросовестно выполнила свои обязательства перед Турцией - «предпринять шаги в отношении закавказских республик для обязательного признания этими республиками в договорах, которые будут заключены ими с Турцией, статей Настоящего договора их касающихся». Они вошли в условия четырехстороннего договора, подписанного представителями Турции, Грузии, Армении, Азербайджана при участии представителя РСФСР в Карсе 13 октября 1921г. .

Члены делегации Закавказья, представляющие наиболее влиятельные политические силы будущей Азербайджанской Демократической Республики, и до, и после распада Закавказского сейма добивались присоединения мусульманской части Южного Кавказа к Турции, и отказались от своего намерения только после того, как Турция выступила против этого. Воспользовавшись хаосом, турки продолжили интервенцию в Закавказье и навязали более тяжелые условия примирения Армении и Грузии. Согласно турко-азербайджанским планам в Закавказье не только не должно было существовать армянского государства, но и армян. Лишь героическая борьба армян и победы, одержанные под Сардарapatом и Баш-Апараном, по заверением высокопоставленных турецких военных, в том числе командующего турецкой армией Вехиб-паши, заставили их признать право армян на государственность и потребовать от руководителей делегации своего государства в Батуми ускорить заключение мирного договора с Арменией, ознаменовавшее юридическое признание Армянской Республики Османской империей.²

В полной соответствии с турецкими планами, в 1991–1994 гг. новосозданная армянская государственность подверглась азербайджанской агрессии по всей протяжённости своих восточных границ.

¹ там же

² Արդյան Ս., Արամ Մանուկյան. Կյանքը եւ գործունեությունը: (Ազատագրական շարժման եւ անկախ պետականության վերականգնման ուղիներում), Երեւան, 2005, էջ 200:

Армении были жизненно необходимы стабильные гарантии безопасности и прежде всего – обороняемые границы. Хотя и ценой огромных жертв, но эту задачу частично удалось решить путём освобождения определенной части Родины.

Начиная с 1994 года, после достигнутой армянами победы в освободительной войне, Турция всячески поощряет милитаризацию и военную истерию в Азербайджане, выступая в качестве непосредственного участника, старшего советчика, зачастую – инициатора и руководителя всех, осуществляемых против Армении, совместных операций¹.

В статье «Геноцид армян и современность» Ю.Барсегов пишет: Большевистское правительство России знало, что претензии советизированного Азербайджана на Карабах и другие армянские территории неизбежно сопряжены с продолжением геноцида армян. Говоря о претензиях Азербайджана «на огромные округа, принадлежавшие Армянской республике» на Карабах, Зангезур и Шаруро-Даралагезский уезд вместе с Нахичеванью, Ордубадам и Джульфой, наркоминдел Чичерин 29 июня 1920 г. писал Ленину, что занятие этих территорий татарскими частями «абсолютно не приемлемо и было бы величайшим преступлением». Отвергал он и передачу этих территорий Азербайджану в виде компенсации за советизацию как «совершенно недопустимую» и «роковую ошибку». Тем не менее, Азербайджану были переданы Нахичеванский и Шарур-Даралагезский уезды по договору РСФСР с кемалистской Турцией в качестве «протектората» и Нагорный Карабах по решению Кавказского бюро ЦК РКП/б под условием «широкой автономии». Таким образом, традиционная политика этнической чистки армянских территорий от коренного армянского населения, осуществлявшаяся совместно с турецкими вооруженными силами в ходе двух вторжений Турции в Закавказье в 1918 и 1920 гг., продолжалась национал-коммунистами в условиях советского режима с использованием возможностей тоталитарного режима.

В разделе «Пособники и соучастники» вышеуказанной статьи «Геноцид армян и современность» профессор Барсегов рассматривает попытки Великобритании и России добиться своих целей путем

¹ <http://blog.ararat-center.org/?p=180>.

сговора с Турцией и уступок в Армянском сквозь призму соперничества двух форм империализма:

«Осуществление геноцида армян на протяжении почти полувека было возможно только потому, что у геноцидного турецкого государства всегда были покровители из числа соперничавших великих держав. До и в период 1-ой Мировой войны это в основном была Германия, противостоявшая державам будущей Антанты. На этом общем фоне проявлялись и менее значимые, но острые противоречия между самими державами Антанты. В период послевоенного мирного урегулирования главным покровителем геноцидного государства стала Англия.

Характер противоречий кардинально изменился с выходом на международную арену Советской России и появлением глобального антагонистического противостояния социал-империализма и классического западного империализма. Ведущая держава Антанты Великобритания вступила в сговор с вчерашним противником с целью направить турецкий национализм в его самой агрессивной форме пантюркизма против советского государства.

За обещанные политические услуги турецких националистов англичане расплачивались сокращением размеров территории Армении и заигрыванием в вопросе Карабаха с военно-политическим союзником турок – Азербайджаном.

Уверовав, что с помощью турок можно переиграть Запад, большевистское правительство Советской России объединилось в военно-политический союз с противником России в Мировой войне Турцией в лице никем не признававшегося кемалистского правительства и с ее политическим придатком теперь уже советским Азербайджаном. Платили им тоже за счет армян, представляя этот доведенный до полусмерти народ как агентов “мирового империализма”. Отсюда все последующие акты политической сделки большевиков с турецкими националистами: и прежде всего заключение Московского договора 1921 года.»¹

В целом, вычленив из Армянского вопроса, а точнее, отделив от проблемы создания Единой и Независимой Армении на территориях так называемой турецкой (западной) и восточной Армении проблемы Зангезура, Нахичевани и Нагорного Карабаха с одной стороны, и проблемы выхода Армении к Черному и Средиземному морям – с другой,

¹ <http://armenianhouse.org/barsegov/genocide.ru/nowdays.ru.html>

державы Антанты и большевистская Россия, способствовали продолжению политики геноцида Турцией и Азербайджаном, искажению истинного содержания Армянского вопроса и его составляющих. Как следствие, сценарий событий в Турецкой Армении практически полностью повторился в Восточной Армении – сначала был предан забвению вопрос о судьбе части армянского народа, проживающего на данной территории, и при этом замалчивается вопрос об ответственности виновных, восстановлении прав и компенсации ущерба жертвам массового насилия. Затем всплывали факты о насильственных действиях армян по отношению к тюркоязычному населению, инициировались переговоры, в которых соответствующий вопрос ставился бы в наиболее выгодном для их инициатора свете. Ярким примером сказанного является трагическая судьба и вопрос об армянах северной части Карабаха, которые только в 1918 – 1921гг. несколько раз становились жертвами турецких и азербайджанских погромов. Одним из наиболее драматичных эпизодов из событий указанного периода является армянский погром в Гяндже.

В целом судьба армян Закавказья являет собой еще один пример турко-большевистско-британского сговора.

В действиях армянских большевиков нетрудно обнаружить “руку Москву”, которая не только инициировала возникновение конфликта между “Дашнакцун” и большевиками, но и начала проводить политику военного коммунизма, вызвавшую недовольство у населения и углубившую раскол в армянском обществе, и очевидно, способствовавшую формированию других факторов, приведших к новым, тяжелым для армян потерям ¹.

В результате политических манипуляций Армения в качестве компромисса получила Зангезур, часть которого была присоединена к Нахичевани, а другая - к собственно Азербайджану, уступив за это Карабах, Нахичевань и ряд других исконно армянских территорий. В своей монографии “Геополитика Кавказа” известный российский политолог К.Гаджиев приводит слова лидера белого движения А.Деникина из “Очерков русской смуты”: “Все в Азербайджанской республике было искусственным, “не настоящим”, начиная с названия, взятого взаимнообразно у одной из провинций Персии. Искусственная территория, об-

¹ История Армении (Краткий очерк) Издание второе, дополненное – Хачикян Э.А.- Ереван, 2009, стр. 184 – 189.

нимавшая лезгинские Закаталы, армяно-татарскую Бакинскую и Елисаветопольскую губернии и русскую Мугань, и объединенная турецкой политикой в качестве форпоста пантюркизма и панисламизма на Кавказе. Искусственная государственность. Наконец, искусственно держалось и азербайджанское правительство: первоначально – волею Нури-Паши, потом генерала Томпсона и в дальнейшем – просто по инерции”¹. Возможно, если бы генерал дожил до дня, когда Иосифа Сталина, прибывшего в Баку “на своем бронепоезде” восторженно встречали вчерашние кемалисты, младотурки, мусаватисты, в одно мгновение ставшие большевиками, он бы точно узнал, чьей еще воле подчинялось(следовало) азербайджанское правительство.

Все тенденции развития конфликта и проблемы Нагорного Карабаха, сформировавшиеся в 1918-1920гг., в полной мере вновь проявились после начала нынешнего этапа Карабахского движения. Влиятельные державы вновь не желают признавать тот факт, что, как говорил Г.Нжде, армянам вместо процветания и безопасной жизни на Родине приходится на ее краешке (1/12 от всей территории, занимаемой Восточной и Западной Арменией до 1914г.) влачить тяжелое, полное опасностей существование, причем во враждебном окружении. Под Родиной он понимал единую Армению, охватывающую исконно-армянские земли как Западной, так и Восточной Армении.

Вновь противники армянского народа пытаются использовать “пятую колонну”, расчленив Армянский вопрос на различные составляющие, зачастую противопоставляемые друг другу, и разыграть “русскую карту”.

Они не признают и не желают признавать того, что проблема НК и других, аннексированных армянских территорий, может быть справедливо решена только в контексте разрешения Армянского вопроса и деколонизации всех армянских территорий Западной и Восточной Армении.

Нынешняя стадия азербайджано-карабахского конфликта и ее особенности

Нынешний этап Карабахского движения начался не в 1988, и даже не в 1987 году, а в 1985 – 1986гг.. При этом руководство Советского Союза было хорошо осведомлено о целях и задачах Движения,

¹ История Армении, (Краткий очерк), с. 102

истоках и содержании Карабахской проблемы, положении армян НКАО и других подчиненных Азербайджану территорий и других вопросах, связанных с Карабахским движением и проблемой.

События в Чардахлу декабря 1987г. должны были рассеять все иллюзии относительно первопричин межнациональной напряженности и ее возможного перерастания в массовые столкновения между армянами и азербайджанцами, которые М.Горбачев в ходе встречи с армянскими писателями и общественными деятелями З.Балаяном и С.Капутикян, состоявшейся 26 февраля 1988г., назвал “импульсивными действиями”. (Сквозь призму всего произошедшего в течение 23 лет в Нагорном Карабахе и регионе конфликта в целом отчетливее становится зловещий контекст следующих слов Генерального Секретаря ЦК КПСС: “То, что происходит вокруг Нагорного Карабаха – это просто удар в спину. Азербайджанцев удержать непросто. В стране несколько десятков потенциальных источников межнациональных столкновений. Карабахский прецедент может спровоцировать на импульсивные действия тех, кто ранее не осмеливался прибегать к насилию”)¹

Ныне даже теоретически нельзя допустить того, что действия руководства СССР, которые привели к началу азербайджано-карабахского конфликта, были обусловлены, как якобы выяснилось позже, недостаточной информированностью или искаженным представлением о сути Карабахского вопроса, ситуации в Нагорном Карабахе и других армянонаселенных территориях Азербайджана. Об этом красноречиво свидетельствует заявление ныне покойного президента Азербайджана Г.Алиева, возглавлявшего КГБ и СССР, бывшего члена Политбюро ЦК КПСС (высшего эшелона партийного руководства) и первого зам.председателя правительства Советского Союза.

Во время встречи в Нахичевани с американским журналистом Томасом Гольцем Алиев говорит о виновных в событиях “черного января”. “Это были КГБ Центра и Азербайджана, а также все руководство Азербайджана. Все они причастны к нападениям на армян 12-го, 13-го, 14-го, а затем и 20-го января, когда советские войска штурмовали Баку. Это был план Москвы, в осуществлении которого принимало участие также азербайджанское руководство – Везилов и Мута-

¹ Акопян Т., *Карабахский дневник «Зеленое и черное, или ни войны – ни мира»*, Ереван, 2010, с.33.

либов”.¹ Примечательно, что событий в столице Азербайджана января 1991г. М.Горбачев по меньшей мере не опроверг, а если быть точнее, косвенно подтвердил слова Г.Алиева. Признав, что советские войска были в январе 1990г. были введены в Баку по его приказу, первый и последний президент СССР заявил: “События в Баку стали неуправляемыми, Верховный Совет и Компартия парализованы, разрушена двухсоткилометровая государственная граница, совершались нападения на местные органы власти”

Обратим внимание на то, что приостановление армянских погромов не указывается им даже в числе третьестепенных задач. В том же источнике говорится о том, что 22 – 23 ноября армянские погромы начались в Баку, Кировобаде, Шемахи, Шамхоре, “из городов и сел Азербайджана изгонялись последние армяне”². Апофеозом стали известные события в Баку 13-20 января. Вышеизложенные факты, а также то, что процессы, аналогичные происходящим в Закавказье почти одновременно, происходили и в других регионах СССР показывают, что в этот момент страна переживала тяжелый системный кризис, обострение, углубление и расширение масштабов которого вероятно было спровоцировано внешними силами.

В Открытом письме всемирно известного советского ученого и правозащитника Андрея Сахарова Генеральному секретарю ЦК КПСС М.С.Горбачеву (21 марта 1988г.) говорится...”Я решил обратиться по двум наиболее острым в настоящее время вопросам: о возвращении крымских татар в Крым и об исправлении исторической несправедливости в отношении к одному из народов нашей страны. Автономная область Нагорного Карабаха была присоединена к Азербайджанской ССР в 1923г. В настоящее время примерно 75% населения составляют армяне, остальные курды, русские, азербайджанцы. Можно предполагать, что присоединение Нагорного Карабаха к Азербайджану было произведено по инициативе Сталина. В результате внутренних и внешних комбинаций того времени, вопреки воле населения Карабаха, вопреки предыдущим заявлениям Сталина и руководства Азербайджана, на протяжении последующих десятилетий оно явилось постоянным источником межнациональных трений. Вплоть до самого последнего

¹ там же, с.61.

² Акопян Т., *Карабахский дневник «Зеленое и черное, или ни войны – ни мира»*, Ереван, 2010, с.91

времени имеют место многочисленные факты национальной дискриминации, диктата, ущемления армянской культуры»¹...

За период пребывания в составе Азербайджана площадь территории, как и доля армянского населения, автономии постоянно сокращалась.

В другом месте письма отмечается: «К сожалению, приходится констатировать, что уже не в первый раз в обострившейся ситуации гласность оказывается подавленной как раз тогда, когда она особенно нужна. Все это не могло не вызвать соответствующей реакции. В Ереване, в Нагорном Карабахе и других местах произошли забастовки и новые демонстрации, которые носили законный мирный характер. Но в Азербайджане в последние дни февраля произошли события совсем другого рода: трагические, кровавые, вольно или невольно напоминающие 1915г.»²

Важность вышеназванных замечаний заключается в следующем: а) они позволяют установить точные хронологические рамки противостояния; б) определить содержание конфликта и ее аспектов; в) точно оценить его последствия и пути урегулирования. Началом конфликта следует считать не 1988, а 1918г., поскольку за весь последующий период ни Сторонам, ни Посредникам не удалось найти взаимоприемлемого урегулирования конфликта, а также добиться устранения последствий противостояния.

Более того, положение армянства как на территориях, включенных в границы Автономной области Нагорного Карабаха, так и оставшихся за ее пределами усугубилось. Сделаем несколько важных пояснений: географически, помимо районов, включенных в границы автономной области (Мардакертского, Аскеранского, Шушинского, Гадрутского и Шаумяновского, в 1921г., выведенного из состава автономии) в Нагорный Карабах также входили Лачинский, Кельбаджарский, Джебраильский, Кетабекский(полностью) и Шамхорский, Ханларский, Таузский и Корягинский районы(частично). Последний в 1959г. был переименован в Физулинский³.

Тот факт, что решение о подчинении НК Азербайджану крайне негативно отразилось на положении населения и его развитии, прямо или

¹ www.genocide.ru

² www.genocide.ru

³ <http://nkr.am/rus/mid/chron.htm>

косвенно явившись причиной межнациональной напряженности и исхода армянского населения, был признан также союзными властями. В сборнике документов и статей, посвященных возникновению проблемы Нагорного Карабаха, “Карабахский вопрос: истоки и сущность в документах и фактах” приводится выписка из протокола заседания Президиума Совета Министров СССР от 23 ноября 1977г. В ней констатируется: “Вследствие ряда исторических обстоятельств несколько десятилетий назад Нагорный Карабах был искусственно присоединен к Азербайджану. При этом не были учтены историческое прошлое области, ее национальный состав, желание народа и экономические интересы. Прошли десятилетия, и вопрос о Карабахе продолжает склоняться, вызывать беспокойство и моменты недоброжелательности между двумя соседними народами, связанными вековой дружбой. Надо присоединить Нагорный Карабах (“Арцах” по-армянски) к Армянской ССР, и тогда все станет на свои законные места”¹...

Власти СССР предпочли сохранить статуса-кво в Карабахе и других регионах, в которых имелись межнациональные проблемы. В принятой в 1978г. Конституции СССР появилась статья, по которой изменение границ союзной республики могло производиться только с ее согласия. А изменение границ между союзными республиками могло производиться только с их обоюдного согласия. Следует отметить, что вторая половина 1970-х, называемая “периодом застоя”, характеризовалась стремлением консервативного руководства СССР избегать глубоких перемен во всех сферах общественной жизни, тем более, что пожилые руководители страны, вероятно, не могли или не желали их проведения. А допустить политическую альтернативу так называемой генеральной линии партии, или доверить проведение реформ сравнительно молодым политикам, руководство правящей Компартии тоталитарной СССР не могло.

Межнациональные противоречия и так называемый национальный вопрос, которые, вопреки советской пропаганде, не были преодолены пролетарским интернационализмом и решены установлением социализма в СССР и которым было предназначено стать средством удержания влияния союзного центра, стали бомбой замедленного действия для общественно-политического строя и единства одного из самых

¹ *Нагорно-Карабахская Республика: Путь к вершинам., Степанакерт, 2001, с.61.*

мощных государств. В 1980-е годы советская пропаганда вынужденно признавала наличие в СССР межнациональных проблем и стремление отдельных национальных групп к расширению самостоятельности. В учебниках по обществоведению приводились слова западных идеологов о том, что социализм в СССР можно уничтожить, растащив по национальным квартирам.

Примечательно, что первая реакция со стороны союзных властей на начало Карабахского движения была в духе марксистско-ленинской и сталинской идеологии. Национальный вопрос считался порождением политики эксплуататорского строя. Он неизбежно должен быть решен после победы социалистической революции и установления социалистического строя. Посему заявлялось, что в СССР национальных проблем не существует. Даже признав существование серьезных проблем, сложившихся во всех сферах общественной жизни Нагорного Карабаха, правительство и ЦК Компартии СССР, предпочли провести комплекс социально-экономических мер по их решению, направив на эти цели огромную, в масштабах населения, территории и хозяйственного потенциала НК сумму – 400 000 000 рублей. В книге «Нагорно-Карабахская республика: Путь к вершинам» постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О мерах по ускорению социально-экономического развития Нагорно-Карабахской Области Азербайджанской ССР в 1988-1995г.» названо «фактически игнорирующим требование карабахцев о воссоединении с Арменией».¹

В своем выступлении на заседании Президиума Верховного Совета 18 июля 1988г. первый секретарь Нагорно-Карабахского Обкома КП Г.Погосян подчеркнул, что население Нагорного Карабаха не может быть удовлетворено одними лишь материальными благами в ущерб национально-культурному и духовному развитию. Не случайно, что сотни тысяч карабахцев вынуждены жить за пределами области. «Уж не от хорошей ли жизни, они покинули родные очаги? Несправедливое решение проблемы Нагорного Карабаха, как показывает жизнь, непременно приведет к выживанию армянского населения со своей родины. Порукой и укором тому - трагическая судьба армян Нахичеванской ССР», - утверждал тогдашний глава НК. Суть политики властей Азербайджана в отношении Нагорного Карабаха в советское время раскрывается в произнесенных в ходе встречи с группой

¹ *Нагорно-Карабахская Республика: Путь к вершинам.*, Степанакерт, 2001, с.131

азербайджанской писателей и поэтов в 1999г.. словах Г.Алиева о том, что НКАО должна была остаться (имелось в виду в составе Азербайджана- К.Д.), “но не в виде автономии”.

Отметим, что 26 ноября 1991г. Верховным Советом Азербайджана было принято решение об упразднении Нагорно-Карабахской Области¹.

И стоит ли удивляться, что сегодня, на фоне периодически озвучиваемых представителями властей Азербайджана угроз стереть Карабах и Армению с лица земли и шантажа мирового сообщества, нынешний азербайджанский лидер Ильхам Алиев открыто заявляет, что армяне - временные гости в Ереване...².

Ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության ներկա փուլի գենեզիսը,
դինամիկան եւ առանձնահատկությունները

Ղափիթ Ղարաբեկյան

Ամփոփում

Հոդվածում վերլուծվում են այն գործոնները, որոնք նպաստել են ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության վերսկսմանը 1988 թ. փետրվարին եւ պայմանավորել նրա առանձնահատկություններն ու դինամիկան, ինչպես նաեւ դիտարկվում են ուսումնասիրության հակամարտության մի շարք մեթոդաբանական խնդիրներ:

Խորհրդային Միության փլուզման նախօրեին եւ դրանից հետո պարզ դարձավ, որ Լեռնային Ղարաբաղի հետ կապված առաջատար երկրների քաղաքականությունը նշանակալիորեն չի փոխվել: Այն արտացոլվել է Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության նկատմամբ համաշխարհային եւ եվրոպական ընկերակցությունների կողմից երկակի չափանիշների դրսեւորմամբ:

“The Genesis of the Current Stage of the Azerbaijani-Karabakh Conflict, its Dynamics and Features”

David Karabekyan

Summary:

The article analyzes the factors that contributed to the resumption of the Azerbaijani-Karabakh conflict in February 1988 that led to its characteristics and dynamics, and a number of methodological problems in the study of conflict is also considered.

¹ <http://nkr.am/rus/mid/chron.htm>

² .“Нагорный Карабах. Факты против лжи” А. Мелик-Шахназаров. М.Волшебный фонарь, 2009, стр. 14.

At the threshold and after the collapse of the Soviet Union, it became clear that the policy of the leading countries on Nagorno-Karabakh has not changed significantly. This was reflected in the reaction of the world and European communities on the Nagorno-Karabakh conflict, expressed in the manifestation of double standards.

ԻԳՂԻՐԻ ԵՎ ՎԱՆԻ ՇՐՋԱՆԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Լյուբա Կիրակոսյան

*Ճարտարապետության թեկնածու
ԵՊՀ*

Վերջին տարիներին (1997թ.-ից սկսած) թուրք և օտարերկրացի հնագետները քարաշար դամբարանների հետաքրքիր խումբ են բացել Իգղիրի և Վանի շրջանում:

«Աբասգյոլ» ջրամբարի և համանուն գյուղի միջև գտնվում է **Յուրեկի** ամրոցն ու **դամբարանադաշտը**: Դամբարաններից մեկը հատակագծում ուղղանկյունաձև (երկ. 5,50, լայն. 1,80մ) կառույց է: Դամբանասրահը կողմնորոշված է հյուսիս-հարավ առանցքով: Վերևում ծածկի մակարդակում, դամբանասրահի պարագծով շարված են բազալտե միջին մեծության քարեր: Այս շարքի վրա լայնական ուղղությամբ դրված են ծածկի երեք խոշոր սալեր: Սրանցից յուրաքանչյուրը մոտ 2,5x1,5մ չափեր ունի և կշռում է 1-1,5 տ: Դամբանասրահի պատերը շարված են կողքերի վրա դրված միջին մեծության քարերով: Դամբարանը նախամուտք (դրոմոս) չունի¹ (Աղ.1):

Իգղիրի շրջանում՝ ներկայիս Տուզլաքա բնակատեղիից 32 կմ հարավ տարածված է մեկ այլ դամբարանադաշտ: Այստեղ հուշարձաններին

*Հոդվածը ընդունվել է 23.12.12:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԵՊՀ մշակութաբանության ամբիոնը:

¹ Belli O., Konyar E., Early iron age fortresses and necropolises in East Anatolia, Istanbul 2003» p.6

շատ վնաս են հասցրել գյուղի բնակիչները: Նրանք թալանել են դամբարանները, ավերել կառույցը: Այս դամբարաններից մեկը հատակագծում ուղղանկյունաձև (2,5x1,75մ չափերով) սրահ է: Այն ունի հյուսիսից հարավ կողմնորոշում: Ծածկված է երեք սալերով, որոնք նստած են դամբանասրահի լայնական պատերին: Երեք սալերից երկուսը տեղում պահպանված են, իսկ երրորդը հանված է գանձախույզների կողմից՝ դամբանասրահի մուտք գործելու համար: Պատերը շարված են հորիզոնական ուղղությամբ դրված համեմատաբար փոքր քարերով՝ հողաշաղախի օգտագործմամբ: Քարերի շարքը դեպի վերև, առաջակարկառ են՝ ապահովելով դամբանասրահի ծածկի թռիչքի փոքրացումը¹:

Դոդուբայազետի դամբարանները քարաշար դամբարանների դասական օրինակներ են, որոնք գտնվում են Էսքի Դոդուբայազետից 11 կմ հյուսիս արևմուտք:

Սրանցից **առաջինը** հատակագծում ուղղանկյունաձև (երկ. 4,0 մ, լայն. 1,75, խորությունը բացված մակարդակում 1,0մ) սրահ է: Դամբարանն ունեցել է հողային դամբանաթումբ: Դամբանասրահը կողմնորոշված է արևելք-արևմուտք առանցքով: Չունի նախամուտք (դրոմոս): Պատերը շարված են հորիզոնական ուղղությամբ դրված խոշոր քարերով: Շարվածքը բավական կանոնիկ է: Դամբանասրահը մաքրվել է 4 շարքի մակարդակում, որը մոտավորապես 1,0մ խորությանն է համապատասխանում: Շարվածքում հետաքրքիր մոտեցում է նկատվում. կանոնավորությունը պահպանելու համար՝ որոշ տեղերում բարձր քարի կողքին դրել են նրա մակարդակն ապահովող երկու փոքր քարեր: Քարի ռացիոնալ օգտագործման ակնառու օրինակ է սա:

Դամբանասրահն ունեցել է սալային ծածկ: Այդ ծածկասալերից մեկն է պահպանվել տեղում: Այն դրվել է սրահի երկայնական պատերի վրա: Դեպի վերև՝ պատերի շարքերը առաջ են եկած, որպեսզի փոքրացվի ծածկի թռիչքը²:

Երկրորդ դամբարանը նախորդին նմանվող կառուցվածք ունի: Ուղղանկյունաձև դամբանասրահը ավելի փոքր է (երկ. 3,0մ, լայն. 1,60մ): Կողմնորոշումը արևելք-արևմուտք է, դեպի հյուսիս մի փոքր շեղումով:

¹ Նույն տեղում, էջ 9:

² O., Konyar E., *Early iron age fortresses and necropolises in East Anatolia, Istanbul 2003* p. 17

Շարվածքը կանոնիկ է, սակայն զիջում է առաջին դամբարանին: Քարերը, որոնցով կանգնեցված է պատը, ավելի փոքր չափերի են: Սակայն դրան հակառակ ավելի մեծ է երկայնական պատերի շարքերի առաջակարկառությունը: Դամբարանի իրական խորության մասին խոսելը դժվար է, քանի որ այն ամբողջությամբ բացված չէ և առկա է միայն փաստված խորությունը: Դամբանասրահը ծածկող սալերը նույնպես բացակայում են: Ինչպես այս, այնպես էլ դամբարանադաշտի մյուս դամբարանները ավերվել և թալանվել են տեղի բնակչության կողմից¹:

Դողուբայագետի **երրորդ** դամբարանը չափերով ամենափոքրն է: Դամբանաթմբի լիցքը քարահողային է: Դամբանասրահն օղակում են կրոմլեխի՝ որոշ տեղերում պահպանված քարերը: Սրահը հատակագծում ուղղանկյունաձև է (երկ. 2,60մ, լայն.1,0մ): Կողմնորոշված է արևելք-արևմուտք առանցքով՝ 20° աստիճան դեպի հարավ շեղումով: Դամբանասրահը ծածկող երեք սալերից երկուսը տեղում են, իսկ երրորդ՝ արևելյան կողմինը, տեղաշարժված է: Գանձախույզները այստեղից են մտել դամբարան և թալանել: Դամբանասրահի պատերը շարված են միջին մեծության քարերով: Այստեղ ևս շարվածքում կանոնիկության միտում է զգացվում²:

Յուքարի Սաղմալի դամբարանադաշտը գտնվում է Վանից 90 կմ հյուսիս-արևելք: Այն տարածված է փոքրիկ բլրակի վրա: Դամբարանադաշտում բացվել են հինգ դամբարաններ, որոնցից երեքը խիստ ավերված են³ (Աղ. 1):

Դամբարան **առաջինը** իր կառուցվածքային առանձնահատկություններով ամբողջացնում է դամբարանադաշտի բոլոր դամբարանների գծերը: Այն քարահողային լիցքով դամբանաթումբ է, որը եզերված է կրոմլեխի օվալաձև շարքով: Կրոմլեխը լայնական առանցքով ունի 6,6մ, իսկ երկայնականով՝ 11,3մ չափեր: Այս շարքը դամբանաթմբի համար կոնստրուկտիվ նշանակություն ունի՝ հենապատ է ծառայել: Դամբանասրահն ունի բավական մեծ (երկ. 6,10, առավելագույն լայն. 2,35, խոր. 1,8մ) չափեր: Կողմնորոշված է հարավ-արևմուտքից հյուսիս-արևելք առանցքով: 2,1մ երկարությամբ նախամուտքը (դրոմոս) սրահից անջատ-

¹ Նույն տեղում, էջ 17:

² O., Konyar E., *Early iron age fortresses and necropolises in East Anatolia*, Istanbul 2003, p. 17

³ Նույն տեղում, էջ 22:

ված է միակտոր սալով: Դամբանասրահի մակարդակը նախամուտքից մինչև սրահի վերջնամաս խորանում է: Հավանաբար այն ծածկված է եղել յոթ խոշոր սալերով, որոնցից երեքն են պահպանված տեղում: Պատերը շարված են համեմատաբար փոքր չափերի բազալտաքարերով: Այն կանոնիկությունը, որ հատուկ էր Դողութայագետի դամբարանների պատերի շարքում, այստեղ չի նկատվում: «Կեղծ թաղի» գաղափարը իրականացված է նաև այստեղ: Դամբանասրահը վերնամասում ունի 1,9-2,05մ լայնություն, ներքևի 2,35 մ-ի փոխարեն:

Երկրորդ դամբարանը շրջապատված է 8,8մ երկարությամբ և 6,0մ լայնությամբ կրոմլեխով, որը օղակում է քարահողային դամբանաթումբը: Դամբանասրահը կողմնորոշված է հարավ-արևելքից հյուսիս-արևմուտք առանցքով: Նախամուտքը հարավ արևմտյան կողմում է: Հատակագծում մոտավորապես քառակուսի է (2,0x1,8մ)՝ կորացող անկյուններով: Դրոմոսը շարված է մանր քարերով: Պատի հաստությունը 0,4մ է: Ծածկասալերը բացակայում են: Դամբանասրահը հատակագծում ուղղանկյունաձև է՝ կորացող անկյուններով¹:

Դամբարաններն իրենց ճարտարապետական լուծումներով, շինարարական նյութով շատ նմանվում են Վանի շրջանի մյուս քարաշար դամբարաններին:

Վանից 80կմ հյուսիս՝ ժամանակակից **Էդնիս** գյուղի մոտ տարածվում է մի դամբարանադաշտ, որտեղ կառույցները թվագրության լայն ընդգրկում ունեն: Դամբարանները թվագրվում են վաղ բրոնզից մինչև Վանի թագավորության ժամանակաշրջանով: Համալիրը դամբարանաշինության ճարտարապետությունն ու ոլորտի բոլոր առանձնահատկությունները ներկայացնող մի ուրույն հուշարձանախումբ է, որտեղ դամբարաններն իրենց կառուցվածքային տեսակով մի քանի խմբի են բաժանվում (Աղ.2):

Դամբարանների առաջին խումբը ուղղանկյունաձև կամ բոլորակ կրոմլեխներով շրջապատված ցածր դամբանաթմբեր են, որոնց տակ դամբանասրահներ են տեղադրված:

Դամբարաններից մեկը 13,0x14,5մ արտաքին չափերով ցածր դամբանաթումբ է: Ուղղանկյունաձև շարված կրոմլեխի ներսում բացվել են չորս փոքրիկ դամբանախցեր: Դրանք հատակագծում ուղղանկյունաձև, քարաշար պատերով (երկ. 2,1, լայն. 1,2մ, 1,8x0,9մ;

¹ Նույն տեղում, էջ 22:

1,25մx1,0մ, 2,0մx1,2մ) կառույցներ են: Կողմնորոշումը հյուսիս-հարավ առանցքով է: Խորությունները փաստել հնարավոր չէ, քանի որ դամբարանները լրիվ չեն բացվել: Դամբանասրահները հավանաբար ծածկվել են սալերով, որոնք նույնպես չեն պահպանվել: Մեկ կրոմլեխի ներսում չորս դամբանախցերի գոյությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ սա կարող էր ընտանեկան դամբանաթումբ լինել: Այս դամբարանը ևս ավերված է: Ճարտարապետական այսպիսի լուծումներով դամբարաններ հայտնի են Նախիջևանի տարածքում¹:

Դամբարանների **երկրորդ** խումբը ներկայանում է որպես բլուրակ կրոմլեխով (տրամագիծը 11,5մ) ցածր (0,3մ) քարահողային դամբանաթումբ: Դամբանասրահը դամբանաթմբի կենտրոնում չէ՝ տեղաշարժված է դեպի հյուսիս-արևմուտք: Ուղղանկյունաձև դամբանասրահը (երկ. 3,0 մ, լայն. 1,20 մ) ուղղված է արևելք-արևմուտք առանցքով: Պատերը շարված են բազալտով: Նախամուտքը բացակայում է: Շարվածքը կանոնիկության է ձգտում: Դամբանասրահը ծածկված է սալերով, որոնցից երկուսը տեղում են, իսկ երրորդն, ըստ երևույթին հանվել է գանձախույզների կողմից, որոնք այստեղով թափանցել են ներս և ավերել դամբարանը²: Դամբարանի կողքին պեղվել է մեկ այլ՝ չափերով ավելի փոքր, բայց կառուցվածքային առանձնահատկություններով վերջինիս նման դամբարան (կրոմլեխի տրամագիծը 6,5մ): Դամբանասրահը մոտավորապես քառակուսի է՝ 2,10մx1,95մ: Սա նույնպես տեղաշարժված է դամբանաթմբի կենտրոնից:

Դամբարանների **երրորդ** խումբը չունի կրոմլեխներ: Դրանք ուղղանկյունաձև դամբանասրահներով, սալածածկ կառույցներ են: Դրանցից մեկի օրինակով (այն ունի այս խմբի դամբարանների կառուցողական բլուր բնորոշ գծերը) կարելի է պատկերացում կազմել մյուսների մասին: Այն հատակագծում ուղղանկյունաձև (երկ. 5,20մ, լայն. 2,60 մ) է: Պատերը շարված են դեպի վերև նեղանալով, այնպես որ ծածկի մակարդակում լայնության 2,60մ-ը հասցված է 1,40մ-ի: Այսինքն թռիչքը փոքրացվելով, հնարավորություն է ստեղծվել դամբանասրահը ծածկել³: Դամբարանը նախամուտք (դրոմոս) չունի, խորությունը 2,0մ է:

Վանի շրջանում, քաղաքից 55 կմ հարավ, հարավարևելյան Տավրոսից հարավ գտնվում է մի ամրոց, իսկ նրանից 26 կմ հարավ

¹ O., Konyar E., *Early iron age fortresses and necropolises in East Anatolia*, Istanbul 2003, նկ. 30

² Նույն տեղում, էջ 42:

³ O., Konyar E., *Early iron age fortresses and necropolises in East Anatolia*, Istanbul 2003» p. 34

տարածվում է դամբարանադաշտը: Վերջինիս հյուսիս-հարավ ուղղության վրա՝ ժայռափոր բարձունքի արևելյան մասում բացվել է մի դամբարան: Այն ավերվել է տեղի բնակիչների կողմից: Պահպանված մասը հատակագծում ուղղանկյունաձև (երկ. 7,5մ, լայն. 2,75մ) կառույց է: Պատերի շարվածքի դեպի վերև զգալի առաջադիր լինելու հաշվին դամբանասրահի լայնությունը հասել է 1,1-0,8 մ-ի: Տեղում բացվել են ծածկին պատկանող երեք սալաքարերը: Խորությունը հավաստի չի փաստվում, քանի որ մինչև հատակի մակարդակ դամբարանը լրիվ մաքրված չէ¹:

Այս շրջանի դամբարանները վնասվել են ոչ միայն տեղի բնակչության, այլև այստեղ իրականացված ճանապարհաշինության պատճառով: Որոշ դամբարաններ հատակագծերում շրջանաձև են: Կառուցման եղանակը նույնն է՝ քարաշար պատեր, ծածկի «կեղծ թաղի» կառուցվածքային լուծում²:

Հայկական լեռնաշխարհի այս և մինչ այս ներկայացված Վանի թագավորության ժամանակաշրջանի քարաշար դամբարաններում բավական հաճախ կիրառված է ծածկի «կեղծ թաղի» եղանակը: «Կեղծ թաղով» դամբարանները այս տարածաշրջանում հանդիպում են մ. թ. ա. II հազարամյակից և հարատևում մինչև մ.թ. ա. 8-րդ դար: Ըստ որում, հանդիպում են երկու, երեք և չորս կողմից աստիճանաձև նեղացող ծածկով դամբարաններ: Այսպիսի դամբարաններ հայտնաբերվել են Օշականում³, Սևանի ավազանում, Արագածի լանջերին, Լոռիում⁴, Սիսիանում, Շամիրամում⁵: Կամոյի շրջանի Կարմիր գյուղում բացված, մ.թ.ա. 8-րդ դարով թվագրվող ուրարտական դամբարանը, որը հատակագծում ուղղանկյունաձև է, ծածկված էր անկյուններում ձգված, աստիճանաձև նեղացող կոպիտ քարերով:

Ենթադրվում է, որ «կեղծ թաղը» հայկական ճարտարապետության մեջ լայնորեն կիրառվող գլխատների և հազարաշենների գմբեթավոր փայտե ծածկերի նախատիպն է⁶: Ծածկի այս ձևը ավելի ուշ կիրառվում է

¹ Նույն տեղում, էջ 85:

² Նույն տեղում, էջ 88:

³ ժրՈՎ հ., ԽՍՀՄՀՄՈՐՎ Ը., ԿԵՆՈՎ Ի, ԿրկՏԶվոպ ՈւղղաձևՅՈՅՈ ՌՈՐՍՏՈՍՍՍ 1971-1983չ., ԺՐԿԶՈՎ 1988, ը. 77.

⁴ Деведжян С., Лори – Берд І, Ереван, 1981« с. 19, 20, 24.

⁵ Կիրակոսյան Լ., Շամիրամի Մեծ դամբանաբլուրների ճարտարապետությունը, ԼՀԳ, թիվ 10, Երևան, 1988, էջ 88-94:

⁶ Вартанян С., Азарашен и его значение в армянской архитектуре, ВОИ, Ереван, 1967, N 6, с. 78.

նաև հայկական միջնադարյան ճարտարապետության մեջ՝ գավիթներում և ժամատներում: Այսպիսի ծածկերի հնագույն օրինակներ հանդիպում են Կարմիր բլուրի մինչուրարտական բնակավայրում¹:

Աստիճանաձև նեղացող ծածկով (քարից ու աղյուսից դամբարաններ հայտնի են նաև Հին աշխարհի տարբեր երկրներում՝ Եգիպտոսում (II դինաստիա), Մարիում, Ուրում (III հազ.), Քիշում՝ վաղ դինաստիական շրջանում², Սիրոս կղզու կիկլոպյան շարվածքով դամբարաններում³ և այլուր:

Ծածկի այս ձևը տարածված է եղել հունական աշխարհում, Փոքր Ասիայում, Թրակիայում, Էտրուրիայում, Հյուսիսային Մերձսևծովյան շրջաններում, որտեղ այդ կառուցվածքը կատարելության է հասցված և հարատևում է մինչև մ. թ. I դարը: Սակայն արևելքում ծածկի այս ձևը ավելի վաղ է հանդես գալիս, ուստի «կեղծ թաղով» ծածկի ակունքները պետք է փնտրել այնտեղ: Փոքր Ասիայում, խեթական աշխարհում (Խաթուշա)⁴, Լիդիայում⁵ և այլուր «կեղծ թաղով» քարե և աղյուսե դամբարաններ մ. թ. ա. II-I հազարամյակում հաճախ են հանդիպում:

Ուշ շրջանի այսպիսի կառույցներ են Անկարայից 40կմ դեպի արևմուտք գտնվող Կարալարում 1933թ. բացված, չորս կողմից աստիճանաձև նեղացող «կեղծ թաղով» դամբարանները:

Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհում Վանի թագավորության ժամանակաշրջանի վերևում ներկայացված քարաշար դամբարաններում կիրառված ծածկի «կեղծ թաղի» կառուցվածքային ձևը այս տարածաշրջանի համար խիստ բնորոշ է և պայմանավորված է այդ ձևի ստեղծման և զարգացման ավանդույթով: Այդ ավանդույթը հասել է մինչև հելլենիստական դարաշրջան: Ուշ հելլենիստական Հայաստանում «կեղծ թաղն» օգտագործում են ոչ միայն քարե և փայտե, այլև աղյուսե կառուցվածքներում:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 1

¹ Мартыросян А., *Армения в эпоху бронзы и раннего железа*, Ереван, 1964 с. 25, 30.

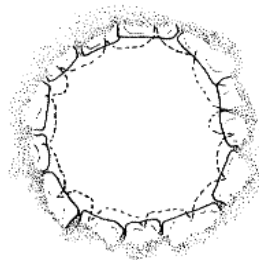
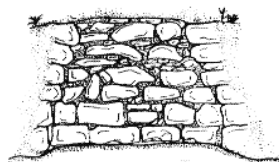
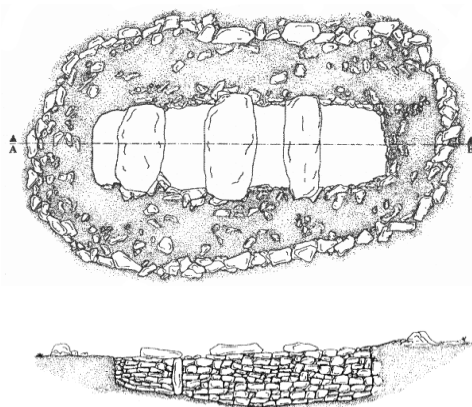
² Чаульд Г., *Древнейший Восток в свете новых раскопок*, М., 1956, с. 144-223-237.

³ Նույն տեղում, էջ 86:

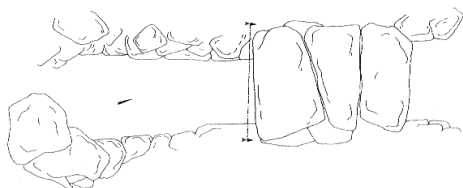
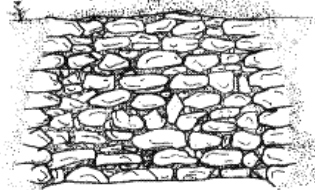
⁴ Թրակիայի ՆորՅՏՏՐՈ՝ ՈՐԱՌՑԱԿՍԳՐՈ, 8.1, ԾՏՐԱՇՈՒ, 1970, թ. 242.

⁵ Նույն տեղում, էջ 251:

Ի՝ ԿՇԹՇ՝ ԿՍՁՁ՝ ԿՇՇ՝ ԿՇՇ՝ ԿՇՇ՝ ԿՇՇ՝

Ի՝ ԿՇԹՇ՝ ԿՍՁՁ՝ ԿՇՇ՝ ԿՇՇ՝ ԿՇՇ՝ ԿՇՇ՝

Ի՝ ԿՇԹՇ՝ ԿՍՁՁ՝ ԿՇՇ՝ ԿՇՇ՝ ԿՇՇ՝ ԿՇՇ՝

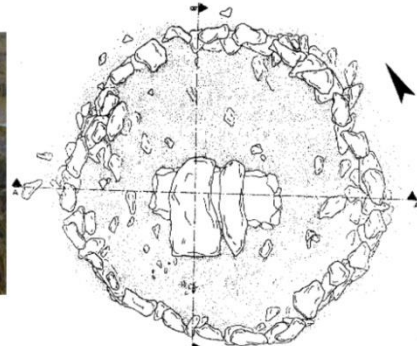
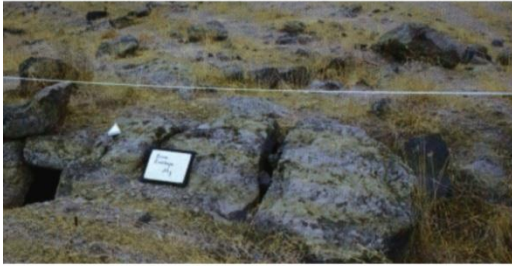

Ի՝ ԿՇԹՇ՝ ԿՍՁՁ՝ ԿՇՇ՝ ԿՇՇ՝ ԿՇՇ՝ ԿՇՇ՝

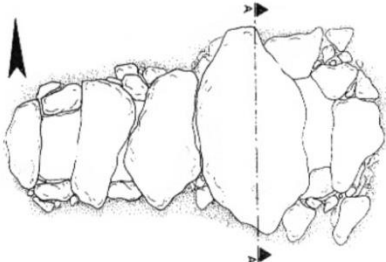
ԿՇԹՇ՝ ԿՍՁՁ՝ ԿՇՇ՝ ԿՇՇ՝ ԿՇՇ՝ ԿՇՇ՝

Վանի շրջան.

Էդնիսի դամբարանները

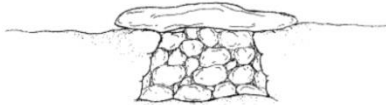
դամբանաթմբի հատակագիծը 3

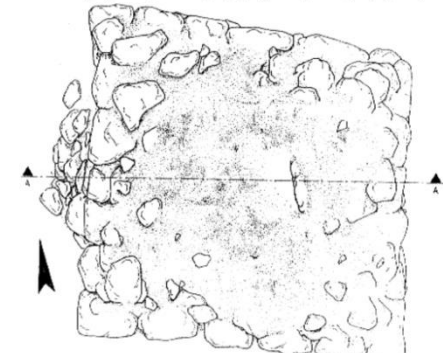
դամբանասրահի ծածկի մակարդակում

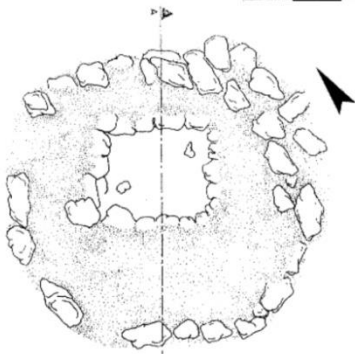
լայնական եւ նրկայնական կտրվածքներ

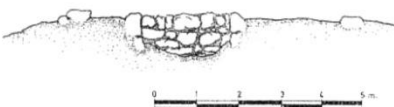
»կենդ թաղով« իրականացված ծածկը 2 3 m.

քառակուսի դամբանաթումբը

շրջանաձեւ կրումիւխով դամբանաթումբը

գտածոներ
դամբարանից

նյութերը՝ Բելլի Օ., 2003, էջ 43-47, նկ.21, 25

Архитектура погребений регионов Игдир и Ван
Люба Киракосян
Резюме

В статье представлены плановые, объемно-пространственные и конструктивные особенности погребений, раскопанных в последние годы (начиная с 1997 г.) в регионах Игдир и Ван. Было выявлено, что архитектурные особенности этих погребений типичны и традиционны для всех памятников Армянского Нагорья периода Ванского царства.

The Architecture of Tombs in Igdir and Van Regions
Lyuba Kirakosyan
Summary

In this article there are represented the planning, structural and dimension features of stone tombs situated in Igdir and Van regions and which have been excavated during recent years (since 1997 year). Our surveys show that features of such tombs are characteristic to all kind of traditional structures of Van Kingdom situated in Armenian Highland.

ԱՄՐՈՑ-ԲՆԱԿԱՏԵՐԻ «ԽՈՒՍԱՆԱԲԵՐՈՂ»*
Վիճակաճարձանագրություններ Խաղբակյանների մասին
Սլավա Սարգսյան

ԼՂՀ

Քաղաքական կյանքի անկայուն վիճակը, արտաքին վտանգի անընդ-
 հատ աճող սպառնալիքը, դարեր շարունակ Արցախի ժողովրդին հար-
 կադրում էին կառուցել ամրոցներ, որոնք հիմնվում էին ոչ միայն սահմա-
 նամերձ հատվածներում, այլև խորքերում ամրապնդելով
 կենտրոնական ռազմավարական հանգույցները: Նման ամրություններից
 է Խոխանաբերդը: Այն գտնվում է Խաչենագետից հարավ, այժմյան
 Մարտակերտի շրջանի Վանք գյուղից 3 կմ հարավ-արեւմուտք, ծովի
 մակերեսույթից 1739-1812 մ բարձրությամբ լեռան վրա:
 Աշխարհագրական կոորդինատներն են՝ N 40 01 28.4, E 46 31 59.9:

Խոխանաբերդը առաջօր սպառիչ ուսումնասիրության չի ենթարկվել:
 Ս. Զալալեանցը¹, Մ. Բարխուտարեանցը² (նրանք ամրոցն անվանում են
 Թարխանաբերդ), Հ. Օրբելին³, Բ. Ուլուբաբյանը⁴ եւ ուրիշներ⁵ ամրոցի
 մասին որոշակի հիշատակություններ ունեն: Ամենավաղ տեղեկությանը
 հանդիպում ենք Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց պատմության» մեջ, որ-
 տեղ հեղինակը ամրոցին անդրադառնում է մոնղոլների արշավանքների,
 ինչպես նաեւ Գանձասարի վանքի կառուցման կապակցությամբ⁶:

*ՃԱՊՅԱՆ ընդունվել է 20.12.12:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԱրԴՀ պատմության ամբիոնը:

¹ Ս. Զալալեանց, Ճանապարհորդություն ի մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տփլիս, 1842, էջ 192:

² Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 198-199: Թարխանը Ավան հարյուրապետի
 եղբայրն է: Ժե դարի մի ավետարանի ծեղագրի 248 ա էջում «Խաչինու երկրի տէր» Թարխան
 յուզբաշու՝ 1726թ. գրված հիշատակարանն է, որը պարունակում է նրա ընտանիքի անդամների եւ
 ազգականներից շատերի անունները (տես Ժե դարի հայերեն ծեղագրերի հիշատակարաններ,
 մաս 3, Երեւան, 1967, էջ 161):

³ Լ. Կրոպակ, Ղրղզի ժճնախ, Խվճճ ղուկալիկուն, ժՂպՂՂ, 1963, էջ 153:

⁴ Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X- XVI դարերում, Երեւան, 1975, էջ 123, 180, 196 եւ այլն:

⁵ Ամրոցին անդրադարձած Գարեգին Կաթողիկոսը Խոխանաբերդը շփոթում է Կաչաղակաբերդի
 հետ, այն անվանում է Ախսաղան Հավթախաղաց (տես Գարեգին Կաթողիկոս, Յիշատակարանը
 ծեղագրաց, հ. Ա, Ամթիլիս, 1951, էջ 928): Իսկ հարեւանների պատմությունը յուրացնելու գործում
 փորձված թուրքերը թարգմանել եւ Օղլանդալախի են վերակոչել Խոխանաբերդը (Արքեպանի
 հանրագիտարան, հ. 10, Բաքու, 1987, էջ 62): Ամրոցին անդրադարձել է նաեւ Ե. Գեղամյանցը,
 (Հայկունի)՝ այն տեղակայելով Գանձասարի վանքից հարավ-արեւմուտք, Խաչենագետի ձախ
 ափին (Ուղեգնացական ակնարկներ, Երեւան, 2010, էջ 64)՝ ըստ էության այն համադրելով
 «Խոխի» - ի հետ, որը հեռու է իրականությունից:

⁶ Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երեւան, 1961, էջ 269, 270, 313: Ուսումնասիրողներից Հ. Կա-
 ռազյոզյանը Խոխանաբերդը համադրում է Բիսնական պետության Սարդուր Բ արքայի (764-
 735) Գանձադռան տարեգրության մեջ. մ.թ.ա. 741թ. կատարված դեպքերի կապակցությամբ

Ուսումնասիրությունները բերել են այն համոզման, որ ամրոցը ժամանակակից է Մեծառանք (Խաչեն) գավառի մի քանի այլ ամրոցների (Շիկաքար, Խաչեն-Կաչաղակաբերդ), բայց կառուցվել է դրանցից հետո՝ ելնելով երկրամասի ռազմապաշտպանական միասնական համակարգի ստեղծման անհրաժեշտությունից:

Համաձայն տեղում կատարած զննումների եւ աղբյուրների պատմա-համեմատական վերլուծության, ամրոցի կառուցման կամ ձեւավորման ժամանակաշրջանը VII-IX դդ. են, այսինքն՝ հայ ժողովրդի պատմության արաբական շրջանը: Արաբական արշավանքների սպառնալիքը պետականությունը կորցրած, նախալեռնային վայրերում անհաջողությունների մատնվող իշխաններին ստիպում էր քաշվել դժվարագնաց լեռնազանգվածները, ամրանալ ժայռագագաթներին, կառուցել ամրոցներ, հոգալ ժողովրդի պաշտպանությունը եւ պայքարել թշնամական ոտնձգությունների դեմ: Ինչպես հայտնի է, այդպես էլ Արշակունյաց եւ նրան հաջորդող մարզպանական շրջանում, երբ կարելի էր մեծ զորաբանակ հանել եւ թշնամուն ճակատամարտ տալ հարթավայրում՝ սահմանամերձ հատվածներում (օրինակ՝ 450թ. Խաղխաղի ճակատամարտը) եւ կանխել նրա առաջխաղացումը երկրի խորքը: Եվ պատահական է, թե ինչու պարսիկներին, իսկ հետո արաբներին (եթե չհաշվենք մանր-մունր ասպատակությունները) չհաջողվեց ոտք դնել Արցախի լեռնային գավառները, որտեղ Առանշահիկ իշխանական տան ներկայացուցիչները, իրենց թագավորներ հայտարարելով, պահում էին հնագույն իշխանական տոհմի ավանդներն ու հավակնությունները¹:

Ուսումնասիրողներից Գրիգոր Տեր-Հովհաննիսյանը Խոխանաբերդի հիմնարկումը վերագրում է Սահլ իշխանին²: Թերեւս այդ մասին կարող է վկայել ամրոցից հյուսիս, Խաչենագետի ափին գտնվող մի հարթ եւ բավական ընդարձակ տարածքի անվանակոչությունը, որը կրում է նրա անունը՝ Սահլատափ (Սահլի հող): Սա ըստ էության ցույց է տալիս, որ այս վայրում է գործել Սահլ Ամբատյան Առանշահիկ իշխանը, որը ինչպես հայտնի է, Շիկաքարի տերն էր, որի մատույցներում 837թ. բռնեց «մար-

հիշատակվող Ուխտուն երկրամասն հետ, որը կարծում ենք, հեռու է իրականությունից (Յ. Կարազեդեզյան, Սեպագիր տեղանուններ, հ. I, Երեւան, 1998, էջ 138):

¹ Բ. Ուլուբաբյան, Դրվագներ Հայոց արեւելից կողմանց պատմության, Երեւան, 1981, էջ 272:

² Գ. Տեր-Հովհաննիսյան, Բաղդասար Մետրոպոլիտ Հասան-Ջալալյանցի համառոտ կենսագրություն (Փորձ, 1880, N 5, էջ 133):

դախողխող, աշխարհավեր, արյունարբու գազան»¹ Բաբելին եւ հանձնեց արաբների ձեռքը: Սակայն, չի բացառվում, որ «Սահլատափ»-ն ունենա «սուրբ» իմաստը՝ «սուրբ հող», քանզի «սահ»-ն ունի այդ նշանակությունը: Հմմտ. Սահլապատ՝ Եղիշ առաքյալի վանքապատկան բնակավայրերի շարքում²:

Ամրոցի վերաբերյալ X դարից հիշատակություններ հայտնի չեն: XI դարի երկրորդ կեսին Խաչենում իրենց տիրապետությունը հաստատեցին սելջուկ-թուրքերը, այնուհետեւ, սելջուկ-թուրքերից իրենց անկախ հռչակած ամիրաները (XII դարի երկրորդ կես): Խոխանաբերդը Ներքին Խաչենի պաշտպանական կենտրոններից էր: Ամրոցում իշխում էին սկզբում Գրիգոր³, իսկ հետո՝ Վախթանգ⁴ իշխանները:

1236թ. սկսվում են մոնղոլ-թաթարական արշավանքները: Ինչպես հաղորդում է Կ. Գանձակեցին, Խաչենը վիճակով բաժին էր ընկել Ջուղբուղային, որը Մ. Չամչյանի «Հայոց պատմության» մեջ հիշատակված է «Ջուլա եղբայր Չարմաղանայ»⁵: Այս գորավարը Խաչենի անպաշտպան շրջաններն ասպատակելուց ու ավերելուց հետո, անակնկալ հարձակվում է պաշտպանական ամրությունների վրա, անխնա սրի մատնում, մասամբ էլ գահավեժ անում այնտեղ ապաստանած ժողովրդին⁶: Արնածարավ կողոպտիչներից բնակչությանը պաշտպանելու եւ հարձակումը կասեցնելու նպատակով Խաչենի տեր Հասան Ջալալ իշխանը իր ընտանիքի հետ ամրացավ Խոխանաբերդում: Երկար ժամանակ նրա ամրոցը պաշարած թնամին, տեսնելով, որ գրավել չի կարողանում, սկսեց ավերել շրջակա գյուղերը: Ջալալ իշխանը իր երկիրը ավերումներիկց գերծ պահելու համար մեծագին ընծաներով իջավ Ջուլայի բանակը եւ նրան խոստացավ ամեն տարի հարկ եւ զորք տալ, եթե նա համաձայնի թողնել իր երկիրը: Ջուլան սրանով չբավարարվեց եւ պահանջեց, որ հայ իշխանը, ի հաստատումն իր խոստման, Ռուզան դստերը կնության տա իր Բուղա եղբորորդուն: Հանուն հպատակների փրկության, Ջալալ իշխանը վճռեց զոհել սիրելի աղջկան, որին Ջուլան առնելով՝ Ջալալ իշխանի հետ խաղաղություն հաստատեց եւ զորքը հանեց երկրից⁷:

¹ Մ. Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից, Երեւան, 1969, էջ 259:

² Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 48:

³ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 387:

⁴ Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը..., էջ 168:

⁵ Մ. Չամչյանց, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երեւան, 1984, էջ 210:

⁶ Կ. Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 267:

⁷ Նույն տեղում, էջ 269, Մ. Չամչյանց, նշվ. աշխ., էջ 210, Գ. Տեր-Հովհաննիսյանց, նշվ. աշխ., էջ 139:

Սակայն շուտով մոնղոլները ավերեցին եւ Խոխանաբերդը, եւ այլ ամրոցներ: 1246թ., երբ մոնղոլական մեծ ժողովում Գույուկն ընտրվեց մեծ խան, նրա առաջին ձեռնարկումը նվաճված երկրներում հարկահանությունն էր. այդ նպատակի համար նա հարկահաններ ուղարկեց ամեն տեղ: Խաչենի կողմերում հարկեր էր հավաքում Բուղան: «Վերջինս, պատմում է Կ. Գանձակեցին,- գալով թաթարական զորքի հետ, ներխուժում է ավագանու տները եւ անխնա կողոպտում: Ոչ ոք չէր համարձակվում ընդդիմանալ նրան, որովհետեւ նա իր շուրջն էր հավաքել քրիստոնյաներին թշնամի՝ տաճիկ եւ պարսիկ ավարառուներին: Վերջիններս բարեպաշտ Հասան իշխանի դեմ զրգռեցին Բուղային, որը քանդեց Հասան Ջալալի անմատչելի ամրոցները՝ Խոխանաբերդը, Դեղը, Ծիրանաքարը եւ այլն»¹:

Դարավերջին Խաչենը ենթարկվեց նոր աղետի, այս անգամ մոնղոլ-թաթարական հորդանների կողմից, որոնց առաջնորդում էր Լենկ-Թեմուրը: Ժողովրդի դրությունը չբարելավվեց նաեւ XIV դ. երկրորդ կեսին: Ավերածությունները պարբերաբար շարունակվեցին կարակոյունլու եւ ակկոյունլու թուրքմենների տիրապետության ժամանակ: Երկրամասի պարբերական ամայացումը եւ հայ ժողովրդի բարեկեցության ու մշակույթի կործանումը ամենամեծ չափերով շարունակվեցին XV դարում: Խոխանաբերդը այլեւս կորցրել էր իր վաղեմի դերն ու մշանակությունը: Այն վերջնականապես ավերվեց XV-XVI դդ. թուրքերի արշավանքների ժամանակ²:

Ամրոցի կենտրոնական մասն ընդգրկում է «Խոյախան քար», «Ղուզղուն քար» եւ «Մուղղուսի քար» լեռնագագաթները: Այստեղ, ժայռազանգվածների միջեւ, մի կիսահարթ լանջ-սարավանդակի վրա, տեղակայված է Խոխանաբերդ պատմական ամրոց-բնակավայրը՝ շրջապատված ողորկ ժայռապատնեշներով, ինչպես նաեւ՝ դարավոր անտառով: Սարավանդակը հարավից եւ մասամբ արեւելքից ավարտվում է անդնդախոր ձորերով, որոնք էլ ավելի անառիկ են դարձնում անգամ ամրոցամերձ տարածքը: Տեղանքի ընտրությունը պատահական չէր. հայ իշխանները, ավելորդ արյունահեղություններից խուսափելու նպատակով, ստիպված էին ժողովրդին պատսպարել անմատչելի դժվարագնաց լեռներում, որպեսզի կարողանային

¹ Կ. Գանձակեցի, *նշվ. աշխ.*, էջ 313: Մ. Չանջյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 222:

² Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երեւան, 1988, էջ 765:

հաջողությամբ պայքարել զավթիչների դեմ եւ դրանով իսկ ազատ պահել երկրամասը: Այժմ բնակատեղիից պահպանվում են տների մնացորդները՝ ծածկված հողի շերտերով, թփուտներով: Նախնական հաշվումներով կացարանների թիվն անցնում է հիսունից: Քանի որ բնակատեղին հարավից եւ մասամբ արեւելյան կողմից հարում է ժայռազանգվածի կտրվածքին, պաշտպանական նկատառումներով (վայր չընկնելու նպատակով) եզրագծով պատ է կառուցվել, որը չի պահպանվել: Առանձին սենյակներ առաջապահ, պաշտպանական նշանակություն ունեին: Օրինակ, բնակատեղիի արեւելյան կողմում տեղադրված կացարանը, որն ունի քառակուսի հատակագիծ (չափերը՝ 6x6 մ), ըստ էության նպատակ ուներ պաշտպանելու ամրոցամերձ արեւելյան դժվարամատչելի մուտքը: Այստեղ, տուն-կացարանները ներսի բնակարանների համեմատությամբ կառուցված են բավական մեծ քարերով եւ ունեն 1,2 մ հաստություն: Բնակատեղին ընդգրկում է շուրջ 0,5 հեկտար եւ գերազանցապես տարածվում ամրոցի երկու ժայռագագաթների ստորոտով, հարավ-արեւելք-արեւմուտք ուղղությամբ:

Խոխանաբերդից հարավ-արեւմուտք տարածվում է վարուցանքի համար հատկացված ոչ մեծ տափարակը (ժայռազանգվածի ստորոտում մնացել են ընդեղենի եւ ցորենի մի քանի հորեր), դրանից այն կողմ, հյուսիսակողմ թեք լանջի ստորոտում՝ աղբյուրը, որը կրում է Ռուզանի (Հասան Զալալի աղջկա) անունը եւ գերեզմանոցը՝ վերը նշվածներից հարավ:

Խոխանաբերդ ամրոցի գլխավոր ժայռագագաթը «Խոյախան քար»-ն է՝ լեռան արեւմտյան եզրին: Ամրոցակալ ժայռի բարձրությունը մոտ 100 մ է: Միակ մուտքը արեւելյան կողմից է. «Սաստիկ զառիվեր, խիստ վտանգաւոր եւ միշտ ահարկու կաճան ժռ քարի վրայով արեւելեան կողմից դէպի հարաւ-արեւմուտք բարձրանում է մանուածոյ ձեւով: Ահա այսպիսի դժուարատար եւ միանգամայն սոսկալի է նեղ կաճանն, քանգի, Տէրն մի արասցե, եթե սահեցաւ բարձրացողի ոտքն կամ փոքր ինչ ծռուեցաւ նորա մարմնոյ հավասարակշռութեան դիրքն, իսպառ կորսուած է. վասն զի ընկնելուց յետոյ սեպացեալ ժայռերին զարկուելով պիտի գլորուի անդունդն»¹: Կաճանը, որ վիմափոր է եւ 2-3 մետր լայնություն ունի, տանում է ամրոցի վերնամասը, որի մակերեսային

¹ Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 198:

հիմնականում հարթ է եւ ընդգրկում է ոչ մեծ տարածություն՝ մոտ 250 քառ. մետր:

Ջուրը Խոխանաբերդի եւ ընդհանրապես ամրոցների համար ունեցել է առաջնահերթ նշանակություն: Եվ որպեսզի պաշարման ժամանակ թշնամին չկարողանա խափանել ջրամատակարարման գործը, ժայռագագաթի արեւմտյան կողմում, միմյանց կից փորվել է երկու վիմափոր ջրամբար: Առաջինի երկարությունը 3,85 մ է, լայնությունը՝ 2,95, խորությունն անցնում է 2,50 (հողածածկ է): Երկրորդի չափերն են 3,90 x 3,30 x 2 մետր:

Ջրամբարները ներքուստ սվաղված էին անջրաթափանց կրաշաղախի ամուր շերտով, որի մնացորդները տեղ-տեղ պահպանվում են: Դրանք կառուցվել են անձրեւաջրերի հավաքման համար եւ կարելու նշանակություն ունեին հատկապես պատերազմների ժամանակ, երկարատեւ պաշարման պայմաններում:

Խոխանաբերդ ամրոցի գլխավոր ժայռագագաթը միաժամանակ երկրամասի ռազմա-պաշտպանական համակարգում կարելու դեր ունեցող ազդանշանային կարելու դիտակետ է: Ամրոցի հարավ-արեւելյան կողմում, մոտ 10-12 կմ հեռավորության վրա գտնվում է Կաչաղակաբերդը, նրանից այն կողմ՝ Քիրսի լեռնաշղթան՝ Շուշին իր շրջակայքով, Կարկառ գետի հովիտը, արեւելքից՝ Խաչենագետի ստորին հովտում՝ Սբ. Գեորգի սարը, որի գագաթին Կասապատի բերդն էր, իսկ սրանից արեւելք՝ Շիկաքար ամրոցի արեւմտյան եւ հյուսիսային հատվածները, ընդհուպ մինչեւ Տիգրանակերտ: Հյուսիսային կողմում Մռավի լեռնազանգածն է, որից հարավ, լեռան ստորոտում՝ Հաթերք, Ականա, Հավքախաղաց ամրոցները: Արեւմտյան կողմում, Խաչենագետի վերին հոսանքի ուղղությամբ պատմական Վայկունիք սահմանամերձ գավառի արեւելյան տարածքներն են, ինչպես նաեւ՝ Բերդաձոր գավառի հյուսիսային հատվածները:

Խոխանաբերդը, որ տեղակայված է ռազմավարական կարելու վայրում՝ լեռնային երկրամասի կենտրոնում, անմիջական կապեր ուներ շրջակա ամրոցների հետ: Քաղաքական իրավիճակի բարդացման պայմաններում կապը տեղի էր ունենում ազդանշաններով, որոնք տարբեր ժամանակներում իրականացվում էին տեխնիկական տարբեր միջոցներով:

Ամրոցի պաշտպանական հնարավորությունների մեջ հսկայական նշանակություն ունեին նաեւ ժայռեղեն արգելապատերը, դժվարամատչելի կիրճերը, վիճավոր բնակարանները եւ այլն:

Եւս մի նկատառում՝ կապված ամրոցի հետ.

Ուսումնասիրողներից Ա. Հակոբյանը վերջերս լույս տեսած «Խաչեն-Խոխանաբերդ ամրոցը եւ նրա իշխանատոհմը Թ-ԺԳ դարերում» հոդվածում փորձում է ապացուցել, որ պատմական աղբյուրներում հիշատակվող «Խաչենի բերդ»-ը ոչ թե ներկայիս Կաչաղակաբերդ-Սխսաղան Հավքախաղացն է, այլ Խոխանաբերդը: Ընդ որում, որպես հիմնավորում, ներկայացվում են հետեւյալ հիմնական փաստարկները.

1. Կիրակոս Գանձակեցին *«Երիցս յիշատակելով Խոխանաբերդը, երկիցս նշում է, որ ամրոցն այդպէս էր կոչուում «ըստ պարսկական բարբառոյն», «ըստ բարբառոյն Պարսից» (այսինքն՝ «մահմեդական (արաբ, պարսիկ կամ թիւրք ժողովուրդ)ների լեզուով»)*. *Հաւանաբար, նա նկատի ունէր «դեղձ» կամ «սալոր» նշանակող արաբերէն «խոխ», «խուխ» բառը կամ մի ուրիշ օտարալեզու եզրոյթ: Իսկ դրանից բխում է, որ Գանձակեցու իմացած՝ ամրոցի «հայերէն» անուանումը մի հանրայայտ անուն էր, որը յիշատակելը նաեւ պարզապէս կրկնութիւն կը լինէր. դժուար չէ կռահել, որ դա հէնց «Խաչէն»-ն է¹:*

Մեր կարծիքով «Խոխանաբերդ» անվանումն իրոք, որոշակի օտարացված տարրեր է պարունակում, որը թերեւս բացատրելի է եւ ունի ստույգ իմաստ: «Խոխանաբերդ»-ը (Խոխխանաբերդ) կարելի է ստուգաբանել օրինակ, «անհնազանդ ամրոց-բնակավայր» (կամ բնակավայր-ամրոց) իմաստով՝ կազմված լինելով «խոխ» (խոխել)՝ անհնազանդ գտնվել, անսաստել, չնվաճվել, ըմբոստանալ, հակառակվել², «խան» (խանե)՝ բնակավայր³ եւ «բերդ»՝ ամրոց, քար (նաեւ պարսկերեն) բառերից: Տեղավայրի կամ բերդանվան հետ համահունչ է նաեւ «խոխոմ» անվանումը, որն ունի «խոր ծոր, որտեղով ջուր է հոսում, թփերով ծածկված, մացառուտ, դժվար տեղեր» իմաստը⁴: Կարծում ենք, պատահական չէ նաեւ Գանձասարի վանքում գետեղված

¹ Հանդէս ամսօրեայ, թիվ 1-12, 2010, էջ 102 – 103:

² Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Գ, Երեւան, 1930, էջ 550, Ստ. Մալխասեանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 2, Երեւան, 1944, էջ 279, հ. 1, էջ 175:

³ ԽՍՀՄ-ի ՀայՏէրութիւնի պարտի ՑարՎՈՎՏԶ Ո ՊՈԳՅՈՒ ՐՍՏ, ԽՏՐՎՈՐԳՔՈՒ ՑՏՍՏՎՈՎՈՒ ԼՐՈՎՈ, ԾՏՐՍԶՈ, 1971, էջ 225:

⁴ Ստ. Մալխասեանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 280: «Մենք արդէն Արցախու լեռանց... խոխոմների միջով ենք ընթանում» (Եղիշե քահանա Գեղամյանց, Ուղեգնացական ակնարկներ, Երեւան, 2010, էջ 41):

արձանագրության մեջ տեղանվան «Խանբերդ» տարբերակը, ինչպես վերժանել է վիմագրագետ Ս. Բարխուդարյանը. «... Ես նուստ ծառա ԱՅ. Ջալալ Դաւա Հասան, որդի Վախտանգա, թոռն (Մեծին) Հասանա, բնակաւոր ինքնակալ բարձր եւ մեծ Արցախական աշխարհի ի(նքնակալ) Խ(ան)բերդի...»¹: Ինչպես կարելի է նկատել, տվյալ դեպքում իրատեսական չեն «դեղծ» կամ «սալոր» բառերը համադրել ամրոց, բերդ հասկացության հետ:

2. «Տեղագրական երկերում այդ կառույցը համարում էին լոկ Հասան-Ջալալեան իշխանատոհմի ապարանք, սակայն արդէն Գարեգին Հովսէփեանն իրաւացիորէն դիտարկել է այն Խոխանաբերդի ամրոց-բնակավայրի համալիրի մէջ՝ Քոլատակ վտակի հովտում...»²:

Հասան Ջալալի ամրոց-ապարանքը անմիջականորեն Խաչենագետի հովտում է, Քոլատակ վտակի հովտից ավելի քան 10-12 կմ հյուսիս-արեւմուտք, միջակայքում ունենալով Գառնաքարի գետահովիտը: Այդ ապարանքի ընդգրկումը Խոխանաբերդի մեջ անհեթեթություն է ոչ միայն այն առումով, որ այն երբեւէ Խոխանաբերդի մաս չի կազմել, այլեւ այն տեսակետից, որ հեռու է ամրոցից ուղիղ գծով 1,2 կմ՝ շուրջ 1,5 ժ հետիոտն վերելքային անցուղիներով:

3. Խորածորում «Վարազ Տրդատի սպանութիւնից յետոյ նրա այրին իր Սպրամ դստեր հետ կարողացել է փախչել եւ գիշերային ծանր ուղեւորութիւնից յետոյ ապաստանել «ի բերդն Խաչէնայ» ... Խոխանաբերդն աւելի մօտ է Դադիվանքի «խորածորին», քան Կաչաղակաբերդը...»: Նոյնի օգտին է խօսում, գուցէ, նաեւ Անանիա Մոկացու յիշատակած «Խաչինայ» վանքի գոյութեան փաստը, եթէ նկատի ունենանք, որ Խոխանաբերդի անմիջապէս լանջին գտնւում է Հաւապտուկ կոչուած վանական համալիրը, իսկ Կաչաղակաբերդին մօտիկ նման հոգեւոր հաստատութիւն յայտնի չէ»³:

Այո, Խոխանաբերդն ավելի մոտ է Դադիվանքին կամ նրա մոտ գտնվող «խորածորին», քան Կաչաղակաբերդը, որը սակայն, չէր կարող արգելքներ հարուցել եւ մի գիշերվա ընթացքում կարճ եւ հին, պատմական ճանապարհով (ներկայիս Վաղուհաս-Գանձասար-Գառնաքար-Հակոբավանք գծով) ծիծ կհասնելու Կաչաղակաբերդ: Ինչ վերաբերում է վերը նշված «Խաչինայ» վանքին, ապա այն վերաբերում է

¹ Դիվան հայ վիմագրության, V, Երեւան, 1982, էջ 38 - 39:

² Հանդէս ամսօրեայ, էջ 73:

³ Հանդէս ամսօրեայ, էջ 101 - 103:

Մեծառանից վանքին, որը եղել է համանուն գավառի (որ նաեւ խաչեն անունն էր կրում) գլխավոր վանքը՝ հոգեւոր առաջնորդարանը, որի գրեթե դեմ-դիմաց Կաչաղակաբերդն է։ Այդ մասին տեղեկություններ են պահպանվել վիմական արձանագրություններում, տեղագրական այլեւայլ հրապարակումներում։

Այսպիսով, խաչենի վարչական կենտրոն է եղել Կաչաղակաբերդը, իսկ հոգեւոր առաջնորդարանը՝ Մեծառանից («խաչինայ») վանքը, որը հետագայում իր տեղը զիջել է Քանծասարի վանքին։

4. «*խաչեն անունն սկզբնապէս ամենայն հաւանականութեամբ, կրում էր նոյնանուն գետի ափին գտնուող այն ամրոցը, որը շուտով դարձաւ Արցախի Մեծ Իրանք գաւառի իշխանների գլխաւոր նստավայրը։ ...Խօ-խանաբերդի լեռնագանգուածը յառնում է անմիջապէս խաչենագետի հովտի վերելում, իսկ Կաչաղակաբերդը նրա Քոլատակ վտակի հովտի միջնամասում է, ընդ որում խաչենագետ գետանունը եւ նրան յարող խաչինաձոր-ը յիշուած են արդէն ժԲ - ժԳ դդ. վիմագրերում*»¹։

«*խաչինաձոր*»-ը հիշատակվում է նաեւ ժԵ դ. պատմական աղբյուրներում, ոչ թե սոսկ խաչենագետին հարող տեղավայր, այլ որպէս գավառանուն², ընդ որում, Մեծառանից վանքը (Հակոբավանք), գտնվելով խաչենագետի եւ նրա վտակ Քոլատակ (Կասակ) գետերի միջեւ, կրում էր նաեւ «Գետամիջո» անվանումը։ «*խաչենի բերդ*» անվանումը չի ծագել «*խաչեն*» գետանունից։ Ինչպէս խաչենագետի վտակի հովտում գտնվող խաչենի բերդը կամ Մեծառանից վանքը, որոնք եղել են համանուն գավառի գլխավոր վարչական ու հոգեւոր կենտրոնները, այնպէս էլ «*խաչենագետ*» անվանումն ունի գավառի գլխավոր գետ իմաստը, որից սակայն, չի կարելի ենթադրել, որ մասնավորապէս խաչենի բերդը անմիջականորեն խաչենագետի մոտ կամ դրա մերձակայքում պիտի գտնվի։

5. «*...հայկական աղբիւրներում բերդանունն խաչեն տարբերակի վերջին յիշատակումներից մէկը գտնում ենք ժԲ դ. երկրորդ կէսի հզօր եւ բարեպաշտ իշխան, Վախտանգի որդի Հասան Կրօնաւորեալի՝ Դադիվանքում անձամբ տեղադրած («եւ բերի զխաչաքարս յագուա շատ աշխատութեամբ եւ բազում հնարիւք») մեծադիր խաչքարի (նախկինում կոչուած՝ «խաչվիմ») թիկունքին փորագրուած 1182 թուակիր («Թուին (Ո)ԼԼ») ծաւալուն վիմագրում... Հասանը յայտնում է, որ 40 տարի աւա-*

¹ Նոյն տեղում, էջ 74, 103։

² ԺԵ դարի հայերեն ծեռագրերի հիշատակարաններ, մաս II, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երեւան, 1958, էջ 66, 325, 344, հմմտ. Ս. Սարգսյան, խաչենի ամրոցները, Ստեփանակերտ, 2002, էջ 45։

գութինն է վարել («կացի յաւագութեան ամս խ») ու յաղթական պատերազմներով եղել տէրը երկրի չորս ամրոցների («ես՝ Հասան, որդի Վախտանգա, տէր Հաթերքոյ(յ) եւ Հանդաբերդոյ(յ), Խաչինաբերդոյ(յ) եւ Հաւախաղացին»)¹:

Մեր կարծիքով, տվյալ արձանագրության մեջ հիշատակվող «Խաչինաբերդ»-ը վերաբերում է Կաչաղակաբերդին, իսկ «Հավախաղաց»-ը (Հավքախաղաց) գտնվում է Թարթառ-Տրտուի հովտում: Ի տարբերություն այդ Հավքախաղացի, Խաչենի հովտում գտնվող Կաչաղակաբերդը «Սխսաղան Հավքախաղաց» էր կոչվում: Օրինակ, նույն Ղադիվանքից արելելք, Թարթառի հովտում (Խաթրավանքից հյուսիս) հին կամրջի մոտ եղած մի խաչքարի վրայի՝ «... բարեպաշտ պատրոնիկն Վասակ, թոռն Կիրիկայ թագաւորին, որդի Հասանայ, որդւոյ Սակառայ տեառն Հաթերքոյ, Հանդաբերդոյ, Հաւքախաղացին...» 1201 թվակիր արձանագրության մեջ² նշված Հավքախաղացը գտնվում է Թարթառի հովտում եւ Կաչաղակաբերդ-Սխսաղան Հավքախաղացի հետ կապ չունի:

6. «837թ. Սահլ Սմբատեան խաչենցի իշխանը (որն արաբական աղբիւրներում կոչւում էր Սահլ իբն Սինբաթ, իսկ Միքայէլ Ասորու հայերէն թարգմանութեան մէջ՝ Սահակ Հայկազուն) իր ամրոցում (թերեւս՝ հէնց Խաչէն) ձերբակալեց ապստամբ Բաբեկին եւ դրա դիմաց Խալիփայութիւնից մեծ շնորհների արժանացաւ»³:

Ինչպէս նշվեց, Սահլ Սմբատյանի ամրոցը, որի մատույցներում բռնվել եւ ձերբակալվել է Բաբեկը, Մեծառանքի սահմանում գտնվող Շիկաքարն էր (տես նաեւ սույն գրքի Շիկաքարի բերդին վերաբերող հատվածը):

7. «... Խաչէն-Խօխանաբերդ համադրումն իրենց քարտէզներում անվերապահօրէն կատարում են Սուրէն Երեմեանը եւ Բաբկէն Յարութիւնեանը»⁴:

Հարգարժան գիտնականներ, Սուրեն Երեմյանը եւ Բաբկեն Հարությունյանը ցավոք հնարավորություն չեն ունեցել գտնվելու ամրոցում եւ տեղում ճշտելու իրողությունը:

¹ Հանդէս ամսօրեայ, էջ 107 - 108:

² Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 196, հմմտ. Ղիվան հայ վիմագրության V, Երեւան, 1982, էջ 129 - 130:

³ Հանդէս ամսօրեայ, էջ 74:

⁴ Նույն տեղում, էջ 104:

8. «... մոնղոլներից փախչելով Առաջաւոր Ասիա հասած Զալալ Ադ-Դին սելջուկ խորեզմշահի վեզիր Շարաֆ ալ-Մուլքի բանակը 1227թ., անցնելով Արաքս գետից հիւսիս, «կանգ առաւ Խաչէն ամրոցի մօտ, որտեղ գտնուում էր Զալալ ադ-Դինը (ուղղելի՜ Զալալ Դօլան)՝ Իւանէ ալ-Գուրջիի քրոջորդին» ...Խաչէն... միջնադարեան ամրոցի» համար թարգմանիչը եւս ծանօթագրում է. «Ճիշտը՝ Խօխանաբերդ»¹:

1227թ. այդ դեպքերի կապակցությամբ հիշատակվող Խաչէն ամրոցը սույն գրքի Կաչաղակաբերդին վերաբերող հատվածում իրավացիորեն համադրվել է վերջինիս հետ: Հայտնի է, որ իշխանաց-իշխան Հասան Զալալը բացի Խօխանաբերդից տերն էր նաեւ Ներքին Խաչէնի մյուս մի շարք այլ բերդ-ամրոցների, ներառյալ Կաչաղակաբերդ-Սխսաղան Հավքախաղացը, որը ինչպես նշվեց, եղել է տարածքի գլխավոր իշխանական նստոց-վարչական կենտրոնը, որի մասին ստույգ տեղեկություններ են պահպանվել Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում:

Անդրադառնալով Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների Զիկագոյի ծաղկագարդ Ավետարանի 1237թ. այդ ձեռագրին, որտեղ Սխսաղան Հավքախաղացը ներկայացված է որպես դոյակ՝ աթոռանիստ կենտրոն, պարոն Հակոբյանը կարծում է, որ ձեռագրում առկա են անճշտություններ, եւ որ Սխսաղան Հավքախաղացի փոխարեն պետք է լինի «Խավխան» եւ վերջինս համատեղելով «Խաչէն»-ի հետ փորձում է ցույց տալ Խօխանաբերդ-Խաչէնի բերդ նույնականությունը՝ «...որ է (հանդէպ) /դղեկիսս Խաւխան անուն Խա(չէն)/...»²:

Բայց նույնիսկ արհեստավարժ մասնագետ պետք չէ լինել, կարդալու եւ հասկանալու համար այդ ձեռագրի բովանդակությունը՝ միմյանցից տարբերակելով այդ երկու ամրոցները: Խնդրի վերջնական պարզաբանման համար նպատակահարմար է գտնվում ներկայացնելու ձեռագրի՝ տվյալ հատվածի վերծանումները.

«Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», ԺԳ, Երեւան 1984, էջ 199. «... ի գլուխ սահմանաց Խաչէնոյ, ի սուրբ ուխտեն Գանձասար մենաստանէ, որ (է հանդէպ) դղեկիս Սխսաղան Հ(ավքա)խաղաց...», որտեղ պարզորոշ երեւում է, որ որպես դոյակ, հետեւաբար իշխանանիստ կենտրոն է եղել Սխսաղան Հավքախաղաց-Կաչաղակաբերդը: Նույն է նաեւ Ա. Սանջյանի «A catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United

¹ Հանդէս ամսօրեայ, էջ 104 - 105:

² Նույն տեղում, էջ 163:

States, Berkeley» ցուցակի 233 էջում գետեղված ձեռագրի տեքստում.
«...դղեկիս Սխտաղան (Սխսաղան) Հ(աւքա)խա(ղաց)»:

Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարանում պահպանվում է վերոհիշյալ ձեռագրի մանրաժապավենը, որտեղ դարձյալ պարզորոշ նկատելի է ամրոցի Սխսաղան Հավքախաղաց անվանումը, որն ըստ մեր ընթերցման ներկայանում է «Սխսա(ղ)ան, Հա(ւքա)խա(ղ)ա(ց)» տարբերակով, ընդ որում «Սխսաղան» բառի մեջ, որը որպես տեղավայր սկսվում է մեծատառով, վնասված-ջնջված է միայն «ղ» տառի ստորին մասը միայն, իսկ «Հավքախաղաց» անվան չպահպանվող կամ վնասված տառերը չեն խաթարում անվանումը:

Այսպիսով, ըստ վերը նշված ձեռագրի հիշատակարանի, Խաչենի գլխավոր վարչական կենտրոն է եղել Սխսաղան Հավքախաղաց-Կաչաղակաբերդը: Ձեռագրի այլեւայլ անհարկի վերծանումներով ու փոփոխումներով հնարավոր չէ ապացուցել հակառակը, քանի որ`

- Ի տարբերություն Կաչաղակաբերդի, Խոխանաբերդը երբեւէ դրյալ չի եղել, այլ սոսկ ամրոց-բնակավայր` շրջափակված լինելով մի շարք լեռնային բարձունքներով, դժվարագնաց անցուղի-խոխոմներով, որոնք կարող էին վտանգի պահին միայն պատսպարաններ ծառայել:

- Իշխանական, առավել եւս իշխանաց-իշխանի դրյալ-ամրոց-նստավայրերը չէին կարող անմիջականորեն բնակավայրերում (կամ ամրոց-բնակատեղիներում) գտնվել եւ, սովորաբար, կառուցվում էին առանձնացված, հնարավորինս անառիկ վայրերում եւ ոչ թե տարբեր կողմերից ելունուտ ունեցող քարափներում: Խոսքը ամրոցներից դուրս գտնվող ապարանքների մասին չէ, որոնք պատերազմական իրավիճակներում հիմնականում կորցնում են իրենց նշանակությունը: Հասան Զալալի ամրոց-ապարանքը, Խոխանաբերդից բավականին հեռավորության վրա գտնվելով, բոլոր կողմերից մատչելի տարածքում է` մի հարթ տափարակի վրա, պաշտպանական առումով գրեթե չի տարբերվում տարածքում գտնվող նմանատիպ շինություններից եւ, մանավանդ պատերազմների ժամանակ, չէր կարող պաշտպանական հուսալի կենտրոն լինել: Դեռ ավելին, վերաբերվելով XII-XIII դդ., այն բնականաբար չէր կարող հավակնել դեռեւս IX դ. պատմական աղբյուրներում հիշատակվող «Խաչենի բերդ»-ի կարգավիճակին:

- Խաչենի իշխանության վարչական տարածքում, որ հիմնականում իր մեջ էր ներառել ներկայիս Քոլատակի եւ Գառնաքարի գետահովիտները,

առկա են թվով վեց պաշտպանական հանգույցներ կամ ամրոց-բնակատեղիներ, որոնցից ամենամանառիկն ու անմատույցը Կաչաղակաբերդն է, որը նաեւ իր առանցքային դիրքով ու նշանակությամբ այդ իշխանության խորհրդանիշն էր դարձել: Գտնվելով Ներքին Խաչենի գրեթե կենտրոնում, բերդից տեսանելի են ոչ միայն Խաչենագետի հովտի վարչական տարածքում գտնվող բոլոր ամրոցները, որը մեր կարծիքով անչափ կարելու է վարչական կենտրոն դառնալու համար, այլեւ Կարկառի հովիտը՝ նշանավոր Կարկառ-Շուշի ամրոցով հանդերձ: Ամրությամբ եւ դժվարմատչելիությամբ երկրորդ տեղում է ներկայիս «Փանջակ քար»-ը (պատմական Դեդ, Նատարին)՝ Խոխանաբերդ ամրոցակալ լեռան հարավային շարունակության վերջնամասում, որտեղ (ինչպես Կաչաղակաբերդում) կան ամրոցներին բնորոշ կառույցներ, այլեւայլ շինություններ: Խոխանաբերդը, սոսկ իր բնական դժվարմատչելիությամբ միայն կարող է հավակնել երրորդ հորիզոնականին: Ի տարբերություն նշված երկու ամրոցների, այնտեղ մինչեւ 5 մ բարձրությամբ¹ պարիսպներ կան ընդհանրապես պարսպապատեր չկան եւ իր ամրոց-բնակավայրի կարգավիճակով չէր կարող լինել Մեծիրանք (Մեծառանք-Խաչեն) գավառի իշխանների գլխավոր նստավայրը:

Այսպիսով, ըստ պատմական աղբյուրների եւ տեղում իրականացված հետազոտական ուսումնասիրությունների, Խոխանաբերդն ու Խաչենի բերդը դիտվում են որպես երկու տարբեր ամրոցներ, որն իր արտացոլումն է գտել նույնիսկ առանձին, ժուս հեղինակների գրվածքներում²:

Խոխանաբերդ ամրոցի շրջակայքում սփռված են բազմաթիվ հուշարձաններ՝ մ.թ.ա. III-I հազ. դամբարաններից մինչեւ XII-XIII դդ. եկեղեցիներն ու խաչքարերը, որոնք անցյալի պատմական իրականությունը առավել հանգամանորեն ուսումնասիրելու տեսակետից ամենահավաստի աղբյուրներն են: Այդ հուշարձաններից են Գառնաքար³ եւ շրջակա այլ գյուղերի տարածքների արձանագիր կոթողները, որոնք Խաչեն գավառի առ այսօր հետազոտության նյութ չդարձած

¹ Հանդես ամսօրեայ, էջ 72:

² Լ. ՄՏտպի, ԼրՅՏՐՈՒփայՍՈՒՌ տՈՎ՝ՅՎՈՍ 2 ֆտՏւց պ՝ տՐՈՐՏպՊՈՎպՎՈ՝ Ս ՀՏրրՈՐՍՏՈ ՌՎտպՐՈՐ, հկը, 1852, էջ 74, որտեղ նշված երկու ամրոցները ներկայացված են առանձին-առանձին:

³ Գյուղի տարածքի հուշարձանների, այդ թվում Խոխանաբերդի ուսումնասիրության գործում իրենց օգնությունն են ցույց տվել Պատմական միջավայրի պահպանության Արցախի տարածքային ծառայության աշխատակիցներ Ջամալ Թադեւոյանը եւ Արտո Մարտիրոսյանը, որոնց շնորհակալություն ենք հայտնում:

հիշատակարաններից են եւ կարելոր տեղեկություններ են հաղորդում խաղբակյան նշանավոր իշխանական տոհմի մասին¹:

«Մուղղուսի» եկեղեցին, որ բնորոշ է XII-XIII դդ., գտնվում է Խոխա-նաբերդի հարավ-արեւելյան մասը կազմող «Մուղղուսի» կոչվող լեռան տակ: Այն իրականում ժայռին հաված մի փոքրիկ շինություն է՝ ուղ-ղանկյուն հատակագծով (չափերը՝ 6,6x7,6 մ): Ներկայումս պահպանվում է կիսավեր վիճակում՝ 2,8 մ բարձրությամբ: Մուտքն ունի դեկորատիվ երիզվածք (չափերը՝ 1x1,4 մ):

Եկեղեցուց քիչ ներքեւ, նույն ժայռի մեջ է գտնվում այսպես կոչված «Ճգնավորի քարայրը», որը ներկայումս պահպանվում է 5 մ խորությամբ եւ 1,6 մ լայնությամբ (բարձրությունը՝ 2 մ): Քարայրի առջեւով անցկաց-ված եւ այն փակող պատը, որ ձգվում է արեւելք-արեւմուտք ուղղությամբ, ունի 6 մ բարձրություն եւ 1,4 մ հաստություն:

Հավապտուկ վանքը գտնվում է Խոխանաբերդից շուրջ 2 կմ հյուսիս-արեւելք, անտառապատ բլրի վրա: Այն բաղկացած է մի շարք կառույցներից՝ եկեղեցուց, գավթից, ինչպես նաեւ չորս այլ շինություն-ներից (գրադեցնում են 16-17 մ երկարությամբ եւ 13 մ լայնությամբ տարածք), որոնք, բացի հոգեւոր դեր կատարելուց, ծառայել են որպէս «բնական տուն եւ շիրիմ Ջաջռոյ իշխանի եւ նախնեաց իւրոց»²:

Հավապտուկ վանքը խաղբակյան նշանավոր տոհմի հոգեւոր կենտ-րոններից էր եւ տոհմական գերեզմանատունը³: Տոհմի նախահայրը Մա-միկոնյան Բակ իշխանն է⁴, որը Ավարայրի ճակատամարտից հետո, 452թ. ձեռքում է Սասանյան զորքերի շղթան, 700 հոգով դուրս գալիս Անգեղ բերդից⁵ եւ, համաձայն Վանենու (Ջաջուռ խաղբակյանի դուստրը) 1232թ. գրչագիր ավետարան-հիշատակարանի տեղեկությունների, հաստատ-վում Արցախում⁶:

¹ Խաղբակյան տոհմի ծագումնաբանությունը քննության է առել պատմաբան Ռ. Մաթեւոսյանը (ՀՍՍՀ ՊԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1986, N 11), իսկ վիմագրագետ Ս. Սաղունյանը վերծանել է Վասակ եւ Գրիգոր Խաղբակյաններին նվիրված արձանագրությունները (ՀՍՍՀ ՊԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1977, N 9):

² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար (1201 – 1300թթ.), կազմեց՝ Ա. Ս. Մաթեւոսյան, Երեւան, 1984, էջ 182:

³ Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք կամ Պոռշյանք Հայոց պատմության մեջ, մաս I, Վաղարշապատ, 1928, էջ 34 (այսուհետեւ՝ Խաղբակյանք):

⁴ Նույն տեղում, էջ 27:

⁵ Եղիշէի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Երեւան, 1957, էջ 122-123:

⁶ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ, էջ 182:

Խաղբակյան տոհմը որպես Մամիկոնյաններից սերված է ներկայացվում նաեւ Ն. Լամբրոնացու 1332թ. հիշատակարանում¹:

Ավարայրի ճակատամարտից հետո հաստատվելով Ներքին Խաչենում՝ Խաղբակյանները տեղի Առանշահիկ թագավորական տոհմի իշխանների աջակցությանն են արժանանում եւ ամրապնդում լեռնային երկրամասը, հաջողությամբ պայքարում ոչ միայն ընդդեմ պարսիկների, որոնք «երկյուղ կրելով, դուրս չէին գալիս Արցախի ջոկատների դեմ»², ալեւ արաբների ու մյուս զավթիչների: Համաձայն XIII դ. մի արձանագրության³, Խաղբակյանները ստորադրված էին Խոխանաբերդի կամ Ներքին Խաչենի մեծ իշխաններին:

Ստորեւ ներկայացվող նորահայտ վիմագիր արձանագրությունները⁴ օգտակար նյութ են պարունակում Խաղբակյան մեծանուն տոհմի մասին, ինչ-որ չափով լրացնում նրա կենսագրությունը:

1. Խաչքար, գտնվում է գերեզմանոցի կենտրոնում (չափերը՝ 100x65x65 սմ): Կենտրոնում մեծ խաչաքանդակն է, որի եզրամասերը պատված են պարզատիպ քանդակաշարով: Ստորին մասում հինգ տողանոց արձանագրությունն է, որից պարզվում է, որ Վասակը մոր հետ Խաչքար է կանգնեցնել Սմբատի հիշատակին:

Ի ԹՈՒԻՆ ՈԶԱ (=1232) ԵՍ Վ/ԱՍԱԿ ԵՒ ՄԵՐՍ/ԿԱՆԳՆԵՑԱՔ ԶԽԱԶՍ ՍՄԲԱՏԱ ՈՐ/Ք ԵՐԿՐՊԱԳԵՔ [ՅԻՇԵՑԵՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ]:

2. Խաչքար, գտնվում է գերեզմանոցի հարավ-արեւելյան կողմում (չափերը՝ 1,34 x 58-60 x 12 սմ): Ունի պարզ, բայց XIII դ. բնորոշ քանդակներ: Արձանագրությունը տարածվում է հուշարձանի քիվից մինչեւ ստորին մասը՝ աջակողմյան եզրագծով:

ԵՍ ԱՂ/(Բ)ԵՐ ՈՐԴ/Ի ԶԱՀ/ԱՆԻՆ Կ/ԱՆԳ/ՆԵՑ/Ի ԶԽ/Ա/ԶՍ ՀԱԻ/ՐԻՄ/ (ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱԳԵՔ ՅԻՇԵՑԵՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ)

(վերջին բառերը եղծված են եւ դժվար է ընթերցել):

3. Խաչքար, գտնվում է վանքից 7-8 մ արեւելք (չափերը՝ 1,6 x 49 x 12 սմ): Հուշարձանի կենտրոնում նրբափյուս խաչաքանդակն է՝ շրջապատ-

¹ Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 487, նույնի՝ Արցախ («Բազմավեպ», 1988, էջ 269):

² Հ. Հարությունյան, Ավարայրի ճակատամարտը եւ հայ ազատագրական պատերազմները պարսկական տիրապետության դեմ V դարում, Երեւան, 1962, էջ 25:

³ Խաղբակյանք..., էջ 33:

⁴ Հ. Օրբելին, Մ. Բարխուտարեանցը, Գ. Հովսեփյանը եւ ուրիշներ Հավապտուկ վանքի գերեզմանոցից գրի են առել 12 արձանագրություն (տես Դիվան հայ վիմագրության, պր. 5, Երեւան, 1982, էջ 33-36): Որեւէ կերպ չկարողացանք տեղում տեսնել հրատարակված արձանագրությունները, բացառությամբ մեկի: Դրանք գտնվելու համար պեղման-մաքրման աշխատանքներ են պետք:

ված մանվածո զարդաքանդակաշարով: Խաչքարն առանձնապես մեծ արժեք է ներկայացնում թիկունքին փորագրված արձանագրությամբ:

Թ(ՈՒԻՆ) ՈՀԲ (=1223) ԵՍ (Գ)ՐԻԳՈՐ ԵՒ ԹԽ ՄԵՐ ՈՐԴԻ(Ք) ՀԱՍԱՆԱ ԿԱՆ ԳՆԵՑԱԲ ԶԽԱԶՍ ԳՈՐԳԱ ԵՂԲԱԻՐ ՄԵՐ (ԱՍՏՈՒԱԾ) ՈՂՈՐՄԵԱ ՆՄԱ ԱՄԵՆ:

4. Խաչքար, նույն գերեզմանատան մեջ, կոտրված: Ստորին մասում արված են քահանայի եւ հեծյալի բարձրաքանդակներ: Արձանագրությունը հետեւյալն է.

Թ[ՈՒԻ]Ս ՈԼ (=1181) ԷՐ/ԵՍ ՎԱՐ/ՀԱՄ ԿԱ/ՆԳՆԵ/ՑԻ ԶԽԱԶՍ/ ԵՂԲԱՐՑ ԻՄՈՑ/ԽԱՐԻԲ ՍԱՐԳԻՍ/ ՔԱՀԱ[ՆԱ]՝:

5. Գերեզմանատան հարավային եզրի խաչքարը (չափերը՝ 1,30 x 85 սմ) աչքի է ընկնում բուսական ու երկրաչափական քանդակներով: Կենտրոնում հյուսածո քանդակներով խաչապատկերն է, խաչի հորիզոնական թևերի վրա՝ խաղողի ողկույզներ: Արձանագրությունը ստորին մասում է.

ԷՐՆԻ ՎԵՐ/ԱՏԱՊԱՆԻ Հ/[ԱԻ]Ր ՄԵՐ ՈՒ ՄԵՐ ԵՂԲ/[ԱԻ]Ր ՎԱԽ-ՏԱՆԳԱՅ/ ՊԱՏԱ[ՐԱԳ]:

Վախտանգ անվան հիշատակությունը Խաղբակյանների տոհմական գերեզմանատանը պատահական չէ: Ինչպես նշել է Գ.Հովսեփյանը², Հասան Մեծ իշխանի որդու՝ Տանգիկ Վախտանգի տոհմը ցեղակից էր Խաղբակյան-Պռոշյանների տոհմին: Ընդ որում, Հավապտուկը նրանց աթոռանիստ կենտրոնն էր, իսկ Գանձասարը՝ տոհմային տապանատունը:

6. Խաղբակ Բ-ի խաչքար-տապանաքար՝ կիսովին ջարդված (1,30x75x14 սմ): Կենտրոնում ավանդական դարձած մեծ խաչաքանդակն է՝ մանվածո, որի վերին հատվածում, խաչի հորիզոնական երկու թևերի վրա մրգերի (խաղող եւ խնձոր) բարձրաքանդակներն են: Խաչքարի եզրամասերը հյուսված են զարդաքանդակներով: Առանձնապես հետաքրքիր է ներքնամասը՝ արձանագրությունն ու բարձրաքանդակները: Խաղբակ իշխանը պատկերված է կանգնած, զինավառ (իշխանին հատուկ գլխարկ, ձախ ձեռքում՝ երկարասայր սուր, աջում՝ դաշույն): Իշխանից ձախ Գեւորգ (արձանագրություններում Գերգ, Գորգ) վանահայրը³ աջ ձեռքով

¹ Այս արձանագրությունը Հ. Օրբելին արտագրել է բացթողումներով, առանց խաչս, եղբարց, իմոց, խարիբ բառերի (տես Լ. ԿՐՈՊԱՆ, ԸՅՑՏՁԵՐ ՐԱՍՅԱԽՈ, ԺՐԱԳՂՈՎ, 1963, էջ 199):

² Խաղբակյանք..., էջ 28-29:

³ Սա Մեծառանից տան Գրիգոր եպիսկոպոսի եղբորորդին է, որը վանքի 1163թ. արձանագրության մեջ հիշվում է իբրեւ վանական, իսկ ավելի ուշ՝ մի անթվական արձանագրության մեջ՝ «հայր

ցույց է տալիս արձանագրությունը եւ կարծես թե պահում է անվան իս տառը:

Բարձրաքանդակներից վերեւ գրված է. Թ(ՌԻՒՆ) ՌԽԳ (=1194) ԽԱՂ-ԲԱԿ: Նրանից ծախ քանդակված է Թ տառը: Այս արձանագրությունը ամենայն հավանականությամբ վերաբերում է Խաղբակ Բ իշխանին, որը ինչպես պարզվում է, մահացել է 1194 թ., ինչը առ այսօր հայտնի չէր պատմագիտությանը:

Խաղբակյան հայտնի իշխանները՝ Գրիգորը, Վասակը, Ջաջուռը եւ Հասանը Խաղբակ Բ-ի որդիներն են: Առաջինը զոհվել է ղփչաղների դեմ մղված Գանձակի ճակատամարտում (1222թ.): Վասակ Խաղբակյանը, գործակցելով ամիրսպասալար Ջաքարեին եւ աթաբեկ Իվանեին (XIII դ. առաձին տասնամյակ) ազատագրեց Վայոց ձորը, Ղվինը, Բջնին եւ հիմնադրեց մի ընդարձակ իշխանություն, որի կալվածքները գտնվում էին Վայոց ձորի, Շահապունիքի, Վարաժնունիքի եւ Կոտայքի գավառամասերում: Արատեսի վանքի մի արձանագրության վկայությամբ Վասակը նվաճել էր Եղեգյաց ձորի ամրոցները, իսկ ըստ Ստ. Օրբելյանի՝ նաեւ Հրաշկաբերդը¹:

Ջաջուռը զորական էր, պատերազմների ժամանակ եղբոր՝ Վասակ Խաղբակյանի զինակիցը: Ինչպես երեւում է Հավապտուկի արձանագրություններից², Ջաջուռ իշխանի հիմնական տիրույթը Խաչենագետի հովիտն էր: Նրա իշխանության տակ էր ոչ միայն նշված վանքը, այլեւ Կոշիկ անապատը, իսկ Նատարին բերդը նրա ամրոցն էր³: Խաղբակի մյուս որդու՝ Հասանի մասին հիշատակությունները սակավ են: Միակ արձանագրությունը, գրված նրա անունից, վերաբերում է 1184թ.⁴: Կարծում ենք, որ այս Հասանը Բաղաց Գրիգոր Երկրորդ փագավորին փեսայացած Հասանը պետք է լինի, որը գեռաքարեցի էր, իսկ Գեռաքարը (Գառնաքարը-Ս.Ս.) Խաղբակյանների բնակատեղին էր⁵:

Ստ. Օրբելյանը նշում է, թե Գրիգորը, որ իշխում էր Բաղբում, բերել տվեց Խաչենից գեռաքարեցի մի կտրիձի՝ Հասան անունով, իր դուստր Կատային նրան կնության տվեց եւ դարձրեց իր թագավորության ժառան-

վանից» եւ հաջորդել է վանքի առաջին վանահայր Հոհանին (Խաղբակյանք..., էջ 30: Տես նաեւ սույն հոդվածի 3-րդ արձանագրությունը):

¹ Խաղբակյանք..., էջ 35: Ստ. Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Երեւան, 1986, էջ 289:

² Ղիվան, պր. 5, էջ 35:

³ Մ. Բարխուտարեանց, Պատմություն Աղուանից, Ա, Վաղարշապատ, 1902, էջ 192-193:

⁴ Ղիվան, պր. 5, էջ 34: Տես նաեւ Լ. ԿՐՈՍՍՈՒ, նշվ. աշխ., էջ 198:

⁵ Խաղբակյանք..., էջ 32:

գորդը: Երբ սելջուկները 1170 թ. պաշարեցին Բաղաբերդը, «Հասան կացոյց բերդապահս, եւ ինքն առեալ զկին իւր եւ զընտանիս՝ ի գիշերի ել ի բերդէն եւ անց, գնաց ի գաւառ իւր եւ ի տուն ի խաչեն»¹:

7. Խաչքար (ջարդված), Խոխանաբերդից հարավ-արեւելք, «Իծաքարի ծորում»: Կենտրոնում խաչաքանդակն է, շուրջը՝ բուսական, մանվածո զարդանախշեր: Թիկունքին կցագրերով արձանագրություն է՝ 8 տող:

(ԹՈՒ)ՈՒ (=1171) ԹԱՐԴԱՆ (=ԹՈՐԴԱՆ, ԹԱՐԴԱՆ) ԵՐԵՅ Թ/ՈՐՆ ՀԱՍԱՆԱ ԵՒ ՈՐԴ(Ի) ՆՈՐԱ ՍՍ/ԲՀԱՂԻ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԽԱԶ/Ս ԻՆՁ ԵՒ ԱՍՈՒՄՆՈ ԻՄՈ ՏԻՐԱՄԱԻՐ(Ն) ԵՒ ԱՍԳՈՐԴՈՒ ՄՈՐ ՀԱՆԷՍԻ ԵՒ /ԿՐԴԱՆԷՍԻ (ՈՐ ԿԻՍԱԽԻՐԵԱ/ՓՈԽԵՑԱՆ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ) ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱ (ԳԷՔ / ՅԻՇԵՑԵՔ):

8. Արձանագրություն Կոշիկ անապատի Մեծ եկեղեցու (Քոլատակ գյուղից արեւմուտք) բեմի բարձրության վրա².

[ՀԱՍԱՆ]ԱՅ ԵՒ ՄԱՄ [ՄԱՄ]ԱԽԱԹՈՒՆԻՆ ԹՈՐՆ ԿԳ: ՀԵՏ ԻՐ ՂԱՆՆ ԳՆԱՑԻ ՅԱՐԵԻ ՔԻ ԻՄ ԱԶԳԷՆ ԹԱՓԵՑԻ ՂԱՏԱՏԱՆԱԻ ԶԶՐԿԱՆՔՆ ՄԵՐ: Ի ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ.....ԽԵՐԽԱՆ, ՄԱՐԾՊԱՆ, ՄԱՄԻԿՈՆ ԿԱՄԵՑԱՔ ՆՈՐՈԳԵԼ ԶՄԵՐ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆՍ, ԵՍ ԽԵՐԽԱՆՍ...../ՇԻՆ/ԵՑԻ ԶՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍՍ ԵՒ ՆՈՐՈԳԵՑԻ ԶԱՅԼ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ԵՒ ԶԱՐԴԱՐԵՑԻՄԽԻԹԱՐՔ ԵՂԲԱԻՐ ԻՄՈ...../ԹԷՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍԱ: ԵՍ ՍԵԲԱՂԱ ՏԿԻ ԶԳՐԳՈՐԱՆԱՆՑ, ԶՄՈՐՆՂԱՆԱՆՑ ԶԳԵԼՎԱՐԴԱՆՑ Ի ՍԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ /ՅԱՂՄՆ: Ժ: ԱԻՐ ԺԱՄ: Բ: ՀԱՍԱՆԱ ԶԱՏԿԻՆ, Բ: ՄԱՄԱԽԱԹՈՒՆԻՆ ԿԱՐԴԱՎԱՌԻՆ, Ա: ՈԶՈՒ/ՔԱՆԱ/: Բ: ԽԵՐԽԱՆԻՆ Յ[Ա]ՅՏՆՈՒԹԵ[ԱՆ]ՅՆ: Բ: ԱՍԹԻՆ. /ՈՐԶԱՓ..... /ԿԱՏԱՐԵՆ: ՈՐ ՀԱԿԱՌԱԿԻ ԿԱՄ ԶՐԿԵԼ ԶԱՆԱՅ ԶԱՅՍ ՏԵՂԵՐՍ Ի ՍԲ. ԳԻՐԳԱՅ, ՈՍՈՒՆ ՆՈՐԱՅ ԱԾ. ԵՂԻՑԻ/ԵՒ ԻՆՔՆ ԶՐԿԵԼ ԼԻՑԻ ՅԱԻՏԵՆԻՑ ՀԱՅՐԵՆԵՑՆ ԵՒ ՄԵՐ ՄԵՂԱՅՆ ՊԱՐՏԱՊԱՆ ԱՌԱՋԻ ՔԻ. ԳՐԵՑԱՒ ԳԻՐՍ Ի ԹԿԻՍ ՀԱՅՈՑ. ԶԺԴ: (1265):

Այս արձանագրության մեջ հիշատակվող անձինք (Հասան, Մամախաթուն, Մարծպան, Մամիկոն, Սեւադա), բացառությամբ Խերխանի եւ Ռուզուքանի, տեղ են գտել նաեւ Զիկագոյի համալսարանի հայերեն ձեռագրերի «Կարմիր ավետարանի» հիշատակարանում³, որից պարզվում

¹ Ստ. Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 337:

² Դիվան, պր. 5, էջ 29, Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 168-169:

³ Տես Զիքակոյի համալսարանի հայերեն ձեռագրերը, կազմող՝ Հ. Քյուրտյան (Սիոն, 1971, N 7-8, էջ 273): Հմմտ. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ, էջ 905:

է, որ Մարծպանը Շիկաքարի Սբ. Աստվածածին եկեղեցուն կատարել է նվիրատվություն, որի դիմաց մատուցվել է չորս պատարագ (իր հարազատների՝ Հասանի, Մամախաթունի, Սեւադայի հիշատակին): Գ. Սարգսյանը, քննության ենթարկելով այս երկու հիշատակությունները եւ հիմք ընդունելով Հ. Քյուրտյանի տեղեկությունները¹, Մարծպանին, Մամիկոնին, Սեւադային, Խերխանին, ինչպես նաեւ Ռուզուքանին ներկայացնում է որպէս Հասանի եւ Մամախաթունի զավակներ եւ, հաշվի առնելով Մարծպան ու Մամիկոն անունները, որոնք բնորոշ են Դսեղի Մամիկոնյաններին, գտնում է, որ նրանք Համազասայան-Մամիկոնյան տան ներկայացուցիչներ են եւ ընտանիքով Տաշիրից տեղափոխվել են Ներքին Խաչեն, որտեղ ձեռք են բերել տիրույթներ²: Նույն կարծիքին է Ռ. Սաթեւոսյանը³, որը վերջնականապէս «ամրապնդում է» Հասանյան-Մամիկոնյանների հաստատումը Խաղբակյան իշխանության վարչական կենտրոնում, նրանց վերագրում Կոշիկ անապատի Սբ. Ստեփանոս եկեղեցու կառուցումը, վանքի մոտ գտնվող տապանատունը համարում այդ տոհմի սեփականությունը⁴ եւ այլն:

Այս երկու հիշատակությունների մանրամասն վերլուծությունը դիտելով տվյալ ուսումնասիրության շրջանակներից դուրս՝ այդուհանդերձ նշենք, որ վերոհիշյալ տեսակետները ճիշտ չեն՝ փաստական տվյալներով չեն հիմնավորվում:

Այսպէս, արձանագրության մեջ նշված Խերխանը Համազասայան-Մամիկոնյան չի կարող լինել, քանի որ նա, համաձայն նույն Կոշիկ անապատի սրահի տապանաքարի վիմագրության, Բաղա⁵ թագավորի թոռն է. «Այս է հանգիստ իշխան Խերխանին, որդոյ Հասանին, թոռին Բաղաց թագավորին, թվին: ՉԼԵ (1286թ.)»⁶: Եվ իրոք, Խերխան անձնանուն չկա Տաշիր գավառում: Այն բացի Խաչենից «բնորոշ է Բաղքին, Վայոց ձո-

¹ Հ. Քյուրտյան, Դսեղի կամ Համազասայան Մամիկոնյաններու տունը (Սիոն, 1970, N 3-4, էջ 177):

² Գ. Սարգսյան, Նոր նյութեր Մամիկոնյան-Համազասայան տան վերաբերյալ (ՀՍՍՀ ԳԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1979, N 3, էջ 78-79):

³ Ռ. Սաթեւոսյան, Պռոշյան ֆեոդալական տոհմի ծագումնաբանությունը (ՀՍՍՀ ԳԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1986, էջ 68):

⁴ Նույն տեղում, էջ 69:

⁵ Բաղքը Սյունիքի իններորդ զավառն է եւ համապատասխանում է այժմյան Կապանի շրջանի հիմնական մասին (տես Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երեւան, 1963, էջ 44, 70, 100):

⁶ Դիվան, պր. 5, էջ 29, Խաղբակյանք... էջ 80: Խերխան անվամբ գյուղեր ու բնակատեղիներ են պահպանվում Շուշիի եւ Մարտունու (Արցախ) շրջաններում, իսկ որպէս տեղավայր («Քեարխանի հարթ»)՝ Գանձասարից հարավ-արեւմուտք, Խաչենագետի ձախ ափին (Ս. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 180):

րին»¹: Սեւադան հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում ներկայացված է ոչ թե եղբայր, այլ որպես հորեղբայր²: Այս անունը եւս Տաշիր գավառում տարածված չէ: Ինչ վերաբերում է Հասան, Ռուզուբան, Մամախաթուն անուններին, ապա դրանք ավելի մեծ տարածում գտել են նաեւ Խաչենում: Պետք է ասել, որ այստեղ միայն Հասան անունով անձանց թիվը անցնում է չորս տասնյակից, ի տարբերություն Համազասայան-Մամիկոնյանների միակ Հասանի, որը նշված հեղինակների կարիքով «տեղափոխվել է» Ներքին Խաչեն: Ճիշտ է, Խաչենում Մամիկոն եւ հատկապես Մարծպան անունների առայժմ հազվադեպ կարելի է հանդիպել (վիճագրերի ուսումնասիրությունները շարունակվում են), բայց դա չէր կարող նշանակել, որ նրանք, ինչպես նաեւ այդ երկու աղբյուրներում հիշատակվող մյուս անձինք Խաչեն եւ տեղափոխվել Տաշիրից: Ի դեպ, Մ. Բարխուտարեանցը Խերխանին, Մարծպանին եւ Մամիկոնին համարում է Խաղբակյան Ջաջուռ Բ իշխանի թոռներ³: Եվ, վերջապես, կարծում ենք, որ տոհմական գերեզմանատուն հասկացությունը չի կարող վերաբերել Համազասայան-Մամիկոնյաններին՝ որպես երկվորների: Այսպիսով, նշված փաստերը հավաստում են, որ Կոշիկ անապատի արձանագրությունը կապ չունի Համազասայան-Մամիկոնյանների Խաչեն տեղափոխման հետ, եւ որ արձանագրության մեջ հիշատակվող անձինք խաչենցիներ են՝ Խաղբակյանների ներկայացուցիչներ: «Կոշիկ անապատը Խաղբակյանների բնագավառի մի մասն է», - գրում է Գ. Հովսեփյանը⁴:

Մեր կարծիքով, Դսեղի Մամիկոնյաններին հատուկ անձնանունների գործածությունը հատկապես Ներքին Խաչենում բացատրվում ոչ միայն տոհմակցական, այլեւ ամուսնական (խնամիական) կապերի ու փոխհարաբերությունների առկայությամբ: Խաղբակյան իշխանները չէին կարող նման կապեր չունենալ մանավանդ իրենց տոհմակից Մամիկոնյանների հետ, որի հետեւանքով ի հայտ են գալիս այդ տոհմերին բնորոշ անձնանուններ: Ուսումնասիրություններից պարզվել է, որ Խաղբակյան իշխանների մեծամասնությունը այդպիսի կապ հաստատել էր առանձնապես Տաշիրի (Դսեղի) Համազասայան-Մամիկոնյաններին տան անդամ-

¹ Դիվան, պր. 3, Երեւան, 1967, էջ 52:

² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ, էջ 905:

³ Մ. Բարխուտարեանց, Պատմություն Աղուանից, Ա, էջ 144: Հմմտ. Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Կ. Գ, Երեւան, 1946, էջ 185, 264, Կ. Բ, Երեւան, 1944, էջ 511:

⁴ Խաղբակյանք..., էջ 30: Սույն կարծիքին է Մ. Բարխուտարեանցը, որը Կոշիկ անապատի հիմնարկումը վերագրում է Ջաջուռ Խաղբակյանին (Պատմություն Աղուանից, Ա, էջ 143, 193):

ների հետ¹: Բացի այդ, հայտնի է, որ ըստ Խաչենի (եւ շրջակա մի քանի գավառների-Ս.Ս.) ավանդույթի, ծնված որդիներից հատկապես ավագը կոչվում էր պապի անունով²: Այդ ամենի հետեւանքով Խաչենում մեծ տարածում են ստանում այլ գավառների տոհմերին բնորոշ անուններ, եւ ընդհակառակը, շրջակա գավառներում ի հայտ են գալիս Խաչենին բնորոշ անուններ:

Խաղբակյան տոհմի պատմությունը առավել մանրակրկիտ ուսումնասիրության կարիք ունի:

Хоханаберд: Нововыявленные лапидарные надписи о роде Хакбакянов
Слава Саркисян
Резюме

Находясь в ущелье реки Хаченагет, крепость Хоханаберд сыграла значительную роль при нашествии арабов, турок-сельджуков, монголов и других завоевателей.

На территории крепости имеется много историко-культурных памятников с еще не изученными древними надписями. Последние представляют большой интерес для изучения истории рода Хакбакянов.

Khokhanaberд: newly revealed lapidary inscriptions about
Khakhbakyan family
Slava Sargsyan
Summary

Being in the ravine of the Khachenaget River, the fortress of Khokhanaberд played a significant role during the invasions of the Arabs, Turk-Seljuks, Mongols and other invaders.

In the territory of the fortress there are a lot of historical and cultural monuments with ancient inscriptions, which have not been studied yet. The latter are of great interest for the study of the family history of Khakhbakyans.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԱՐԿԵՍՄԻ ՀԱՆՃԱՐԸ*

(Սայաթ-Նովայի ծննդյան 300-ամյակի առթիվ)

Սուրաո Խանյան

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

¹ Այսպես, Խաչենի Գրիգոր իշխանը ամուսնացել է Համազասպյան Մամբան տիկնոջ հետ, Խաղբակի որդի Ջաջուրը՝ Մամախաթունի, Վասակ Խաղբակյանը՝ Մամայի հետ եւ այլն:

² Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 141:

*Հոդվածը ընդունվել է 07.12.12:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԱրԴՀ հայ գրականության եւ լրագրության ամբիոնը:

ԱրդՀ

Սայաթ-Նովան 300 տարեկան է: Այս տարեթիվը նշվում է ըստ սայաթ-նովագիտության հիմնադիր Գ. Ախվերդյանի: Իսկ ըստ Պ. Սևակի՝ նա 290 տարեկան է: Միևնույն է, եթե աշխարհում մեծարվում է հանճարեղ աշուղ-բանաստեղծը, ընդգծվում նրա 3x100 տարվա դեպի հավերժություն տանող ուղին, ապա մենք ևս միանում ենք նրանց, ովքեր հայ գրքի տպագրության 500-ամյա հոբելյանական միջոցառումների համապատկերի վրա ծածանում են նաև 300 թիվը՝ մեր ազգային հանճարի փայլատակումներից մեկը հանդիսացող մեծ երգչի հոբելյանը:

Սայաթնովագիտությունը 160 տարվա ճանապարհ է անցել: Ստեղծվել են մի քանի տասնյակ ուսումնասիրություններ, մի քանի հարյուրի հասնող գիտական հոդվածներ, տպագրվել են նկարազարդ ալբոմներ, ցուցադրվել են կինոֆիլմեր, լույս են տեսել վեպեր, վիպակներ, չափածո երկեր և այլն, և այլն: Ասել է թե՛ անմահ աշուղ-բանաստեղծը որպես անհատականություն, ձեռք է բերել իրեն ծնող ժողովրդի համաժամանակյա դիմագիծը, ժողովուրդն էլ իր աստվածանվեր որդու հոգու երանգներով ներկայանում է քաղաքակիրթ աշխարհին՝ միանշանակ հաստատելով այն ճշմարտությունը, որ ժողովուրդը ծնում է իր հանճարեղ զավակին, իսկ զավակը վերածնում է իրեն ծնող ժողովրդին:

Համաշխարհային մշակույթի պատմության մեջ քիչ չեն այն դյուցազունները, ովքեր ճամփա ընկնելով իրենց ազգային օջախներից, քայլում են դեպի համամարդկային հորիզոններ ու միասնաբար հնչեցնում մարդասիրության, խաղաղասիրության, հայրենասիրության, ազատասիրության, մարդու իրավունքների պաշտպանության, անհատի հուզաշխարհի գեղեցկության լուսավոր գաղափարներ: Նման հսկաներից է Սայաթ-Նովան, որը վաղուց միացել է առաջին մեծության աստղերի այն բույլին, որի մեջ են Հոմերոսն ու Նարեկացին, Ֆիրդուսին ու Հյուգոն, Շեքսպիրն ու Գյոթեն, Ռուսթավելին ու Բայրոնը, Պուշկինն ու Թումանյանը, Հեմինգուեյն ու Իսահակյանը, Ուիթմենն ու Չարենցը և էլի շատ գերաստղեր:

Բերելով անմահների այս ոչ լրիվ անունները՝ կարևոր եմ համարում ընդգծել հետևյալ ճշմարտությունը: Աշխարհահռչակ մեծությունների հաղթարշավի մասին խոսք բացելիս երկրորդական պլան են մղվում նրանց կենսագրական մանրագնին տեղեկությունները, որոնցով հետաքրքրվում են միայն գրականության պատմությամբ առանձին զբաղվողներ: Դա բա-

ցատրվում է նրանով, որ մեծությունները լինելով կոնկրետ մի դարաշրջանի ծնունդ, քայլ առ քայլ դառնում են գալիք սերունդների ժամանակակիցը, իրենց խորաթափանց ստեղծագործություններով պատասխանում այն հարցերին, որ հուզում են նորերին՝ համապատասխան նրանց աշխարհընկալման ու կենսահայեցողության երանգների:

Այսպես, դիմենք 300-ամյա Սայաթ-Նովային, թերթենք և ըմբռնենք այն պատկերները, որոնց մեջ դատողն ու տառապողը, ապրողն ու փիլիսոփայողը, սիրողն ու տառապողը, երագողն ու արարողը ես եմ, դու ես, նա է, մենք ենք՝ բոլորս: Իսկ այս զգացմունքներին ու խոհերին արդեն երեք դար է, ինչ պատասխանում է հենց ինքը՝ մեծն Սայաթ-Նովան:

Հայտնի է, որ Սայաթ-Նովան ստեղծագործել է հայերեն, վրացերեն, թուրքերեն և երեք լեզուների պատկերային հյուսվածքների աշխարհում ցուցաբերել է հավասարապես բարձր մակարդակ:

Սակայն այդ նկատելի հավասար մակարդակը վերաբերում է տվյալ լեզուների իմացությանը: Գոյություն ունի պոեզիայի անմիջականության և փիլիսոփայության մի հիմնախնդիր, որ առավել նկատվում է Սայաթ-Նովայի մայրենի լեզվով ստեղծած տաղերում: Ժամանակին քննարկելով այդ հարցը, հռչակավոր սայաթնովագետ Մորուս Հասրաթյանն ընդհանրացրել է. «Վրացերենում և ադրբեջաններում (թուրքերենում-Ս.Խ), Սայաթ Նովան կանգնում է մեր առջև որպես սիրաբան ու հուզաթաթավ, ազնիվ ու անմիջական, իմաստուն ու բարոյախոս մի աշուղ բանաստեղծ, որպես ժամանակի ընթացքում չմոռացվող շատ շնորհալի և մշտապես սիրելի բանաստեղծներից մեկը: Իսկ հայերենում նա անկրկնելի է իր անմիջականությամբ ու պարզությամբ, անօրինակ է իր նրբությամբ ու գունագեղությամբ, բացառիկ է հոգու և մտքի, աչքի և լեզվի ներդաշնակությամբ, մի պարզ, գերող կախարդ, մշտապես բաբախուն ջերմ սիրտ, ժողովրդական մի իսկական հանճար: Հայ գրականության մեջ մարդու և աշխարհի հետ այդ լեզվով և այդպես են խոսել հատկապես Նարեկացին ու Լաստիվերտցին, Աբովյանն ու Ալիշանը, Թումանյանն ու Իսահակյանը, Դուրյանն ու Տերյանը, վերջապես այդպես է մրմնջացել դարերով տառապած հայ ժողովուրդը հայ կնոջ և հայ պանդուխտի շուրթերով¹»:

Տվյալ դեպքում օրինակները կբերեն հայերեն նրա խաղերից, և ընթերցողը կհամզովի, որ մարգարե-երգիչն արտահայտել է բոլոր ժամանակ-

¹ Սայաթ-Նովա, խաղերի ժողովածու, Մ. Հասրաթյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1963, էջ XIX:

ների մարդկային գործունեության բազմաշերտ ու խորքային կենսափիլիսոփայությունը:

Շաբաթներ առաջ գրական մի հավաքի ժամանակ ընկերներով տրտնջում էինք այն երևույթից, որ նոսրացել է գեղարվեստական գրականություն ընթերցողների թիվը, միաժամանակ նշում Ավ. Իսահակյանի խոսքը. «Ես ձեզ ասում եմ՝ կգա ոգու սով»: Ջրուցակիցներից մեկը, ի հաստատումն այդ կանխագագումի, արտասանեց Սայաթ-Նովայի հետևյալ տողերը «Քամանչա» հանրահայտ տաղից.

*Ամեն սագի մեջըն գոված դուրս թամամ տա՛սն իս, քամանչա՛,
Նաքազ մարթն քիզ չի տեսնի, դուրս նըրա պա՛սն իս, քամանչա՛,
Ղա՛ստ արա՛՝ է՛լ լավ օրերու էդիվըն հասնիս, քամանչա՛,
Քիզ ինձնից ո՞վ կանա խըլի, աշուղի բա՛սն իս, քամանչա՛:
Մեր ընկերներից մեկն էլ ավելացրեց.*

Օջով դիմեթըտ չի գիդի - լալ ու ալմասն ի՛ս, քամանչա՛:

Ջրույցը շարունակվեց: Եվ ընդգծվեց, որ ամեն դեպքում Սայաթ-Նովան չի դավաճանել ինքն իրեն, արարել է Աստծո ընծայածի իր անմրցակից տաղանդի ուժով, արդարացրել «խալխի նոքար» լինելու իր պարտականությունը.

*Շատ տըխուր սիրտ կու խնդացնիս, կու կըտրիս հիվընդի դողըն,
Յիսի քաղցր ծայնըտ վիր կոնիս, բաց կուլի հիղըտ խաղողըն.
Խալխին էս իլթիմազն արա՛՝ ասին. «Ապրի քու ածողըն»,
Քանի սաղ է Սայաթ-Նովէն, շա՛տ բան կու տեսնիս, քամանչա՛¹:*

Քամանչան, որ խորհրդանշում է հանճարի արվեստը, իրոք, շատ բան տեսավ ստեղծագործական բարդ ու դժվարին ճանապարհին, ինչպես ինքն է բնութագրել՝ «ճորտի դարում»: Իսկ հաշտվե՞լ է, արդյոք, մեծ արվեստագետը «ճորտի դարի» ճորտության հետ: Իհարկե, ոչ: Հենց այս «ո՛չն» է, որ Սայաթ-Նովային բարձրացրել է իր դարաշրջանից, միացրել երկրագնդի չորս ծալքերում բոլոր այն հումանիստ մեծություններին, ովքեր իրենց խոսքով, երգով, նույնիսկ կյանքով մարտնչել են չարերի ու չարիքի դեմ, երազել մարդու արժանապատվության հարգումն ու պահպանումը: Վճռորոշ կանգնելով արդարության պատվաբեր դիրքերում, նա կտակել է դարերին.

*Աշուղի լիզուն բըլբուլ է, օրհնանք ունե, նալաթ չը կա,
Շահի մոդ խոսկն անց կու կենա, սըպանելու ջալլաթ չը կա.*

¹ Սայաթ-Նովա, Խաղերի ժողովածու, Մ. Հասրաթյանի խմբագրությամբ, Երեւան, 1963, էջ 5-6:

*Հեքիմ ու դատաստան չը կա, մե դըրուստ աղալաթ չը կա,
Մե մարթ չը կար՝ ազատիլ էր, Սայաթ-Նովան դարին մընաց¹:*

Իր դարի գավակը մնալով հանդերձ, Սայաթ-Նովան համոզված էր, որ լույսի և մթան պայքարում լույսի հաղթանակի համար քաջագուններ են պետք, որ կյանքը հերոսամարտի ասպարեզ է, որին պետք է նվիրումով մասնակցեն ժողովրդածին դուրացիները.

Վարթըն ասաց. «Իմ բըլբուլին ալ պուճպուճեն վո՞ւնց կու խափե.

Թե խիլք ունիս, դարիք բըլբուլ, է՛լ քու բաղի ճանփեն չափե»:

Քանի գուզե քընած տիղըն իր թըշնամին կուռըն կապե,

էլի վիրջումըն մեյդանըն Ռոստոմի Ջալուն մընում է՞:

Սայաթ-Նովան ասես կռահել է իր մայր ժողովրդի գալիք գոտեմարտերը և խորհուրդ է տվել՝ երբեք չխաբվել թշնամուց, քանզի գալու է հատուցման պահը՝ ժողովրդի անձնուրաց որդիների մասնակցությամբ: Եվ օրինակ է բերում պարսիկ հնադարյան աշխատավոր ժողովրդի ստեղծած «Շահնամե» էպոսի արդարամիտ հերոսին՝ Ռուստամ Ջալին: Բանաստեղծ-աշուղի մարգարեական խորհրդի իրականացումը հենց մեր ժողովրդի մղած Արցախյան ազգային-ազատագրական գոտեմարտն էր, ուր մեր քաջագունների կյանքի գնով փրկվեց մեր ժողովրդի ազգային արժանապատվությունն ու անկախ, ազատ ապրելու իրավունքը:

Դեռ ավելին: Մի քանի տարի է, ինչ Ադրբեջանի Պուճուր խան Իլիամ Ալիևը իր բարբաջանքներով ոչ միայն սուր է ճոճում Արցախի և Հայաստանի Հանրապետության դեմ, այլև ցինիկորեն հայտարարում է, որ հայերը եկվորներ են, որ Երևանը և հայոց բոլոր քաղաքներն ու բնակավայրերը կառուցված են «ադրբեջանական» հողերի վրա: Սա ոչ միայն ծիծաղելի է, այլև վրդովեցուցիչ, որովհետև խելքը գլխին ոչ մի ադամորդի չի կարող հորինել նման կեղծիք՝ շրջանցելով համաշխարհային պատմագրությունը, որտեղ սևով սպիտակի վրա ոչ միայն գրված է հայ ժողովրդի գոյության և հզոր հարևանների հետ փոխհարաբերությունների մասին, այլև գծագրված են քարտեզները, որտեղ սելջուկ-թուրքերի անունն անգամ չկա:

Սայաթ-Նովան իր տաղերում մեկ անգամ չի անդրադարձել ու խարազանել գալալյին բնավորություն և ախորժակ ունեցող տիրակալներին:

¹ Սայաթ-Նովա, խաղերի ժողովածու, Մ. Հասրաթյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1963, էջ 49:

² Նույն տեղում, էջ 69:

Այս առումով ևս մեծ բանաստեղծը դրսևորել է մարգարեական իր կռահումները, որ արդիական հնչողություն ունեն: Այսպես, «Գելն ու չոբանը» տաղում մեծ երգիչը ներկայացնում է նենգամիտ գայլին և նրա հոխորտանքներին համարձակորեն պատասխանող հովվին:

Գելըն ասավ. *«Վուր ամպը գա ծըմակին,
Ակթեքըս կու գրցիմ դոչի դըմակին...
Կեսը կու խիխտիմ, կեսն էլ իմ քամակին
Մե-մեկ, մե-մեկ սարի ծերին շանց կուտամ»:*

Չոբանն ասավ. *«Գիդիս անտեր մա՞լ ունիմ,
Ճըտիտ համա էրկըթե կըրկալ ունիմ.
Թե վուր ճանգըս ընգար, յիս իղբալ ունիմ,
Կոմբլիս տակին կընծկընծալը շանց կուտամ»¹:*

Դժվար չէ նկատել, որ հովվի պատասխանը բոլոր ժամանակների, ինչպես և մերօրյա պայքարում զգուշացնում է նաև Ադրբեջանի կառավարող շրջաններին, որոնք վարում են անհեռանկար ու անհավասարակշիռ քաղաքականություն հարևան ժողովրդի հանդեպ: Սայաթ-Նովայի արիական ծոռները Շուշիի բարձունքներում իրենց իմաստուն աշուղ-բանաստեղծի խորհրդով պատրաստ են անասունների վզի մետաղե կապով (կրկալով) հաջողությամբ (իղբալով) մահակի (կոմբլի) ուժով ստիպելու, որ շան նման կընծկընծան:

Սայաթ-Նովայի պոեզիան կյանքի փիլիսոփայությունն է: Իսկ կյանքը վերացական հասկացողություն չէ: Այն մարդն է իր ներաշխարհի բազմաշերտ երանգներով: Իր սիրային տաղերում Սայաթ-Նովայի նկարագրած գոգալը ներկայացվում է որպես Աստծո ստեղծած բնության գլուխգործոց, ինչպես երգիչն է ընդգծում. «Թարիփըտ դավթար իմ արի, փիլ պիտի, վուր գիրքըն տանե»²:

Այս առումով, բնութագրական հավերժող խոսք է՝ Մեծ Լուռեցու դիտարկումը՝ «Սայաթ-Նովայի երգերի բնավորությունը» հոդվածում, գրված 1913 թվականին: «Սայաթ-Նովան,- գրել է նա,- մի հոյակապ սիրահար է, բռնված ու բռնկված սիրո հրդեհով, նրա լույսի տակ էլ նկատում է աշխարհը ու իրերը, զգում է, որ էրվում, վերջանում է ինքը, բայց մնում է արի ու բարի, անչար ու անաչառ, վեհ ու վսեմ, որպես

¹ Սայաթ-Նովա, *Խաղերի ժողովածու*, Մ. Հասրաթյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1963, էջ 76:

² Նույն տեղում, էջ 17:

աշխարհքի ու մարդու մեծ բարեկամը, հաստատուն սիրով և դեպի էն «զալումը», որ իրեն կրակ տվեց ու միշտ մնաց անտարբեր, և դեպի նրանց, որոնք չորս կողմից տաքացան ու հրձվեցին էն կրակով, որի մեջ էրվում էր ինքը և դեպի նրանց, որոնք հազար ու մի տեսակ իրեն վշտացրին կյանքում: Ջայրացավ, բայց երբեք չչարացավ, ցավեց բայց երբեք չանիծեց... նրա սերը նման է ընկերության, ընկերությունը՝ սիրո¹»:

Անդրադառնալով Սայաթ-Նովայի սիրերգությանը՝ կարող ենք կրկին հաստատել, որ նրա անունն իր տեղն է գտել համաշխարհային մեծագույն սիրերգակաների շարքում՝ որպես ինքնատիպ արվեստագետ: Դիմելով արևելյան աշուղական պոեզիայի հարուստ գանձարանին՝ նա ավելի է կատարելագործել նրա ժանրերը և՛ կենսափիլիսոփայական խորքով, և՛ բնապատկերային նրբերանգներով: Այստեղ կարևոր են համարում ընդգծել մեծ երգիչի սիրո առարկայի հիմնախնդիրը, որը դարձել է քննարկման առարկա սայաթնովագիտության մեջ: Ոմանք հաստատում են, որ նրա Սերը եղել է վրաց թագավոր Հերակլ Երկրորդի քույրը՝ Աննան, ոմանք ձգտում են ժխտել այդ ճշմարտությունը: Սակայն Սայաթ-Նովայի սիրերգությունը անձնավորել և Աննայի հանդեպ ունեցած զգացումները ներկայացնել որպես երգչի կենսագրություն, կլինի միակողմանի, երգարվեստի էությունը կաղապարող թեթև ընդհանրացում: Հարցին պետք է մոտենալ արվեստի պայմանականության դիրքերից, արվեստագետի վառ երևակայության սահմաններից, ընդհանրացման ուժով ժամանակների պատմեղները շրջանցելու և սերունդների սրտի խոսքը դառնալու հզորությունից: Նման մոտեցումը սայաթնովագետին կհանգեցնի ճշմարտացի մի եզրակացության, որ Սայաթ-Նովան Աննայի հանդեպ ունեցած աստվածային սիրո մեջ տեսել է մարդուն երջանկացնող նվիրյալ սիրո գաղափարը, սեր, որին, ցավոք, չէր կարող հասնել ինքը՝ վառվող, տառապող, չվայելող մեծ սիրահարը՝ Սայաթ-Նովան: Հենց դրա շնորհիվ է, որ յուրաքանչյուր ոք հավերժախոս աշուղբանաստեղծի երգերում առաջին հերթին ինքն իրեն է տեսնում, իր անունից դիմում սիրեցյալին, երբեք չմտածելով, որ այդ ջերմացնող արտահայտությունները պատկանում են 18-րդ դարի բանաստեղծին: Պոեզիայի հավերժական ուժի մասին են խոսում հանձարեղ գուսանի երգերը:

¹ Հ.Թումանյան Երկերի ժողովածու 4 հատորով, հ.4, Երևան, 1969, էջ 185-187:

Երևի շատերն են լսել սիրեցյալի խոստովանությունը Սայաթ-Նովայի բնութագրումներով. «Չկա քիզի նման... Դուն իս աննման»¹ կամ «Աշխարհիս շըվաք իս անում՝ սալբ ու չինար իս, գովելի»²: Իսկ կարոտից խենթանալու պահին խոստովանել է. «Ծովի պես ուրդան իմ տալիս, գըժվիլ իմ Արագի նըման»³: Քանի՜-քանի անգամ է հնչել այս քառատողը սիրո ցավի մեջ տառապողի շուրթերին և այսօր էլ հաճախակի է հնչեցվում.

*Արի, բըլբուլ, խոսի բարըն:
Օխնըվի քու էկած սարըն,
Քի վարթն էրից, ինձ իմ յարըն,-
Դու մի՛ լաց լի, յիս իմ լալու»⁴:*

Իսկ երբ սիրեցյալը ցանկացել է ընդգծել իր սիրած էակի հանդեպ ունեցած անսպառ կարոտի զգացումը, բացականչել է. «Աշխարս աշխարով կըշտացավ, իմ սիրտըս քեզնից սով մընաց»⁵: Կամ՝ «Դուն կըրակ, հաքածըտ կըրակ, վո՞ւր մե կըրակին դիմանամ»⁶:

Վերլուծելով Սայաթ-Նովայի տաղերը, ականավոր հայագետ-բանասեր Մ.Աբեղյանը նկատել է, որ ըստ անմահ երգչի. «Սերը պետք է հաստատ լինի, և մարդ մի հատիկ յար ունենա: Այդպիսի սեր ունենալու համար պետք է երկուսն իրար հավասար լինեն: Այդպիսի յարն անգին է, որից ոչ մի բանով բաժանվել ու հեռանալ չի լինի, ոչ մարգարտով ու ալմաստով, ոչ մահով, ոչ ահով և ոչ շահի հրամանով»⁷:

Սիրո փառաբանումի պատկերավոր արտահայտություններն այնքան շատ են Սայաթ-Նովայի երգերում, որ կարելի է կազմել թևավոր մտքերի մի հանրագիտարան՝ մարդկային երջանկությունն ու ցավի սփոփանքը հավերժացնող սիրո մասին:

Սայաթնովագետները գրեթե միաձայն անմրցակից աշուղին համարում են սիրո մեծ երգիչ: Դա ճշմարիտ է: Սակայն Սայաթ-Նովան ինչքան սիրո երգիչ է, այնքան էլ մեծ մտածող է, որի խոհափիլիսոփայական, խրատական, հումանիստական, ազատասիրական, աշխատասիրության, բարության, համեստության և այլ գաղափարներն արծարծող երգերը եզակի գործեր են համաշխարհային պոեզիայի պատմության մեջ: Ուստի պետք է

¹ Նույն տեղում, էջ 8:

² Նույն տեղում, էջ 17:

³ Նույն տեղում, էջ 18:

⁴ Հ.Թումանյան *Երկերի ժողովածու 4 հատորով, հ.4, Երևան, 1969, էջ 19:*

⁵ Նույն տեղում, էջ 37:

⁶ Նույն տեղում, էջ 51:

⁷ Փ.Պ.ՕՍԿ, «Ռ՝Ռ, Ռ՝Ռ, Ռ՝Ռ, 1970, չջ 540:

նկատի առնել այն երևույթը, որ նրա խոհափիլիսոփայական խորհուրդներն արտահայտված են ոչ միայն կոնկրետ թեմատիկ գործերում, այլև սիրո մոտիվներում: Ասել է թե՛ Սայաթ-Նովան բացահայտել է երևույթի փիլիսոփայությունը: Այս առումով Աննային նվիրած գործերը դարձել են ոչ թե Աննաերգություն, այլ սիրերգություն, այսինքն՝ մարդերգություն: Դիմենք նրա գանձերին: Տեսեք, թե մարդասիրական, ընկերասիրական անձնուրացության ինչպիսի առինքնող տողեր են ծիածանված սիրային մի երգի մեջ.

Դարդ մի անի, ջան ու ջիգար, միթեկըտ դիվաց չը տեսնե.

Աչկ խավրի, անգաճ խուլանա՝ էրեսըտ թաց չը տեսնե:

Վունց արեգազն շուղկը տա, վունց լուսինը լուս անե.

Ավալ քու տեսնողըն միռնի՝ քիզ գլխիբաց չը տեսնե¹:

Սայաթ-Նովայի սերը մաքրագործող, թևավորող, խրատող, ազնվացնող աստվածային զգացում-խորհուրդ է: Եսասիրության, եսապաշտության նշույլ անգամ չկա նրա սիրերգության մեջ: Ընդհակառակը, նրա քնարական հերոսը դառնում է մարդուն ճիշտ ճանապարհի բերող ինքնօրինակ.

Գուզիմ՝ ումբրըս հենց անց կացնիմ՝ օրըս մունաթ չը քաշե.

Թեզուզ հազար դարդ ունենամ՝ դարըս մունաթ չը քաշե.

Դաստ անիմ, բարու հանդիբիմ՝ չարըս մունաթ չը քաշե.

Գըլուխըս չարեն ռադ անիմ՝ սարըս մունաթ չը քաշե.

Էրեսըս հայալու պահիմ՝ արըս մունաթ չը քաշե²:

Դրանով հանդերձ, Սայաթ-Նովան մատնացույց է անում խրատողի իր նվաճած գանձերը, որոնցով իսկ, մի կողմից ընդգծում է հպարտանալու իր ազնիվ իրավունքը, մյուս կողմից՝ իր խրատը քարոզ չդարձնելու միտումը, որովհետև նա սովորական երգիչ չէր, այլ հայտնություն՝ օծված ու օրհնված Աստծու աջով: Ահա այդ օրհնական ինքնահաստատումը.

Մե բիռըս փռանգի ատլաս է, տալիս է շողք ու շափաղաթ.

Մե բիռըն զար-դալամքարի, տիղ ունի վունցոր մաքաղաթ.

Մե բիռըս Չինումաչինին կու առնե թամամ՝ փարաղաթ.

Մե բիռըն ենգիդունյա է, մե բիռն՝ փաչայի խալաթ,-

Վունց ձևիլ գուզե, վունց կըտրիլ՝ կարըս մունաթ չը քաշե³:

¹ Մ.Աբեղյան, Երկեր, հ.Դ., Երեւան, 1970, էջ 16:

² Նույն տեղում, էջ 27:

³ Նույն տեղում:

Այսպես, մեծ աշուղ-բանաստեղծի սիրային երգերը համեմված են մարդուն մարդ պահող, քրտնաթոր վաստակով պատվի արժանացնող, կյանքը հրաշալի գործերով գեղեցկացնող սրբազան խոհերով ու խորհուրդներով: Եթե կարող են լինել գրքասերներ, որոնք նշեն, թե իբր Սայաթ-Նովան հայրենիքին նվիրած երգեր չունի, չարաչար սխալված կլինեն: Հայրենիքի հանդեպ ունեցած սիրո, նրա գրկում ապրելու և նրանում հող դառնալու աստվածահաճո խնդրանք ու ցանկություն է Հերակլ թագավորին ուղղած տաղի վերջին ընդհանրացումը. «Սայաթ-Նովու գերեզմանըն Հինդ, Հաբաշ, Արաբ մի՛ անի»: Կամ՝ «Մեռնելուս համա չիմ հոքում, ցիղի համա իմ լալի»¹: Սայաթ-Նովան հայրենասիրությունը տեսել է առաջին հերթին մեծատառով սկսվող մարդու լինելության մեջ: Այս դիտարկումի հետքերով բավական է բերել միայն նրա երգերից մեկի կիզակետային տողերը, որոնք քրիստոնեական բարոյահոգեբանական դաստիարակության պոետական խտացումներ են.

...Հայա սիրե, աղաբ սիրե, ար սիրե...

...Աստված սիրե, հոքի սիրե, յար սիրե...

...Գիր սիրե, դալամ սիրե, դավթար սիրե...

...Խրատ սիրե, սաբըր սիրե, շար սիրե...

...Աղկատ սիրե, դոնաղ սիրե, տար սիրե...

...Վանք սիրե, անապատ սիրե, քար սիրե...²

Սայաթ-Նովայի պոեզիան մի ամբողջ դարաշրջանի՝ 18-րդ դարի գեղարվեստական ամենաբարձր ու հավաստի վավերագրությունն է, որտեղ ինչպես կախարդական հայելում, արտացոլված են ճորտատիրական կացութաձևի արատներն ու դրանց արտահայտությունը մարդկային փոխհարաբերություններում.

Վուրտիղ հարսնիք, վուր տիղըն սուք, վուր տիղ տոյբաթ խաղ է ըլում,

Վուր տիղ ժամ, վուր տիղ պատարաք, վուր տիղ սիրով տաղ է ըլում,

Թե վուր հոքուտ կամքն իս անում, մարմինտ բեղամաղ է ըլում՝

Վո՛ւր մե դարդին կու դիմանաս, դուն ջըրատար Սայաթ-Նովա՞:

Ժողովրդի ցավն ու սուգը իրենը համարեց ժողովրդի ազնիվ, հանճարեղ զավակը՝ իր կրակված սրտի զեղումները հանդիսացող երգաշարին ավելացնելով.

¹ Նոյն տեղում, էջ 52:

² Մ.Աբեղյան, Երկեր, հ. 7., Երեւան, 1970, էջ 28:

³ Նոյն տեղում, էջ 53:

*Ով տեսնում է, էս է ասում. «Վա՛յ քու դարին, Սայաթ-Նովա,
Համաշա քիզ պիտինք տեսնի, աչկըտ արին, Սայաթ-Նովա,
Ինչո՞վ չելավ, չըռաստ էկար մե լավ յարին, Սայաթ-Նովա,
Ումբըրս էրագի պես գընաց՝ ծառըս չըխերած գիտենաք¹։*

1759 թվականին, երկրորդ անգամ Հերակլ Երկրորդի պալատից Սայաթ-Նովան հեռանալուց հետո էլ երբեք ու երբեք չի երկատվել, քանզի նա զգացել է, որ անազնիվ ու ազահ թավադները երրեւէ չեն ներելու իրեն, ամեն կերպ ձգտելու են հաշվեհարդար տեսնել իր հետ՝ նրանց քննադատելու և ծաղրելու հետևանքում։ Պալատից հեռանալուց հետո Սայաթ-Նովան ժողովրդի դարավոր անբիծ արժանապատվության զգացողությամբ հղիացած ազնվականներին դիմել է հետևյալ խարազանող խոսքով.

*Ձեռը վի կալ, վադ մարթութին չիմ ուզում,
էս աշխարում փարթամութին չիմ ուզում,
Վադ բան ասիլ, յա վադութին չիմ ուզում,
Յիս մարդ մարթ իմ՝ նամարդութին չիմ ուզում,
Յիս ռամիկ իմ, թավադութին չիմ ուզում²։*

Համաշխարհային փիլիսոփայական քնարերգության գլուխգործոցների շարքում իր տեղն ունի Սայաթ-Նովայի «Աշխարըս մե փանջարա է...» տաղը։ Ժողովրդական կենսափիլիսոփայության լեզվով մեծ գուսանը ներկայացրել է կյանքի հարափոփոխ ընթացքը միայն իր արվեստին հասուկ խորաթափանցությամբ ու պատկերավորությամբ։ Յուրովի արտահայտելով իր դժգոհությունը ժամանակի դաժան օրենքներից ու մարդկային անհավասար փոխհարաբերություններից՝ երգի մեծագույն վարպետը ձգացել է.

*Աշխարըս մե փանջարա է,- թաղերումեն բեզարիլ իմ,
Մըտիկ տըվողըն կու խուցվի,- դաղերումեն բեզարիլ իմ,
էրեզ լավ էր, կանց վուր էսօր,- վաղերումեն բեզարիլ իմ,
Մարթ համաշա մեկ չի՛ ըլի,- խաղերումեն բեզարիլ իմ³։*

Թաղերից, դաղերից, վաղերից, խաղերից բեզարելու գաղափարը բանաստեղծական արտահայտամիջոցներ են, ու դրանցով մեծ երգիչը քննադատել է դարաշրջանի անօրինությունները, որոնց հետ երբեք չի հաշտվել։

¹ Նույն տեղում, էջ 75:

² Մ.Աբեդյան, Երկեր, հ.Ղ., Երեւան, 1970, էջ 128:

³ Նույն տեղում, էջ 70:

Սայաթ-Նովան աշխարհի մի շարք մեծությունների պես ստիպված է եղել ընդգծելու աստվածանվեր իր շնորհքն ու կարողությունը, ապագայի հանդեպ ունեցած իր հավատը: Հերակլ Երկրորդի անարդարացի վերաբերմունքի արդյունքում, երբ Սայաթ-Նովան հեռացվել է արքունիքից, երբեք չի վիստվել, ընդհակառակը, բարձրաձայնել է.

Ամեն մարթ չի կանա խըմի՝ իմ ջուրըն ուրիշ ջրերն է,

Ամեն մարթ չի կանա կարթա՝ իմ գիրըն ուրիշ գրերն է,

Բունիաթըս ավագ չիմանաս, քարափ է, քարուկըրեն է...¹

Հիրավի, Սայաթ-Նովայի երգարվեստի հիմքը և՛ ամուր է, և՛ թևավոր: Այն ճեղքելով դարերի բոլոր արգելքները, ճախրել է՝ ժողովրդի ոգուն ծուլված, որովհետև խոսել է մարդու և մարդկության ցավերի ու հույսերի, սիրո տառապանքի ու քաղցրության մասին, որոնք ուղեկցել և ուղեկցելու են կյանքին: Դրա մեջ է կայանում Սայաթ-Նովայի ստեղծագործության հավերժական գաղտնիքը: Հենց դրա շնորհիվ է նա դարձել հավերժի ճանփորդը:

Гений народного песенного искусства
(К 300-летию со дня рождения Саят-Новы)
Сократ Ханян
Резюме

По решению ЮНЕСКО в 2012 году во всем мире отмечалось 300-летие со дня рождения великого армянского ашуга-поэта Саят-Новы.

Данная статья посвящена философии поэзии бессмертного художника.

Саятнововедение в основном считает Саят-Нову певцом любви. Автор данной статьи конкретными примерами доказывает, что творчество Саят-Новы насыщено философской осмысленностью жизни.

Отсюда и вытекает многогранность его поэзии, где самобытными поэтическими образами воспеты темы божественной любви, трудолюбия, патриотизма, свободолюбия, братство народов и т. д.. Ярким примером этого является и то, что поэт свои песни создал и воспевал на разных: армянском, грузинском, тюркском, иногда и персидском, арабском языках.

¹ Նույն տեղում, էջ 20:

Genius of Folk Song Art
(to the 300 anniversary since the birth of Sayat-Nova)
Sokrat Khanyan
Summary

By UNESCO in 2012, around the world celebrate the 300-th anniversary of the birth of the great Armenian poet-ashug Sayat Nova.

This article is devoted to the philosophy of the immortal poetry of the artist.

Sayatnovevedenie basically considered Sayat Nova as a singer of love.

The author has specific examples proving that creativity of Sayat Nova full of philosophical understanding of life.

This implies the complexity of his poetry, where the distinctive poetic images glorified theme of divine love, hard work, patriotism, freedom, brotherhood of people, etc.

A striking example of this is the fact that poet has created the songs and sang at various Armenian, Georgian, Turkish, and sometimes Persian and Arabic.

ՀԱՅ ԳՐԱՏՊՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՇՈՒՇԻՆ*

Օֆելյա Բաբայան

*Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, պրոֆեսոր,
ԱրդՀ*

2012-ին լրանում է հայ գրատպության 500-ամյակը. հայ առաջին տպագրիչ Հակոբ Մեղապարտը հայերեն առաջին գիրքը՝ «Ուրբաթագիրքը», տպագրել է 1512թ. Վենետիկում: Տոնակատարությունը սկսվել է Վենետիկի սուրբ Ղազար կղզուց և կշարունակվի ողջ տարվա ընթացքում: XIX դարի երեսունական թվականներին տպարան է բացվել նաև Շուշի քաղաքում:

Տպագրության գյուտը կապվում է Հովհան Գուտենբերգի հետ, որը 1455թ. գերմանական Մայնց քաղաքում հրատարակել է առաջին գիրքը: Այդ հայտնագործությունը այնուհետև տարածվել է Իտալիայում (1465), Իռլանդիայում (1465), Շվեյցարիայում (1468), Չեխիայում (1468), Ֆրանսիայում (1470), Լեհաստանում (1473), Անգլիայում (1474), Ղանիայում (1482), Շվեդիայում (1483), Պորտուգալիայում (1487) և այլն: Եվրոպական երկրներին ու ժողովուրդներին ավելանում են հայերը: Բայց հայ-

Դարերով Հայոց երկիրը մաքառել է արտաքին թշնամիների դեմ, փրկվել բնաջնջումից, պահպանել իր ազգային կերպարանքը: 15-16-րդ դարերում ևս արևելքից ներխուժող ցեղերը մասսայական արտագաղթի պատճառ են դարձել: Գաղթողների մի մասը «նոր հայրենիքում» կարողացել է ոչ միայն բարեկեցիկ կյանք ստեղծել, այլև գործել «յոգուտ ազգի և հայրենեաց»: Դեռ Կիլիկյան հայ թագավորության օրերից Իտալիան քաղաքական և առևտրական հարաբերություններ ուներ հայերի հետ. «Վաղուց հավատացնում են, որ հետագայում վենետիկյան կոչվող ընտիր ժանյակների արտադրությունը առաջին անգամ հայ արհեստավորներն են մտցրել Վենետիկ, ինչպես և բանասեր, պրոֆ. Լևոն Մսերյանի կարծիքով՝ կրկնակ հաշվապահության իտալական կոչված ձևը հայ վաճառականների հեղինակությունն է»: Այդ շահերից ելնելով՝ Մարկոս Ծիանին, որը շատ անգամ էր եղել Կիլիկիայում ու հարստացել էր այնտեղ, Վենետիկում նույնիսկ հիմնել էր «Հայոց տունը»՝ հայերի համար իջևան, որտեղ էլ հանդիպում էին տարբեր տեղերից եկած վաճառական, կրոնավոր կամ աղքատ հայերը: 1510-ական թվականներից Վենետիկում արդեն գործում էին մոտ երկու հարյուր տպարաններ, հարյուրավոր գրախանութներ: 25 տարվա ընթացքում Վենետիկում տպագրված գրքերի թիվը հասնում էր երկու միլիոնի: Բացի կրոնական բովանդակության գրքերից՝ Վենետիկում տպագրում էին նաև դասականների երկեր²: «Հայոց տանը» ապրողներն էլ օգնում էին Վենետիկի արհեստավորներին՝ հայկական տառեր փորագրելու և ձուլելու: Եվ 1512թ. Վենետիկում Հակոբ անունով հայը տպագրում է հինգ հայերեն գիրք (Ուրբաթագիրք, Պատարագատետր, Աղթարք, Պարզատունար, Տաղարան)՝ երկգույն (սև և կարմիր) ներկերով,

² Լեո, Երկերի ժողովածու, հ.5, Եր., 1986, էջ 128-129: Լևոնյան Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Եր., 1958, էջ 38-39:

բոլորագիր ուղղահայաց տառերով, ծաղկատառ գլխագրերով, գլխազարդերով: «Պատարագատետրը» եկեղեցում գործածելու համար էր, մնացածները ժողովրդական գրքեր էին: Հատկապես աչքի էր ընկնում «Տաղարանը», որն ընդգրկում էր XV դարի ժողովրդական երգասացների, այդ թվում և Հովհաննես Թևեկյանցու երգերը¹:

Երկրորդ հայ տպագրիչը՝ Աբգար Եվդոկացին կամ Թոքատցին, ով հայտնի է Աբգար Դպիր անունով, դարձյալ հանդես է գալիս Վենետիկում 1560-ական թվականներին: Միքայել Սեբաստացի կաթողիկոսը քաղաքական նպատակներով 1562թ.մայիսին Աբգար Ամիրբեկյանի գլխավորությամբ պատվիրակություն է ուղարկում Հռոմի պապի մոտ: Իբրև ընծա տանում են նաև «մյուռն, խաչոսկի, մատանի օրհնյալ և ս. Թեոդորոսի մասունք»: Մեկ ու կես տարի տևում է այդ ճանապարհորդությունը: 1563թ. վերջերին Աբգար Թոքատցին հասնում է Հռոմ, ներկայանում Պիոս IV-ին, նրան հանձնում հայոց կաթողիկոսի գրություններն ու ընծաները: Էջմիածին վերադառնալիս Աբգարը լինում է Վենետիկում, ծրագրում ներկայանալ մի քանի պաշտոնատար անձանց: Սակայն իմանալով, որ թուրքական կառավարությունը լսել է իր պատգամավորության քաղաքական նպատակի մասին, վախենում է շարունակել ճանապարհը: Որոշում է հայերեն գրքեր տպագրել: Նա ծուլել է տալիս երկու տեսակ հայերեն նոր տառեր և 1565թ.մի թերթի վրա լույս ընծայում առաջին հայերեն տպագիր օրացույցը, որ կոչվում է «խառնայինթոր տունարի գեղեցիկ և պիտանի»: Այդ օրվանից Աբգար դպիրը, Եվրոպայի սին խոստումներից և «հավատի գնով» առևտուր անելուց հուսախաբ, դադարում է քաղաքական գործիչ լինելուց և զբաղվում տպագրության գործով: Նրա ջանքերով նույն 1565թ. լույս է տեսնում մի Սաղմոսարան կամ «Փոքրիկ մեկնիչ սաղմոսաց»: Փաստորեն 1513-ից մինչև 1565 թ. հայերեն գրքեր չեն տպագրվել: Հռոմի հաջորդ պապի՝ Պիոս V-ի օրոք հավատաքննությունը ավելի է սաստկանում: Անհնարին է դառնում առանց «լատին կղերին գրաքննության» «լուսավորչական» հայ եկեղեցու գրքեր հրատարակել: Եվ Աբգար Թոքատցին 1567թ. գնում է Կ.Պոլիս՝ այնտեղ շարունակելու իր տպագրական գործունեությունը²:

¹ Լեո, *Երկերի ժողովածու*, հ.5, Եր., 1986, էջ 131:

² Լևոնյան Գ., *Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը*, Եր., 1958, էջ 59-67: Լեո, *Երկերի ժողովածու*, հ.5, Եր., 1986, էջ 158-164:

Կ.Պոլսում հայոց Ս.Նիկողայոս եկեղեցուն պատկանող ու նրան կից շենքում բացվում է առաջին հայկական տպարանը, որը 1567-69թթ. տպագրում է հայոց եկեղեցուն նվիրված, լուսավորչական եկեղեցու մեջ գործածվող գրքեր, դրանով իսկ համեմատաբար թուլացնում կաթոլիկ տպարանների ազդեցությունը հայերի վրա («Փոքր քերականութիւն կամ այբբենարան», «Ժամագիրք կամ աղօթամատոյց», «Պատարագամատոյց», «Տօնացոյց», «Պարզատումար», «Տաղարան», «Մաշտոց»):

Որոշ դադարից հետո՝ 1584թ., Հռոմում հայ քահանա Հովհաննես Տերգնցին իր որդի Խաչատուրի հետ Աբգար Թոքատցու որդի Սուլթանշահ-Մարկ Անտոնի հովանու նեքո տպագրում է Գրիգոր XIII պապի հաստատած նոր տոմարի լատիներենից հայերեն թարգմանությունը («Տումար Գրիգորեան»), որի արդյունքում Գրիգորյան տոմարական ռեֆորմը Արևմուտքից տարածվում է նաև Արևելքում: Այնուհետև 1587թ. Հովհաննես Տերգնցին որդու հետ Վենետիկում տպագրում է դավանաբանական տեսակետից մի անմեղ գիրք՝ Սաղմոսարան¹:

Հայերեն հաջորդ գիրքը («Սաղմոս») տպագրվում է Լեհաստանի Լվով քաղաքում (այժմ՝ Ուկրաինա): 1616թ. Հովհաննես Քարմատանենցը Լեհաստանում բացում է առաջին հայ տպարանը, ինչպես ինքն է ասում՝ «կազմարանը»: Գիրքը, բացի բուն սաղմոսից, ունի մի շարք աղոթքներ և Ներսես Շնորհալու «Հաւատով խոստովանիմքը»: Միլանում 1621թ. Աբրոսյան վարժարանի տպարանում տպագրվում է Ֆրանցիսկո Ռիվոլայի հայերեն-լատիներեն բառարանը՝ «Բառգիրք Հայոց»: Այն վերահրատարակվում է Փարիզի արքունի կամ ազգային տպարանում 1633թ.:

Հռոմում՝ տեղի հայ գաղութի «հոգևոր հովիվ» Բարդուղիմեոս քահանան իտալացի Ստեփ. Պավլինոսի տպարանում, 1623թ. տպագրում է «Կանոն Էվձենիոսի չորրորդի Փափի» գիրքը: Դա 1439թ. Եվգենիոս Դ պապի՝ Ֆլորենցիայի ժողովին տված լատին և հայ եկեղեցիների իբր միացման մասին կոնդակի լատիներենից հայերեն թարգմանությունն է: Նույն թվականին Հռոմում՝ Ուրբանյան դպրոցի տպարանում, տպագրում է նաև մի այբբենարան՝ «Այբուբենք Հայոց եւ հրամանաւ սրբազան Գրիգորիս հնգետասաներորդի սուրբ Փափին... այլ ևս սուրբ ժողովոյն որ վասն հաստատութեան հաւատոյ, կարգեալ կազմեալ եղև թվ ՌՌԻԳ»: 1624թ. լույս է տեսնում նույն հեղինակի հայերենի քերականությունը՝ լատիներեն բացատրու-

¹ Լևոնյան Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Եր., 1958, էջ 68-74:

թյամբ: 1630թ. Ուրբանոս VIII-ի հրամանով Հռոմի կաթոլիկության պրոպագանդայի տպարանի հայերեն բաժինը տպագրում է «Առաւել պարզաբանութիւն քրիստոնէական վարդապետութեան» կրոնական գիրքը, որը ֆրանսերենից թարգմանել էր հայ քահանա Պողոս-Պետրոսը: Գիրքը վերահրատարակվել է 1634թ.: «Հաւատոյ տարածման սուրբ ժողովի» ջանքերով Հռոմի Ուրբանյան դպրոցի տպարանում տպագրվում են նաև կրոնական-դավանաբանական այլ գրքեր՝ «Դաւանութիւն ճշմարիտ և ուղղափառ հաւատոյ», «Քրիստոնէական վարդապետութիւն», «Ձեռքածութիւն յերկինս», «Մանաւանդականք առարկութիւնք» և այլն: Նույն տպարանում են տպագրվել նաև կրոնավոր Կղեմես Գալանոսի կազմած հայոց լեզվի քերականությունը՝ լատիներեն բացատրությամբ (Համառօտ քերթողութիւն քերականութեան շարակարգեալ ի կարգէ Թէաթինոսաց Կղեմէս վարդապետէ, ներում կատարելապէս պարունակին արիեստք չորք, այսինքն. Ուղղագրութիւն, Բանաստեղծութիւն Արտաբերութիւն և Շարադրութիւն, արտահանեալ ի քերականութեանցն հայոց, յունաց և լատինացւոց. ի խնդրոյ Յովհաննէս Եդեսացւոյ. քաջ ռաբունապետի և աստուածաբան Արքեպիսկոպոսի Միջագետաց աշխարհի» (1645թ.), «Միաբանութիւն Հայոց ս. եկեղեցւոյն Հռովմաց» երեք հատորից կազմված գիրքը և հայ-լատիներեն մի քերականություն (1675թ.), ինչպես նաև Աստվածատուր Ներսեսովիչ եպիսկոպոսի «Բառգիրք հայերեն-լատիներեն (1695 թ.) բառարանը¹:

XVII դարի 40-ական թվականներին Վենետիկում գրատպությամբ զբաղվում էր նաև Հովհաննես Անկյուրացին, որին իտալացիները կոչում էին Ջիովաննի Մոլինո: 1642թ.մի հույն տպարանատիրոջ մոտ հրատարակում է «Սաղմոս ի Դաւիթ» գիրքը (գրաշարը Հովսեփ անունով տասներկուամյա մի տղա էր), 1643-ին՝ «Յիսուս որդին»: 1660-ին լույս է տեսնում վերջին հրատարակության արտատպությունը (գրաշարը Ստեփան անունով մի հայ տղա էր, սրբագրիչը՝ Յաղուբ աղա Ջուղայեցին): Վենետիկում մի քանի իտալացի հրատարակիչներ իրենց տպարաններում հայկական բաժին էին սարքավորել ու գրքեր էին հրատարակում: Օրինակ՝ Միքել Անջելո Բարբոնին 1671թ. տպագրում է «Տօնացոյցը», մինչև 1693 թվականը՝ ևս 13 գիրք՝ «Հայելի ճշմարտութեան», «Բուրաստան աղօթից», «Նորագոյն ծաղիկ զօրութեան» և նման գրքեր: Իսկ

¹ Լևոնյան Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Եր., 1958, էջ 80-82: Լեո, Երկերի ժողովածու, հ.5, Եր., 1986, էջ 128-132:

1695-ից մինչև 18-րդ դարի 70-ական թվականները հայերեն հրատարակությունները շարունակում է Անտոն Բարթոլի տպարանը: Այդ տպարանատերերը հաճախ հայ վաճառականներից գումարներ էին ստանում իրենց «հայասեր» գործունեության համար և նրանց անունը դրոշմում գրքի ձևակալին: Օրինակ՝ 1684թ. Բարթոնի տպարանում տպագրվել է «Աւետարանը», որի առաջին էջին գրված էր «արդեամբք և գոյիւք ագուլիսցի Մարտիրոսի որդի Ոսկանի»: Երևանցի Թադեոս ք.Համազասպյանը հայ վաճառական ջուղայեցի Խոջա Սահրատի որդի Գասպարի հետ նույնպես փորագրել և ծուլել է տալիս տառեր՝ «գմինն խոշորածն և գմիւսն մանրագոյն ի պէտս խորագրաց» և 1686-ին տպագրում «Խորհրդատետր» (կամ «Պատարագատետր») գիրքը: Նույն թվականին է տպագրվում նաև «Ճաշոց» գիրքը 2 հատորով, 1687-ին՝ Հովհաննես Հոլովի «Խոկումն քրիստոնէական», «Պատասխանատրութիւնք», «Պարզաբանութիւն սաղմոսաց» և այլ գրքեր: Այդ տպարանը գործում էր իտալացի Ջիակոմո Մոռետիի տպարանին կից¹:

XVII դարում տպարան է ստեղծվում նաև Իրանում՝ Նոր Ջուղայում: Հայտնի է, որ Նոր Ջուղան թագավորի հրամանով հիմնել են ջուղայեցի գաղթականները: XVII դարի երեսունական թվականներին արդեն Արևելքում այն դարձել էր տնտեսական և մշակութային օջախ: Քաղաքի առաջնորդ Խաչատուր վ.Կեսարացին հիմնում է դպրոց, գրադարան, նաև տպարան և տպագրում պարսկահայ առաջին գիրքը՝ «Հարանց վարքը» (1641): 1642-ին տպագրվում է «Ատենի ժամագիրքը»: Դեռևս 1639-ին Խաչատուր Կեսարացին իր աշակերտներից մեկին՝ Հովհաննես վ. Ջուղայեցուն, ուղարկում է Եվրոպա՝ տպագրական գործն ուսումնասիրելու: Այդ ճանապարհորդությունը տևում է մոտ հինգ տարի: Վարպետների հետ հայերեն տառերով Հռոմից գնում է Լիվոռնո, մի իտալական տպարանում տպագրում «Սաղմոսք Դաւթին» գիրքը (1644թ.)՝ Խ.Կեսարացուն ուղարկելու համար: Հովհաննես Ջուղայեցին Նոր Ջուղա է հասնում Խ.Կեսարացու մահից հետո: Մեծ դժվարություններով 1647թ. հրատարակում է իր մի աշխատությունը՝ «Պարզատումար Ագարիայի փոխարկեալ ի Յովհաննէսէ վարդապետէ Ջուղայեցոյ աշակերտէ մեծին Խաչատուրոյ Կեսարացոյ»: 1650թ. փորձում է հայերեն տպագրել Աստվածաշունչը, բայց մի քանի մամուլ տպագրելուց հետո

¹ Լևոնյան Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Եր., 1958, էջ 90-97:

Խ.Կեսարացին ստիպված է լինում փախչել Էջմիածին: Որոշ դադարից հետո՝ միայն 80-ական թվականներին, Նոր Զուղայում տպագրվում է երեք գիրք՝ «Գիրք ժողովածոյ ընդդեմ երկաբնակաց» (1686), «Գիրք ատենական, որ ասի վիճաբանական» (1688) և «Կրթութիւն հաւատոյ, Հովհ.վ.Մրքուզի» (1688)¹:

Հայ գրատպության պատմության մեջ կարևոր տեղ ունի Ամստերդամը, ուր հայերեն գրքերի տպագրությունը սկսվել է 1660-ին, ավարտվել 1716-ին: Հայոց Հակոբ Դ կաթողիկոսը կաթողիկոսության քարտուղար և ծաղկող դպիր Մատթեոս Ծարեցուն 1656-ին ուղարկում է Եվրոպա՝ հայկական տպարան հիմնելու հանձնարարությամբ: 1658-ին հասնելով Ամստերդամ՝ նա հայերեն տպագրական տառեր է պատրաստել տալիս, բայց հիվանդանում է, և սկսած գործը շարունակում է Էջմիածնի միաբան Ոսկան վարդապետի վաճառական եղբայրը՝ Ավետիս Ղլիճենցը: Վերջինս հրավիրում է նաև իր եղբորը՝ Ոսկան վարդապետին: Ավետիսը վերջացնում է Ներսես Շնորհալու «Յիսուս որդի» գրքի տպագրությունը, 1663-ին տպագրում նաև «Ժամագիրքը»: Տպարանի գործը շարունակում է Կարապետ Ադրիանեցին, որը սիրով սպասում էր իր «մեծ ռաբունապետ» ուսուցչի՝ Ոսկան Ղլիճենցի (Երևանցի) ժամանելուն: Ավարտում են «Շարականի տպագրությունը», 1666-ին լույս է տեսնում «Այբբենարան և քրիստոնեական» դասագիրքը, Ոսկան Երևանցու տպարանում 1666-68 թթ. լույս է տեսնում առաջին հայերեն «Աստվածաշունչը» (Երկրորդ տպագրությամբ 1705թ. լույս է տեսնում Կ.Պոլսում: Երրորդը Մխիթար Աբբայի «Աստուածաշունչն» է, որ տպագրվել է 1773-ին Վենետիկում՝ Անտոն Բարտոլիի տպարանում): Նույն տարիներին լույս է տեսնում ևս 12 գիրք՝ «Ավետարանը» (Նոր կտակարան), «Մաշտոցը», «Աղուէսագիրքը», Մ.Խորենացուն վերագրվող Աշխարհագրությունը, «Գիրք աշխարհաց և առասպելաբանութեան որ է Աղուէսագիրք» և այլն: 1669թ. հրատարկվում է ևս երկու գիրք՝ «Ձայնքաղ շարական հայկական խաղերով» և Առաքել Դավրիժեցու «Պատմութիւնը», 1670-ին՝ «Քրիստոնեական», 1671-ին՝ «Պարտեզ հոգևոր» գրքերը:

1672թ. Ոսկան Երևանցին իր տպարանը փոխադրում է Մարսել, որտեղ էլ ընդհատումներով գործում է մինչև 1683թ.: 1673թ. լույս է տեսնում «Գրքույկ կարևոր հանապազորդեան» գիրքը: Սակայն Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցին չէր կարող չհետևել Ոսկան Երևանցու

¹ Լևոնյան Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Եր., 1958, էջ 83-90:

հրատարակություններին, որովհետև նա «կապ ունի էջմիածնի կաթողիկոսի հետ» Տպարանում շարվում էր «Ատենի ժամագիրքը», որը հազիվ լույս է տեսնում 1679-ին: Հալածանքների պայմաններում «Սրբ. էջմիածնի և Սուրբ Սարգսի գորավարին» տպարանում 1676թ. տպագրվում է «Գիրք սրբոյն Մաշտոցայ վարդապետի» գիրքը, 1683-ին՝ «Ակն հոգեկան» և «Պարտեզ հոգևոր» գրքերը:

Թովմա վ.Նուրիջանյանը, որ «եռամեծ վարդապետի» անուն էր շահել, 1693թ. Գողթնից հասնում է Ամստերդամ, որտեղ 1695թ. հայոց մեջ առաջին անգամ հրատարակվում է աշխարհագրական մի մեծադիր քարտեզ՝ «Համատարած աշխարհացոյցը», որն ուներ իր բանալին՝ «Բանալի համատարած աշխարհացոյցի» (1696): 1696-ին լույս է տեսնում «Թովմաս Գեմբացի», 1698-ին՝ «Նոր կտակարան», «Ձայնքաղ շարական»: 1699-ին՝ «Դուռն իմաստութեան» կամ «Ոսկեայ դուռն դպրատան», «Գանձ չափոց, կշռոց թւոց և դրամից բոլոր աշխարհի», «Պատմութիւն վաճառականութեան» գրքերը: 1698թ., առանց տպարանի հիշատակության, տպագրվում է նաև «Բառգիրք Հայոց Երեմիա վարդապետի» գիրքը¹:

Ամստերդամի հայկական տպարանը գործում է մինչև 1717 թվականը: Տպարանը ղեկավարում էր Նուրիջանյան Թովմաս եպիսկոպոսը, աշխատակիցներն էին նրա ազգականներ Ղուկաս, Միքայել և Մատթեոս Վանանդեցիները: Ամստերդամում է գերմանացի հայագետ Շրյոդերը Թովմա եպիսկոպոսից ու Ղուկասից հայերեն սովորել, գրել «Արամեան լեզուի գանձ» հայերեն-լատիներեն գիրքը, որը տպագրվել է նույն տպարանում 1711թ.: 18-րդ դարասկզբի 17 տարիներին Ամստերդամի հայկական տպարանում լույս է տեսել 14 գիրք՝ «Բնաբանութիւն իմաստասիրական և տարերական» (1702), «Պաշտօն աստուածային...» (1704), Հովհ.վարդ. Զուղայեցու «Համառօտ քերականութիւն և տրամաբանութիւն» (1711), «Հայելի Աստուածաշունչ Հին Կտակարանի» (1713), «Պատկերասէր պատկերատեաց» (1716), «Ժամագիրք» (1717) և այլն:

18-րդ դարում մի քանի ոչ հայկական տպարաններ շարունակել են հայկական գրքերի տպագրությունը: Դրանցից է Հռոմի Ուրբանյան կամ «Հաւատոյ տարածման սուրբ ժողովոյն» բազմալեզվյան տպարանը, որը հայատառ գրքեր է հրատարակել մինչև 1756 թվականը (սկսել է 1623թ.), Վենետիկի Անտոն Բարտոլիի տպարանը՝ մինչև 1777թ. (սկսել է 1695թ.),

¹ Լևոնյան Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Եր., 1958, էջ 97-119:

որտեղ տպագրվել են Մխիթար Աբբայի «Աստուածաշունչը», Հայկազյան բառարանի Ա,Բ հատորները և այլ գրքեր, նաև Պիետրո Վալվազիայի և Զիովանի Պիացոյի տպարանը, որտեղ տպագրվել են Մ.Չամչյանի «Հայոց պատմության» Ա,Բ,Գ հատորները, Միլանի Ամբրոսյան վարժարանի և այլ տպարաններ: 1788թ. Ս.Ղազար կղզում Մխիթարյան միաբանությունն արդեն հիմնում է հայկական տպարան¹:

Աբգար Թոքատցու տպագարական գործունեության դադարից հետո Կ.Պոլսում նույնպես հիմնում են մի շարք տպարաններ, որոնց մեջ կարևորվում է Գրիգոր Մարգվանցու՝ XVII դարի վերջերին հիմնած տպարանը: Այդտեղ տպագրվել են «Տաղարանը» (1698), «Խորհրդատետր Սրբազան Պատարագի» (1706), «Յայսմաուրք» (1706), Ագաթանգեղոսի պատմությունը (1710), Հովհ.Մրքուզի «Կրթութիւն հաւատոյ» (1713), «Մեկնութիւն Աւետարանի Հովհ.Ոսկեբերանի» (թարգմանություն) «Գիրք պատմութեանց երկրին Տարօնոյ, որ կոչի Զենոբ Գլակ» (1719), «Գիրք Տոմարաց և Տաղարան փոքրիկ» (1723), «Նարեկ» (1726), «Ներքող Լուսաւորչին» (1734) և այլն:

1700թ. Կ.Պոլսում տպարան է հիմնում Աստվածատուր Ապուլեխցին: Նույն թվականին էլ լույս է ընծայում Գր.Նարեկացու «Աղթագիրքը» կամ Նարեկը: Հրատարակվող գրքերի սրբագրությունը կատարում է Բաղդասար դպիրը: Աստվածատուրի տպարանում են տպագրվել Առաքել Սյունեցու «Հարանց վարքը» (1720, վերահրատարակություն), «Աղամգիրքը» (1721), Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանցը (1729), «Գիրք Սահմանաց Ղաթի անյաղթ փիլիսոփայի և աստուածաբան վարդապետի» (1731), Հովհ. Հաննա վարդապետի «Գիրք պատմութեան սրբոյ և մեծի Երուսաղէմիս» (1734), Բաղդասար Ղաթիի «Քերականութիւնը» (1736), Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող «Յաճախապատումը» (1737), Գրիգոր Սկեռացու «Գիրք աղօթից» (1742), «Չայնքաղ շարականը» (1743) և այլն: Տպարանն արդեն ղեկավարում էր Մահտեսի Աստվածատուրի որդի Հովհաննեսը (նրանից հետո էլ՝ վերջինիս որդի Պողոսը): Պողոս Հովհաննեսի Արապյանը 18-րդ դարի վերջին քառորդում և 19-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակներին հայտնի դեմք էր հայ և թուրք տպագրության պատմության մեջ: 1774թ. Վրաստանի թագավորը հրավիրում է նրան Թիֆլիս՝ վրացական

¹ Լևոնյան Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Եր., 1958, էջ 120-126:

տպագրական տառերը կանոնավորելու: Թիֆլիսից էլ Արապյանը մեկնում է Էջմիածին:

18-րդ դարում Կ.Պոլսում գործել են նաև այլ հայ տպարաններ: Դարասկզբին տպարան է հիմնել Սարգիս Դպիրը, որը մինչև 50-ական թվականների վերջը ղեկավարել են նրա ավագ և կրտսեր որդիները՝ Գևորգը և Մարտիրոսը: Նրանց տպագրած գրքերի մեջ էին նաև Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայութեան» գիրքը (1728) և Բուզանդի առաջին հրատարակությունը՝ «Բուզանդարան պատմութիւնը» (1730): 1704թ. տպարան է հիմնում Պետրոս Լատինացին, 1735-ին՝ Բարսեղ և Հակոբ Սեբաստացիները, ինչպես նաև դպիր Աբրահամ Թրակացին, որը լույս է ընծայում Գրիգոր Տաթևացու քարոզության գրքերը (1740, 1741), «Ոսկեփորիկը» (1746), 1750-ին՝ ակնեցի Ստեփաննոս Պետրոսյանը, այնուհետև՝ տիրացուներ Հովհաննեսը և Հակոբը, 1790-ին՝ Մատթեոս դպիրը: Հայկական տպարան է բացվում նաև Իզմիրում (Ջմյուռնիա): Անգլիայում նույնպես երկու գիրք է լույս տեսնում՝ Մովսես Խորենացու Պատմության և աշխարհագրության հայերեն-լատիներեն հրատարակությունը (Լոնդոն, 1736) և «Դաւանութիւն հաւատոյ եկեղեցւոյ Հայաստանեայց» գիրքը (Լոնդոն, 1780): 1771թ. հնդկահայ վաճառական Գրիգոր Միքայելյան Չաքիկյանցի (Չաքիկենց) հովանավորությամբ Սիմոն Երևանցի կաթողիկոսի օրոք Էջմիածնում կառուցվում է հատուկ շենք, և բացվում է Հայաստանում առաջին՝ «Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի» տպարանը, որտեղ առաջին գիրքը տպագրվում է 1772-ին: 1775թ. տպագրվում է Սիմոն կաթողիկոսի կազմած «Տօնացոյցը»: Չաքիկյանի օգնությամբ Էջմիածնում կառուցվում է նաև թղթի գործարան: 1777թ. Էջմիածնի տպարանը լույս է ընծայում «Տաղարան Սիմոն կաթողիկոսի» և «Կարգ թաղման Հայրապետաց» գրքերը, 1779-ին տպագրության է հանձնվում Սիմոն կաթողիկոսի «Պարտավճար» աշխատությունը, որը լույս է ընծայվում 1783-ին՝ Ղուկաս Ա. Կարնեցու հայրապետության շրջանում: 1785-ին լույս է տեսնում «Ատենի ժամագիրքը», 1787-ին՝ Յովսեփոս Եբրայեցու պատմությունը՝ Ստեփանոս Լեհացու թարգմանությամբ, 1793-ին վերահրատարակվում է Սիմոն կաթողիկոսի «Տաղարան փոքրիկը»:

1772-ին հնդկահայ վաճառական Շահամիր Սուլթանում Շահամիրյանը իր որդի Հակոբի անունով հայկական տպարան է հիմնում Մադրասում, որտեղ տպագրվում են «Այբբենարան» (կամ «Քերականութիւն») և

Մովսես Բաղրամյան Արցախեցու «Նոր Տետրակ, որ կոչի Յորդորակ» գրքերը, 1773-ին՝ Շահամիրյանի «Որոգայթ փառացը», 1775-ին՝ Մեսրոպ երեցի «Պատմութիւն մնացորդաց Հայոց և Վրաց», 1780-ին՝ «Պատմութիւն Ղահմագի» գրքերը, 1781-ին՝ Եկատերինա Բ-ի մի նամակի թարգմանությունը, 1783-ին՝ Շահամիրյանի «Տետրակ որ կոչի նշաւակ» գիրքը: 1780-ական թվականների վերջերին Մադրասում տպարան է սարքավորում նաև Հարություն Շնավոնյանը և 18-րդ դարի վերջերին ու 19-րդ դարի առաջին տասնամյակում տպագրում 10-ից ավելի գրքեր: Հ.Շնավոնյանը հրատարակում է նաև հայերեն առաջին լրագիրը՝ «Ազդարար» ամսագիրը (1794 հոկտեմբեր-1796 մարտ՝ 18 տետրակ): 1796թ.Կալկաթայում տպարան է սարքավորում Հովսեփ Ստեփանոսյան քահանան: 1775թ. կայսերական արտոնագրով «հայ և հռոմ տառերով» տպարան են բացում Տրիեստի Մխիթարյանները (Նապոլեոնի արշավանքների հետևանքով 1811-ին տեղափոխվել են Վիեննա, այժմ՝ Վիեննայի Մխիթարյան միաբանություն): 1795-ին այդ տպարանն ուներ 47 տեսակ տառ:Մինչև 18-րդ դարի վերջը և 19-րդ դարի սկզբներին այդտեղ տպագրվել են 30-ի չափ գրքեր: Վենետիկի Մխիթարյանները տպարան են բացում 1789-ին և մինչև դարի վերջը տպագրում 17 անուն գիրք:

18-րդ դարի վերջին քառորդում Ռուսաստանում ևս բացվում են տպարաններ: Նորջուղայեցի Խալդարյանցը, Լոնդոնից տեղափոխվելով Պետերբուրգ, ծանոթացնում է Ռուսաստանի Հայոց հոգևոր առաջնորդ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանի հետ, որի խորհրդով էլ բացում է տպարան և 1781-1788թթ. տպագրում մի քանի գրքեր: Խալդարյանի տպարանը, որ նրա մահից հետո (1787) կոչվում էր «Տպարան Նորին Բարձր սրբազնութեան», 1789-ին տեղափոխվում է Նոր Նախիջևան, տեղավորվում ս.Խաչ վանքում: 1790-1796թթ.տպագրվում են մի շարք գրքեր, ապա տպարանը տեղափոխվում է Աստրախան, որտեղ լույս է տեսնում միայն մեկ գիրք (1797): Ըստ Գ.Լևոնյանի՝ 18-րդ դարում տպագրվել է մինչև 500 հայերեն գիրք¹:

19-րդ դարում հայ գրատպությունը զարգացում է ապրում, տպագրվում են հազարավոր գրքեր:

¹Լևոնյան Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Եր., 1958, էջ 131-168: Լեո, Երկերի ժողովածու, հ.5, Եր., 1986, էջ 566-571:

Կ.Պոլսում շարունակում են գործել Պողոս Արապյանի տպարանները (նշվում է նրա 70-ամյա տպագրական գործունեության մասին): Նա հիմք է դրել նաև թուրքերեն տպագրությանը: Սուլթան Մահմուդ Բ-ն գնահատում է Պ.Արապյանի վաստակը, 1816-ին հատուկ հրովարտակով նրան կարգում Արքունի տպարանի տեսուչ, շնորհում արույրից ձուլված մի մամուլ-նշան՝ գլխարկի վրա կրելու արտոնությամբ: Տպագրական արվեստի մեջ կարևորվում է Գևորգ դպիրի պարսկերեն-հայերեն մեծահատոր բառարանը (1826): Ընտիր հրատարակություններ են «Ժամագիրք», «Ճաշոց» «Տոնացոյց», «Նարեկ», «Շարական», «Գիրք մեծագին և պատուական ականց», «Ագաթանգեղոս», «Թանգարան խրատու», «Հրաւեր սիրոյ», «Քերականութիւն Հայոց լեզուի», «Կրթութիւն քաղաքավարութեան», «Յայսմաւորք» և այլ գրքեր: 1853-ին Պողոս Արապյանի որդիները տպարանը տեղափոխում են Մուստաֆա-փաշա խան, իսկ թոռները՝ Օրթագյուղ (Օսմանյան կայսրություն): Տպարաններ են հիմնում մահտեսի Աբրահամ-Թերգյանը, Հ.Պարոնյանի ազգային ջոջերից մեկը՝ Հովհաննես Մյուհենտիսյանը, որը 1846-ից տպագրում է Տերոյանցի «Հայաստան» լրագիրը, «Հայաստան», «Մասիս» (սկզբի տարիներին), «Նոյեան աղանի», «Մեղու», «Սէր», «Կիլիկիա», «Ժամանակ», «Չեփիւռ Հայրենեաց» և այլ թերթեր ու հանդեսներ, բազմաթիվ գրքեր: Նա արժանանում է երրորդ կարգի մեծիտիե պատվանշանի և արվեստի շքադրամի: Պատրաստել է նաև հայկական ծայնանիշների ու խազերի կադապարներ, ձուլել տպագրության համար: Նա «փայլ աւելցուց ազգային տպագրութեան»: 1805-ին Կ.Պոլսում «քիթապձի» Մարգարը սարքավորում է առաջին «գրատունը»: Տպագրական գործը մանրամասն ներկայացրել է Թեոդիկը իր «Տիպ և Տառ» աշխատության մեջ: Տպարաններ են հիմնել նաև Ռուբեն Քյուրքչյանը, Հովսեփ Գաֆաֆյանը, Պողոս Քիրիշճյանը, Նշան Պերպերյանը և ուրիշներ:

Ջմուռնիայում ևս հիմնվում են մի քանի տպարաններ՝ Մեսրոպյան վարժարանի տպարանը, Տետյան եղբայրների, Գր.Մսերյանի, Մատթեոս Մամուրյանի տպարանները:

1833-ին Պետրոս պեյ Յուսուֆյանի միջոցներով տպարան է բացվում նաև Երուսաղեմում՝ Հայոց վանքի պարիսպներում: 1855-56թթ, Մկրտիչ վ. Խրիմյանը Կ.Պոլսում խմբագրում, հրատարակում է «Արծուի Վասպուրականի» ամսագիրը, ապա տպագրական պարագաները վերցնելով՝ վերադառնում է հայրենի վան քաղաքը և Վարազա վանքում սարքավորում տպարան, շարունակում ամսագրի հրատարակությունը: 1863-ին

Խրիմյանը նշանակվում է Մուշի առաջնորդ, գնում է Տարոն՝ իր հետ տանելով նաև տպարանը: Գլակա վանքում իր աշակերտ Գարեգին Սրվանձտյանի խմբագրությամբ սկսում է լույս տեսնել «Լրատար Արծուիկ Տարօնոյ» ամսագիրը (մինչև 1865թ. կեսերը): 1863-ին տպարան է հաստատվում Նիկոմիդիայի Արմաշի հայոց վանքում, այնուհետև՝ Սեբաստիայում, Ադրիանուպոլսում, Մարզվանում՝ «Արուսյակ» թերթի տպարանը և Եվդոկիայում՝ Ազգային վարժարանի տպարանը: XIX դարում տպագրական-հրատարակչական գործերում մեծ նվաճումներ են անում Մխիթարյանները: Դեռևս 1833թ. «Հաւատով խոստովանիմ» աղոթքը տպագրում են 24 լեզվով, ուղարկում Բելգիայի թագավորին, որից շքանշան են ստանում: Արծաթե ու ոսկե մեդալներ, գովասանական առաջին կարգի գրեր են ստանում նաև տարբեր քաղաքներում կազմակերպված ցուցահանդեսներում: Այդ աղոթքը տպագրում են նաև 36 լեզվով, ուղարկում Եվրոպայի մատենադարանները, թանգարանները, թագավորներին, տարբեր անձնավորությունների:

Տրիեստի միաբանության վիճակը վատանում է, և 1810թ. տեղափոխվում է Վիեննա (Վիեննայի Մխիթարեանք), որտեղ էլ հիմնում է տպարան, բարձրացնում արտադրությունների որակը: Վիեննայի Մխիթարյան տպարանը նույնպես բազմալեզվյան տպարան էր. դեռ 1837-ին այդտեղ տպագրվում է «Որ օրինես գայնոսիկ» աղոթքը 25 լեզվով, իսկ 1893-ին՝ 50 լեզվով:

1848-ին Ճանիկ Արամյանը Փարիզում բացում է առաջին հայ տպարանը, որին կից սարքավորում է նաև մասնավոր գրածուլարան, հրապարակ հանում Արամյան տառերը (73 տեսակ), որոնք սկսել են գործածվել 1855-ին «Մասեաց աղանի» ամսագրի էջերում: Ճանիկ Արամյանը իր մասնավոր տպարանը սարքավորում է 1859-ին և տպագրում 20-ից ավելի գրքեր ու պարբերականներ, իսկ մինչ այդ սեփական տառերով շարված հրատարակությունները կատարում էր Վելմարի կամ Մեյերի տպարաններում:

1862-ի վերջերին Արամյանը իր տպարանով տեղափոխվում է Մարսել, 1864-ին՝ Կ.Պոլիս, 1865-ին տպագրում մի ընդարձակ օրացույց, այնուհետև 14 տարվա ընթացքում (մահանում է 1879թ.) լույս ընծայում Ծերենցի, Խրիմյանի, Չերազի, Դուրյանի, Սրվանձտյանի, Աճեմյանի և այլոց գրքերը, Կռիլովի առակները և այլ գրքեր: Նրա գործը մինչև 1898թ.

շարունակում է իր 14-ամյա որդին՝ Ներսես Արամյանը՝ հոր լավագույն աշակերտ Գ. Պաղտատյանի աջակցությամբ:

1856-ին Փարիզում տպարան է հիմնում Էջմիածնի միաբան, բանասեր Կ.Վ.Շահնագարյանը, որը 1862-ին հրավիրվելով Մանչեստր՝ տանում է նաև իր «գործատունը» և 1863-ից հրատարակում «Երկրագունդ» հանդեսը: Մարսելում 19-րդ դարում միակ հայ տպարանը պատկանում էր Սկրտիչ Փորթուգալյանին, որը հիմնել էր 1885-ին, հրատարակել «Արմենիա» լրագիրը:

19-րդ դարի 10-ական թվականներին հայկական տպարան է հիմնվում Պետերբուրգում Հովսեփ սարկավագ Հովհաննիսյան Հաշտարխանցու անվամբ: Այդ տպարանը 20-ական թվականների վերջերին անցնում է Լազարյան ձեռնարանին: Պետերբուրգում գործում էր նաև Ռափայել Պատկանյանի տպարանը, որտեղ տպագրվել են «Հյուսիս» շաբաթաթերթը և Գ.Բ.Պատկանյանի «Հայոց ազգի պատմությունը»: Մոսկվայում Լազարյան ձեռնարանը 1829-ին հիմնում է սեփական տպարան, որը գործում է նաև 20-րդ դարի սկզբում: Այդ տպարանում են լույս տեսել «Հյուսիսսփայլ», «Ճռաքաղ», «Համբավաբեր Ռուսիո» պարբերականները: 1831-ին լույս է տեսել աշխարհաբարով գրված «Համառոտ քննութիւն քրիստոնեական հավատո և մահմեդական կրոնի» գիրքը:

80-ական թվականների վերջերին Մոսկվայում հայկական տպարան է հիմնում նաև Սկրտիչ Բարխուդարյանը, որը գործում է մինչև 20-րդ դարի 10-ական թվականները: 1858-ի աշնանը Թեոդոսիայում հիմնվում է Խալիպյան ուսումնարանը, որին կից 1859-ի մայիսին բացվում է նաև Ազգային տպարանը և գործում մինչև 1874թ.:

19-րդ դարի 70-ական թվականների կեսերին Հովհաննես Տեր-Աբրահամյանը Ռոստովում բացում է մասնավոր տպարան, մինչև 90-ական թվականները լույս ընծայում մի շարք գրքեր: Տպարան է բացում նաև Նոր Նախիջևանում:

Մինչև 1837թ. անգործության էր մատնված Էջմիածնի տպարանը: Այդտեղ գիրք է տպագրվում միայն 1838-ին: Էջմիածնի տպարանը ակտիվ գործում է Գևորգ Դ կաթողիկոսի տարիներին (1866-1882): 1868-ին հիմնվում է Մայր Աթոռի «Արարատ» կիսապաշտոնական ամսագիրը: Էջմիածնի տպարանի առաջադիմության գործում մեծ դեր են ունենում Մակար (1885-1892) և Սկրտիչ (1892-1907) կաթողիկոսները: Գայանեի

վանքի սենյակներից մեկում Վահան վ.Բաստամյանը Գևորգ Դ կաթողիկոսի թույլտվությամբ սարքավորում է տպարան և 1874-76թթ. հրատարակում «Դպրոց» մանկավարժական ամսագիրը: Աստրախանի տպարանը 19-րդ դարում կոչվում էր «Տպարան ս. Էջմիածնի»: Թիֆլիսում 1824-ին Ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին բացում է դպրոց. 1823-ի վերջերից արդեն գործում էր տպարանը (փակվեց 1830թ.): 1843-ից, երբ Ներսես Աշտարակեցին կաթողիկոս էր, Ներսիսյան դպրոցի տպարանը նորից սկսում է գործել, տպագրվում է նաև «Կովկաս» լրագիրը: Առաջին տարիներին այնտեղ է տպագրվում նաև «Մեղու Հայաստանի» լրագիրը՝ Ստ. ք. Մանդինյանի խմբագրությամբ: Ներսիսյան դպրոցի տպարանը կովկասահայության մեջ առաջինն էր և մի քանի տասնամյակ միակը:

1850 թ.Նոր Նախիջևանից Թիֆլիս է գալիս Գաբրիել ք. Պատկանյանը, որտեղ էլ հրատարակում է «Արարատ» շաբաթաթերթը «Ի Տպարանի տեառն Գաբրիելի Պատկանեան»: 1860թ. Համբարձում Էնֆիաձյանը Գաբրիել Մելքունյանի ընկերակցությամբ մի բարեկարգ տպարան է բացում, որտեղ էլ սկսում է տպագրվել Մ.Աղաբեկյանի «Կռունկ Հայոց աշխարհի» ամսագիրը: Այստեղ էին տպագրվում նաև «Հայկական աշխարհ», «Գարուն», «Վաճառական», «Մեղու Հայաստանի», «Փորձ» պարբերականները: 1870-ական թթ. Թիֆլիսում հիմնվում է Հովհ.Մարտիրոսյանի տպարանը, որը տպագրում է դասագրքեր, ժամանակի գեղարվեստական գրականության մեծ մասը, մի շարք պարբերականներ՝ «Մշակ», «Մանկավարժական թերթ», «Արծազանք», «Աղբյուր», «Հորիզոն» (հանդես) և այլն: Տպարանի աշխատանքը մինչև 20-րդ դարի առաջին տասնամյակը շարունակում է նրա որդին՝ Կոնստանդին Մարտիրոսյանը: 1896-ին տպարան է հիմնում նաև Հովհաննեսի մյուս որդին՝ Մնացական Մարտիրոսյանը, որն էլ գործում է մինչև 20-րդ դարի 20-ական թվականները: Այդ տպարանում են տպագրվում «Թատրոն», «Ազգագրական Հանդես», «Գեղարվեստ» հանդեսները: 19-րդ դարի վերջին տասնամյակներին Թիֆլիսում գործում էին նաև Մովսես Վարդանյանի (1881), Տիգրան Նազարյանցի «Արոր» (1891) և այլ տպարաններ¹:

Թիֆլիսից հետո տպարանական գործը ծնունդ է առնում Շուշի քաղաքում: Անուհետև տպարան է ստեղծվում Շամախիում, որտեղ առաջին

¹ Լևոնյան Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Եր., 1958, էջ 173-186:

գիրքը տպագրվում է 1856թ.: 1853թ. երկրաշարժի պատճառով նահանգական կենտրոնը Շամախուց տեղափոխվում է Բաքու, որտեղ էլ 1872թ. բացվում է տպարան: 1870-ական թվականներին տպարաններ են բացվում Գանձակում, Կիրովաբադում, Երևանում, Ալեքսանդրապոլում (Գյումրի), 1880-ական թվականներին՝ Ախալցխայում, 1890-ին՝ Նոր Բայազետում:

Շուշիում առաջին հրատարակիչները օտարերկրացի միսիոներներն էին: 1822թ. Բազելի Ավետարանական-քարոզչական ընկերությունը Պետերբուրգում ռուսական կառավարությունից թույլտվություն է ստանում՝ Շուշիում սկսելու քարոզչական գործունեություն: Այս ընկերության ներկայացուցիչները Ավգուստ Դիտրիխի և Ֆելիցիան Ջարեմբայի ղեկավարությամբ 1823-ին ժամանում են Շուշի, տարածք գնում ու ձեռնարկում ուսումնարանի, տպարանի և այլ պետքերի համար շենք շինել: «...երեք քարուկիր կրկնայարկ տուն ամենայն յարմարութիւններով, շուրջը պարտեզ, ջուր ծաղկոց»¹:

Բազելի ընկերությունը քարոզիչներին հանձնարարել էր «1. Տարածել Աստուծոյ խօսքը նոյն կողմերի ազգաց և լեզուաց մէջ, առաջնորդ ունենալով Մեծ Բրիտանիոյ Այլասեռից Աստուածաշնչի ընկերութեան իմաստնաբար յօրինած կանոններն ու հաստատութիւնը: 2. Սովորել տեղական նշանաւոր և Աստուծոյ խօսքը տարածելու համար կարևոր լեզուներից մի քանիսը-արաբերէն, պարսկերէն, թաթարերէն և նոր յունարեն: Ձեզանից մինն, ասած է հրահանգների մէջ, գիտէ սլաւոնական լեզուներն և նոր յունարէնի տարերքը. միւսն արաբերէնի և պարսկերէնի սկզբունքը: 3. Հիմնել մի յարմարաւոր տեղ տպարան՝ Ս. գիրքը զանազան լեզուներով տպելու համար. տպելու նաև դասագրեանք իրանց հիմնած ուսումնարանների համար»²: 1827-ին Շուշիում բացվում են Բազելի միսիոներական ընկերության ուսումնարանը և տպարանը: Միսիոներական հրատարակչությունները լույս էին տեսնում ինչպես Շուշիում, այնպես էլ Մոսկվայում՝ Լազարյան ձեռնարանի տպարանում: «Միայն այս տպարանը ինքնըստինքյան մի գեղեցիկ երևոյթ էր Շուշու խաւար իրականութեան մէջ, որին կարող էր նախանծել նույնիսկ Էջմիածինը իր անկատար տպարանով: Միսիոներների տպարանական գործունէութեան արդիւնքներն էին (թե՛ Շուշում, թե՛

¹ Հ. Ղուկասեանց, Բողոքականութիւն Կովկասու Հայոց մէջ, Թիֆլիս, 1886. էջ 8:

² Հ. Ղուկասեանց, Բողոքականութիւն Կովկասու Հայոց մէջ, էջ 4:

Մոսկվայում) 11.679 օրինակ հայերեն, 728 օրինակ պարսկերեն, 147 օրինակ թուրքերեն և 100 օրինակ եբրայերեն գրքերը... Առաջին հրատարակությունը լույս է տեսնում 1828թ.¹ «Պատմութիւն Սուրբ Գրոց»¹: Թե՛ Շուշիում 7-8 տարվա ընթացքում հրատարակած, թե՛ նրանց հետնորդների՝ Լազարյան ձեռնարանում տպագրած գրքերը աշխարհաբար էին, ժողովրդին հասկանալի լեզվով: Բայց միսիոներները բողոքականներ էին և խանգարում էին ռուսական կայսրության կրոնական միասնությանը: Այդ պատճառով էլ Բազելի միսիոներական ընկերության գործունեությունը, որ սկզբում խանդավառությամբ, խրախուսանքով էր ընդունվում Ներսես Աշտարակեցու, Եփրեմ Կաթողիկոսի, ընդհանրապես հայ հոգևորականության կողմից, Հովհաննես Կարբեցու ժամանակ դժգոհության տեղիք է տալիս: Ժամանակի ընթացքում բացահայտվում են նրանց բուն կրոնական ձգտումները: 1832թ. Նիկոլայ Առաջին կայսրը արգելում է Բազելի միսիոներական ընկերության աշխատանքը հայերի մեջ: Կովկասի գլխավոր կառավարիչ պարոն Ռոգենը 1835թ. հունվարին գրություն է ուղարկում ներքին գործերի նախարարին՝ հայտնելով, որ բազելյան քարոզիչների գործունեությունն այլևս անթույլատրելի է Կովկասում: Միսիոներները խնդրում էին թույլատրել գոնե տպարանական գործունեությամբ զբաղվել: Բայց իզուր: Նրանք ստիպված եղան ծախելու Շուշիի իրենց ձեռնարկություններն ու գույքերը: Վերջին միսիոներները Շուշին լքում են 1838թ.: «Ղարաբաղի հայ ժողովրդական կրթության գործը զրկում էր մի կարևոր գործչից, որ կրոնական կերպարանք ունենալով հանդերձ՝ չէր կարող արհամարհելի մի երեւոյթ համարուել ժողովրդի վրայ բռնացած «շատ արտասուելի տգիտութեան» հանդէպ», -գրում է Լեոն²:

Բազելի միսիոներական ընկերության գործունեության շրջանում Շուշիում տպագրվել են հետևյալ գրքերը.

1. Պատմություն Սուրբ Գրոց (թարգմանություն ռուսերենից), 44 էջ, 1828: 2. Ընթերցուածք ի Ս. Գրոց հին կտակարանի (ի պիտոյ վարժարանաց), 28 էջ, 1829: 3. Հավաքումն Աստուածային վկայութեանց, 184 էջ, 1829: Պողոս Ներսիսեանց Ղարաբաղի՝ Համառոտ հայկական քերականութիւն, 30 էջ, 1829: 5. Հովսեփ Արցախեցի՝ Համառոտ բառագիրք ի գրաբարէ յաշխարհաբարն (ի պիտոյ համբակաց), 398 էջ, 1830: 6.

¹ Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական Հոգեւոր Ղայրոցի (1838-1913), Թիֆլիս, 1914, էջ 93:

² Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական Հոգեւոր Ղայրոցի (1838-1913), էջ 96:

Ժամանակի վերջն (թարգմանություն) 46 էջ, 1832. 7. Աւետարանի ճշմարտութեան և գորութեան համար (թարգմանություն), 18 էջ, 1833: 8. Կիրեղ Երուսաղեմցի՝ Ճառ վասն տասն հրամանաց հաւատոց, 46 էջ, 1833: 9. Ճանապարհորդութիւն առ բարեպաշտ կեանս (թարգմանություն), 150 էջ, 1833: 10. Քարով ավագ ուրբաթ օրին համար, 1833: 11. Մեղքը խաղ անելու բան չէ (թարգմանություն), 14 էջ, 1833: 12. Չամչեան Միքայել, Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, 328 էջ, 1833: 13. Վարդապետութիւն Քրիստոսի խաչին համար, 77 էջ, 1833: Բազելի քարոզչական ընկերությունը 1834թ. Մոսկվայում աշխարհաբարով հրատարակում է իրենց թարգմանած ավետարանը¹:

Միսիոներական ընկերության Շուշիի տպարանը գնում է Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ Բաղդասար Մետրոպոլիտը, շարունակում գրքեր տպագրել, հրատարակությունների վրա դրոշմելով՝ «Հրամանաւ Տեառն Բաղդասարայ իշխանազնի Ջալալեան սրբազան արքեպիսկոպոսի և Մետրոպոլիտի Հայոց ամենայն Աղուանից»: Հիշատակվում է նաև տպարանի անունը՝ «Տպարան վիճակաւոր Առաջնորդին Ղարաբաղու Բարձր Սրբազան մետրոպոլիտին Բաղդասարայ», ավելի ուշ՝ «Ի տպարանի Հայոց Հոգևոր Տեսչութեան»²: Մետրոպոլիտի տպարանը 1837թ. տպագրում է «Շիլիոնեան կալանաւորը»՝ թարգմանությամբ Մովսես Զոհրապեանի, 1839-ին՝ «Պատմութիւն կամ յիշատակ ինչ-ինչ անցից դիպելոց յաշխարհին Աղուանից»-եսայի կաթողիկոս Հասան Ջալալեանի: Այնուհետև լույս են տեսնում «Մաշտոց», «Քերականութիւն համառօտ», «Տետր այբբենական», «Կրօնագիտութիւն» և այլ գրքեր: Բաղդասար եպիսկոպոսի մահից հետո էլ (1854) այդ տպարանը պատկանում էր Հայոց հոգևոր տեսչությանը կամ դպրոցին և իր գոյությունը պահում է մինչև 70-ական թվականները: 1874թ. արդեն դժվարությամբ էին տպագրում Խորեն Ստեփանեի «Հայկական աշխարհ» ամսագրի մի քանի համարները:

1880-ական թվականներին Շուշիում բացվում է բողոքական Միրզաջան Մահտեսի Հակոբյանի արագատիպ տպարանը: Այդ տպարանի առաջին սրբագրողը Լեոն էր: Այդտեղ 1881-ին տպագրվում է Րաֆֆու «Խենթը», ինչպես նաև Նիկողայոս Տեր-Ավետիքյանի «Քնար խոսնակ» ոտանավորների գիրքը: Գրքում կային ինչպես ինքնուրույն բանաստեղծություններ, այնպես էլ ռուս և համաշխարհային մի շարք հեղինակներից՝

¹ Տեր- Պատարկյան Ռ., Շուշի քաղաքը, Եր., 1993, էջ 87-88:

² Լևոնյան Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Եր., 1958, էջ 228-229:

Հայնեից, Բայրոնից, Գյոթեից, Շիլլերից, Պուշկինից, Լերմոնտովից, Դոբրոլյուբովից թարգմանություններ:

1882թ. Շուշիում հրատարակվում է Կ.Մելիք-Շահնազարյանի (Տմբալաչի Խաչան) «Ղըլըցե կնանոց պընը փեշակը» գիրքը, որը գրված է Ղարաբաղի բարբառով, 1883-ին՝ Մակար վարդապետ Բարխուդարյանի «Արագը տարին կտարի» աշխատությունը, որը նույնպես գրված է բարբառով, 1886-ին՝ Սկայորդու՝ Լեոյի «Նոր ցավ» գրվածքը, այլ հեղինակների մի շարք գրքեր: 1882-ին Շուշիում է լույս տեսել նաև «Գործ» գրական, քաղաքական ու ազգային ամսագրի առաջին համարը, որի խմբագիր-հրատարակիչը Սիմեոն Հախումյանն էր: «Գործի» մնացած համարները 1883-ին տեղափոխվել են Թիֆլիս: 1886-ին առաջին անգամ հայերեն լույս է տեսնում Ն.Գոգոլի «Տարաս Բուլբան»: Շուշիում է լույս տեսել նաև Մ.Աբեղյանի «Նմուշներ» ժողովածուն, «Դավիթ և Միեր ժողովրդական դյուցազնական վեպ» աշխատությունը: Լեոյի աշխատությունների մեծ մասը նույնպես առաջին անգամ տպագրվել է Շուշիում՝ «Վե՞պ թե պատմություն» (1887), «Կոյր աղջիկը», «Վահան Մամիկոնեան» (1888), «Իմ հիշատակարանը», «Սպանված հայրը» (1891), «Թաթախման գիշերը» (1892) և այլն: 1894թ. հրատարակվում է Ֆիրդուսու չափածո գրվածքը՝ «Ֆիրդուսի՝ Ջոհակ-Բյուրասպի Աժդահակ», որը պարսկերենից թարգմանել է Սամվել Գյուրգադյանը: 1896-ին Երվանդ Լալայանի հրատարակությամբ լույս է տեսնում «Ազգագրական հանդեսի» Ա գիրքը (հաջորդ համարները հրատարակվում են Թիֆլիսում): 1899-ին՝ Հ. Ճաղարբեկյանի «Հարստության ավետարան» գիրքը:

1885-ին վերաբացվում է հոգևոր տեսչության տպարանը: Բացվում է նաև Տեր-Սահակյանի տպարանը: Փաստորեն այդ շրջանում Շուշիում գործում էր երեք տպարան: Իր հրատարակած գրքերով, տպագրական տեխնիկայով, տառատեսակներով աչքի էր ընկնում Մ.Մահտեսի Հակոբյանի տպարանը, որը մինչև 1897թվականը հրատարակել էր գիտական, ուսումնական, գրական 83 անուն գիրք: 19-րդ դարի վերջին տասնամյակում հոգևոր վարչության տպարանը փաստորեն դադարեցնում է իր գոյությունը, բայց 20-րդ դարում հիմնվում է մի նոր տպարան՝ Բաբաջանյանի տպարանը¹: Հայերեն հրատարակչության գործը Շուշիում շա-

¹ Լևոնյան Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Եր., 1958, էջ 228-229: Տեր-Պասապարյան Ռ., Շուշի քաղաքը, Եր., 1993, էջ 91-93, Ավագյան Ս., Ղարաբաղի մամուլի պատմություն (1828-1920), Եր., 1989, էջ 64-77:

րունակվում է մինչև 1920 թվականը՝ մինչև քաղաքի հայկական մասի ավերումը. Նույնիսկ 1921-ին տպագրվել է «Գյուղացիական կոմմունա» (Օրգան Ղարաբաղի և Զանգեզուրի գյուղացիական առաջին ինտերնացիոնալ համագումարի) թերթի մեկ կամ երկու համարը՝ հայերեն, ռուսերեն և թուրքերեն¹:

Այսպիսով՝ XIX դարի 30-ական թվականներից Շուշին դարձել էր Անդրկովկասի նշանավոր քաղաքներից ու հայ մշակույթի կարևոր կենտրոններից մեկը: Սակայն 1905-1908 թթ. հայ-թուրքական արյունալի ընդհարումները, 1908թ. թուրքերի մուտքը Շուշի, մուսավաթականների քաղաքականությունը 1918-1920թթ. Շուշին դարձրել են կիսաավերակ բնակավայր: «Ժողովուրդների բարեկամության» տարիներին Շուշին փոխվել է, դարձել խորհրդային երկրի քաղաք, բայց 20-րդ դարի վերջին այն նորից ավերվեց:

Այսօր Շուշին վերականգնում է իր ազգային դիմագիծը: Հուսանք, որ այն նորից կդառնա հայկական մշակույթի կենտրոն ու ծաղկուն քաղաք:

Армянское книгопечатание и Шуши

Офелия Бабаян

Резюме

Армянский печатник Акоп Мегапарт в1512г. в Венеции напечатал первую армянскую книгу <<Урбатагирк>>.Во многих странах мира создавались армянские типографии, армянские книги печатались и во многих не армянских типографиях. Армянское книгопечатание особенно развивалось в 19-ом веке.Среди армян Кавказа первые типографии были созданы в Тифлисе (1823), в Шуши (1827), в Шемахи (1856), в Баку (1872). В Эчмиадзине первая книга была напечатана в 1838г. В 1870-ые года открылись типографии в Гандзаке, Ереване, Александраполе. В Шуши первыми издателями были базельские миссионеры. В годы их деятельности в Шуши были напечатаны 13 книг. Типографию миссионеров купил и продолжил книгопечатание глава епархии Карабаха Багдасар Митрополит. В 1880-ые годы в Шуши открылась и скоропечатанная типография Мирзаджана Акопяна, а также типография Тер-Саакяна. В начале 20-ого века была основана типо-

¹ Տեր- Պատարյան Ռ., Շուշի քաղաքը, Եր., 1993, էջ 94-95, Ավագյան Ս., Ղարաբաղի մամուլի պատմություն (1828-1920), Եր., 1989, էջ 122:

рафия Бабаджаняна. Армянское издательское дело в Шуши продолжалось до 1920г., до разрушения армянской части города.

Сегодня Шуши восстанавливает свой национальный облик, вновь становится центром армянской культуры.

The Armenian typography and Shushi.

Ofelia Babayan

Summary

In 1512 the first Armenian printer, Hakob Meghapart in Venice, printed the first armenian book «Urbatagirk». In many countries of the world created by the armenian typography, armenian books printed in many not Armenian typographies too.

Armenian printing increased especially in the 19th century. Among the Armenians of the Caucasus first printing press were established in Tiflis (1823), Shushi (1877), then in Shamakhi (1856), in Baku (1872).

The first book was published in Etchmiadzin in 1838. In the 1870' s had opened typographies in Yerevan, Gandzak and Alexandropol. In Shushi the first publishers were Basel missionaries.

In the course of their work in Shushi were printed 13 books sufficiently processed by ashharabar. A printing press of missionaries bought and continued the typography the head of the Diocese of Karabakh Metropolitan Baghdasar.

In the 1880' s in Shushi was opened fast printing press of Hakobyan Mirzhadzhana, pilgrims in Yerusalem and Ter-Sahakyan' s printing press. In the early 20th century based the typography of Babajanyan Armenian publishing in Shushi continue until 1920, until destruction of the Armenian part of the city. Today Shushi restore its national image gradually becomes center of Armenian culture.

Արգիշտիի ժամանակաշրջանից պատմությանը հայտնի տարեգրությունը Վանի ժայռի վրա փորագրված «Խոռխոռյան» կոչվող տարեգրությունն է՝ բաղկացած 400 տողից, ուր խոսվում է Առաջավոր Ասիայի մեծ նվաճողի՝ Արգիշտիի արշավանքների մասին: Փաստորեն Մենուայից հետո Արգիշտին շարունակում է հոր արտաքին և ներքին քաղաքականությունը՝ Ուրարտու-Բիայնային միացնելով նոր տարածքներ, երկիրը հզորացնելով ռազմականապես և տնտեսապես: Ուրարտական պետության հիմնական մաս են դառնում Արարատյան դաշտը, Սևանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափը: Բնականաբար, սկսվում է նվաճված տարածքների տարբեր ցեղախմբերի միաձուլումը, այսինքն՝ հայ ժողովրդի ձևավորման ընթացքը: Մ.թ.ա. 782թ. այսօրվա Երևանի հարավ-արևելյան շրջանում՝ Արինբերդ կոչվող բլուրում կառուցում է իր հզոր քաղաք-ամրոցը՝ Էրեբունին: Էրեբունիից հետո Արգիշտի Առաջինը Արաքսի ձախ ափին կառուցել է տալիս երկրորդ քաղաք-ամրոցը, այն իր անունով կոչում է Արգիշտիխինիլի: Ինտագայում այն ստանում է Արմավիր անունը: Այս երկու քաղաք-ամրոցները դառնում են Ուրարտական պետության հյուսիսային մարզերի վարչական, ռազմական ու տնտեսական խոշոր կենտրոններ¹:

Հ. Խաչատրյանի վեպի հիմնանյութը Էրեբունիի հիմնարկման և Բիայնայի փառքի քաղաք հռչակելու պատմությունն է: Ակադեմիկոս Ս. Արզումանյանը «Էրեբունին» պայմանականորեն է պատմավեպ համարում, որքանով որ այնտեղ պատմանյութը սահմանափակվում է Արգիշտի Առաջին արքայով և ուրարտական դիցարանի Խալդ, Թեյշեբա, Շիվինի, Իվարշա աստվածներով²:

Վեպում ակնհայտորեն դրսևորված են սոցիալիստական ռեալիզմի գեղագիտության արտահայտություններ: Մի կողմ թողնելով Ուրարտական ստրկատիրական պետության նվաճողական քաղաքականության գեղարվեստական յուրացումը՝ գրողը Արգիշտի Առաջինին վեր է հանում որպես կառուցող ու խաղաղ գոյատևման գաղափարախոս-գործչի: Վեպը, որ բաղկացած է տասներկու սյունից, և յուրաքանչյուր սյուն իր խորհրդանշական վերնագիրն ունի, բացվում է Արգիշտի արքայի՝ «Բիայնայի գավակներին»³ հղված պատգամով:

¹ Ըստ Հ. Ժամկոչյանի «Հայ ժողովրդի պատմության», Երևան, 1963, էջ 62-64:

² Ս. Արզումանյան, «Սովետահայ վեպը», հատ. IV, 1990, էջ 477-489:

³ Հ. Խաչատրյան, «Էրեբունի», էջ 9:

Գրողը վեպում նրբանկատորեն խուսափում է «Ժողովուրդ» բառի օգտագործումից: Անհրաժեշտության դեպքում դիմում է «ամբոխ» բառին¹:

Իր խոսքի հանդիսավորությամբ և վսեմությամբ ի՞նչ է պատգամում Արգիշտին Բիայնայի զավակներին. «...Սովորեցեք ջրանցքներ ու պալատներ կառուցել, սովորեցեք մշակել հողը, քաղցրահամ դարձնել խաղողի ողկույզները... Հայկա բոլոր զավակները, թոռները, ծոռները և նրանց որդոց-որդիները պարտավոր են պաշտել շինարարության աստծուն՝ Իվարշային: ...Պրկած պահենք մեր աղեղները, քանի դեռ նետեր կան աշխարհում, բայց բրիչով կերտենք մեր փառքը: Ասորական նետերը կարող են մեր սիրտը խոցել, բայց՝ ոչ մեր տաճարները... Բիայնա երկրի յուրաքանչյուր գերդաստան պետք է ունենա առնվազն մի շինարար»²: Ի նշանավորումն Ասորեստանի դեմ տարած հաղթանակի (Էրեբունի՝ նշանակում է հաղթանակ - *ժանդթ. Ժ.Բ.*) և ի հավաստումն արքայի պատգամի, սկսվում է նոր քաղաք-ամրոցի՝ Էրեբունիի կառուցումը:

Էրեբունիում գործողությունների խիտ ծավալումներ ու երկարաշունչ նկարագրություններ չկան: Սյուն առ սյուն գրողն ստեղծում է զուգահեռներ, համալրում վեպի կերպարային համակարգը: Վիպման զարգացումը հիմնականում առաջ է ընթանում տրամախոսություններով, ինչը վիպմանը թատերգությանը բնորոշ խաղացկուն ոճ ու դինամիկա է հաղորդում: Կերպարներն ամբողջանում են ոչ թե գրողական բնութագրումներով, այլ իրենց մտքի, մտածելակերպի, տրամաբանման, խոսքի միջոցով: Թեև վեպը բացվում է Արգիշտի արքայի պատգամով, գրողը նրան վեպի կենտրոնական դեմք չի դարձնում: Ընդհանրապես, դժվար է վեպի գործող անձերից որևէ մեկին կենտրոնական դեմք դիտարկել: Կենտրոնում Էրեբունիի կառուցումն է, և վիպական ծավալումները պտտվում են գլխավոր նպատակի շուրջը: Գրողն ստեղծում է հանգույցներ, որոնք միևնույն ժամանակ ֆոն են՝ վերհանելու ժամանակի քաղաքական, սոցիալ-հասարակական, մշակութային դաշտը: Քարի հետ աշխատելու հանդարտ ռիթմը փոխանցվում է վիպմանը: Գրողի գրիչը ձեռք է բերում պատմական հեռավոր անցյալի կենսանյութի

¹ Նույն տեղում, էջ 123:

² Հ. Խաչատրյան, «Էրեբունի», էջ 10:

գեղարվեստականացման հստակություն: Վերջնական հաշվով ընթերցողի առաջ բացվում է վաղնջական ժամանակաշրջանի ամբողջական պատկեր-կերպարը՝ հասարակական կյանքի բազմակողմ դրսևորումների փաստարկումներով:

Բիայնան ապրում է խաղաղ շինարարական կյանքով: Նրա հիմնական քաղաքական հակառակորդը Ասորեստանն է, որի թագավոր Սալմանասարը Բիայնայի ներքին խաղաղությունը պղտորելու համար նենգ ձանապարհներ է որոնում: Ստեղծվում է Սալմանասար-Շամիրամ-Արգիշտի գիծը: Արգիշտի-Սալմանասար բախումը ներքին տարողունակություն է ձեռք բերում: Դա ուժեղ և թույլ կողմերի բախում է: Թույլ կողմը, չկարողանալով բացահայտ առճակատման գնալ, դիմում է խարդախության: Ուժեղ կողմն ազնվագարմ է ու արդար: Այս գծի կրողը վեպում բիայնացին է՝ հանձինս Արգիշտիի և մյուսների: Ասորի Սալմանասարը հակառակորդի դեմ կարող է օգտագործել նույնիսկ սեփական քրոջը՝ նրան հրելով վտանգներով լեցուն ձանապարհ: Նա գեղեցկուհի քրոջը՝ Շամիրամին, մանկուց որպես Բիայնայի թշնամի է դաստիարակում՝ Արգիշտիին վերացնելու համար: Շամիրամը խելացի է, ճարպիկ, նպատակասլաց: Նա կարողանում է մտնել Բիայնա, խուսափել հետապնդումներից, հասնել էրեբունի: Ի վերջո իր մտադրություններով բացահայտվում է և դաժանորեն պատժվում Արգիշտի արքայի կողմից: Բիայնայի ծաղկումը նոր պատերազմական ընդհարումների պատճառ է դառնում. «Մարերը և Բիայնայի բոլոր թշնամիները սկսել են տեսնել մեր հուշայությունը: Նրանք նախանձում են և գազագում, որ մեր տերության մեջ այնքան շատ ենք կառուցում»¹: Վեպում պատերազմական բախման նկարագրություն չկա: Պատերազմի ընթացքի մասին ընթերցողը ծանոթանում է մարդկանց մեջ պտտվող լուրերով: Յուրաքանչյուր բիայնացի նախ շինարար է, հողագործ, արարող՝ ընդհանրապես ու անհրաժեշտության դեպքում՝ նետ ու նիզակով իր տան ու երկրի խաղաղության պաշտպանը: Սա վեպի գործող անձերից շինարար Արմենակի հաստատուն կեցվածքն է. «Ասորիները չեն կարող գրավել Բիայնան: Կռվի ժամանակ բոլոր շինարարները նետ ու նիզակ կվերցնեն: Բիայնացիք քաջ են, նրա ապագա շինարարները չեն զրկվի քաջությունից»²:

¹ Հ. Խաչատրյան, «Էրեբունի», էջ 175:

² Նույն տեղում, էջ 16:

Արմենակին գրողը վիպական գործողություններ է բերում վեպի սկզբից և գիծը շարունակում մինչև վեպի ավարտը: Արմենակը քարագործ է, վարպետ Ամասիայի սիրելի ու հմուտ աշակերտը: Նա վեց տարի դպրանոց է հաճախել, նրա շինարարական հմտությունների հիմքում ընկած է գիտելիքը: Ամասիայի մահից հետո նա է դառնում Էրեբունիի գլխավոր շինարար-վարպետը: Նրա գործը ծեռքերով ու մտքի թռիչքով է կերտվում Արգիշտի արքայի հուշասյունը, քարե խողովակներով Մեծ ապառաժից ջուրը հասցվում Էրեբունիի միջնաբերդը: Վեպում գործածված չէ «հայ» բառը: Սակայն Արմենակի ընտանիքն ակնհայտորեն վեր է հանված որպես հայկական ավանդական սրբություններով ու սովորություններով շնչող տիպիկ հայ գերդաստան: Ստեղծելով Արմենակ-Գիսակ գիծը, հյուսելով նրանց սիրո, ամուսնության, Էրեբունիում տուն կառուցելու և առաջին Էրեբունցի դառնալու պատմությունը՝ գրողը հավաստի գույներով վերականգնում է իր ժամանակից շուրջ երկու հազար յոթ հարյուր հիսուն տարվա հեռավորություն ունեցող հասարակական կեցության նրբերանգները՝ այժմեական գույներ հաղորդելով դրանց: Հայր-որդի-եղբայր-մայր հարաբերություններում իշխողը նվիրվածությունն ու սերն է, փոխադարձ պարտավորվածությունը: Հոգեբանական խորքով, հավաստիությամբ ու արդիական հնչողությամբ այս գիծը թերևս վեպի լուրջ նվաճումներից է: Երագուհի-Արմենակ (մայր և որդի) հարաբերությունները սրբագործվում են մոր նվիրական զգացմունքներով: Մայրն ամեն օր պետք է սպասի որդուն, եթե չպահեց ճամփան, որդին չի վերադառնա: Այս համոզմամբ է Երագուհին ապրում կյանքում: Նա բնավորության անհատականություն ունեցող ու կենդանի գույներով շնչող կերպար է: Որպես հայ մոր և կնոջ տիպականացված կերպար՝ այժմեական է բոլոր ժամանակների մեջ: Երագուհու ամուսինը՝ Սլկունին և որդին՝ Մանավազը, զինվորականներ են: Երկրի ներքին խաղաղությունը ոչինչ չի ասում Երագուհուն: Թշնամին ամեն րոպե կարող է խախտել այդ խաղաղությունը: Մոր և կնոջ տազնապող սիրտը շատ կցանկանար, որ Սլկունին ու Մանավազը ևս Արմենակի նման շինարարներ լինեին, որովհետև Երագուհին համոզված է, որ նիզակ բռնողը նիզակով էլ սպանվում է: «...Քանի աշխարհում նետ ու նիզակ կա, տղաս, ոչ մի մայր չի կարող հանգիստ լինել», - ասում է Արմենակին¹:

¹ Հ. Խաչատրյան, «Էրեբունի», էջ 42:

Հոգսերի, սպասումների ու մորմոքների մեջ տարիների ընթացքում Երազուհու ձիգ մեջքը կորանում է, սակայն որպես ընտանիքի խմորիչ ու հենասյուն, նա պարտավորված է բոլորի առաջ: Մորմոքում է, որ Մանավազը ժառանգ չունի, Արմենակին միայն աղջիկներ են ծնվում: Երազուհու ներաշխարհը փոթորկվում է, Սլկունու և Մանավազի զոհվելուց հետո աշխարհի լույսը փոխվում է գորշության: Սուսի տաճարում նրա աղոթքը ցավազին բողոք-խնդրանք է. «Ես էլ չեմ գա քեզ մոտ, Իվարշա, հովանավոր եղիր իմ Արմենակին: Նա է մնացել միակ Սլկունի այրը: Ես գիտեմ, որ դու զորություն ունես: Ինչո՞ւ խորհրդի չես նստում Բիայնայի բոլոր աստվածների հետ, ինչո՞ւ քո բրիչը այնքան ուժ չունի, որ փոխարինի բոլոր նիզակներին: Ես աղերսում եմ քեզ, բրիչներ դիր բոլոր մարդկանց ձեռքին՝ և՛ բիայնացիների, և՛ Բիայնայի բոլոր թշնամիների: Թող մարդիկ միայն շենքեր կառուցեն և հող մշակեն»¹: Էրեբունիի մարդահամարին Երազուհին քար չի նետում նախատեսած փոսի մեջ: Եթե չկան ամուսինն ու որդին, չկա նաև ինքը: Նա ամուսնու ու որդու բաժին քարերը պահում է ծոցում, սրտին մոտ, եթե հնար ունենար, կպահեր սրտի մեջ ու քանի ապրում է, կջերմացներ իր սրտի բաբախյունով: Երազուհին հայ սգակիր մոր մորմոքի խորքն ու խորհուրդն իր մեջ ներառած կայացած ու ամբողջական կերպար է հեղինակի ողջ կերպարային համակարգում, թերևս ամենակայացածը «Էրեբունիի» կերպարներում:

Երազուհու ընտանիքի առաջ պարտավորվածության ժառանգողը Արմենակն է: Արմենակը ոչ միայն հմուտ քարագործ է, այլև հողի մշակ ու այգեգործ: Նա պետք է շեն պահի Կորեկավանի հայրական տունը և շարունակի կառուցել Էրեբունին: Արմենակը վեհանձն է և մարդասեր: Նա ազատ է արձակում ասորուհի Շամիրամին, թողնելով, որ Շամիրամն ինքը տնօրինի իր ընտրած ճանապարհը: Անընտանիք ու անժառանգ վարպետ Ամասիան իր կյանքի վերջին օրերն անց է կացնում Արմենակի տանը՝ նրա խնամքի ու հոգածության ներքո:

Վեպում բիայնացիք վեր են հանված որպես Հայկա և Արամա սերունդ: Նրանք ազատատենչ են, արարող, հողի պաշտամունք ունեն, դժվար պահերին հենվում են հենց զենքի ուժին ու ապավինում իրենց հովանավորող աստվածներին: Գրողի գաղափարաբանական

¹ Նույն տեղում, էջ 253:

հիմնական շեշտադրումը արարումով հավերժելու փիլիսոփայությունն է: Այս փիլիսոփայության կրողը նախ և առաջ Արգիշտի արքան է: Արգիշտին, որ վիպական դրվագներում երևում է իր պատգամներով, հրովարտակներով, քարե պնակիտների վրա ապագային հղած արձանագրություններով, մշակութային ձևավորված ժառանգության կրողը, գնահատողն ու զարգացնողն է: Որպես ռազմականապես կայացած տերության արքա՝ նա մշակութային հստակ քաղաքականություն ունի: Արգիշտին պետական խոր մտածողության տեր այր է: Ոգեկոչելով աշխատանքն ու շինարարությունը՝ չի ժխտում ռազմական հզորության ուժը: Վեպի բազմաթիվ դրվագներում հեղինակը վեր է հանում Արգիշտի արքայի մտքի խորությունն ու ժամանակի իրադարձությունների գնահատման սթափությունը: Նա գործում է ոչ միայն ի նպաստ ներկայի: Նա գալիքի մունետիկն է: Համոզված է. «...Բիայնայի աստվածներն ինձ հավաստում են, որ հազար տարի հետո Բիայնայի և աշխարհի բոլոր կողմերից մարդիկ կգան Էրեբունի՝ տեսնելու և սովորելու համար: Աստվածներն ինձ հավաստում են, որ հազար տարի հետո Էրեբունին կլինի շինարարների ամենամեծ քաղաքն աշխարհում¹»:

Գրողը հայկականացնում է պատմական միջավայրը: Բիայնայում արքայական հրովարտակներով ստեղծվում է հողի, ծառի, ծաղկի, բերքի պաշտամունք: Շինարարի կողքին նույն հավատքով շնչավորվում է հողագործը, փառաբանվում նրա աշխատանքն ու աշխատանքի արդյունքը, կազմակերպվում են փառատոներ ոչ միայն աստվածներին՝ Իվարշային և Վանատուրին նվիրված, արքայի հրամանով նռան տոն ու տոնավաճառ է կազմակերպվում Էրեբունիում: Բիայնացիք աստվածություններին նուռ ու խաղող են ընծայաբերում, կազմակերպում գինարբուքի տոներ: Գրողը Բիայնայի դիցարանին խառնում է հայոց դիցարանի ներկայացուցիչներին, Բիայնայի կենցաղավարությունը շնչավորում հայկական սովորություններով: «Եթե չալարես, ջուրը քո ետևից սար կբարձրանա»² գլխում արքունի գուսանը վիպում է աշխատանքի ու աշխատասիրության ասքը. Բենի տասներկու որդիներից Հայկին բաժին է ընկնում Քարաստան երկիրը: Լեռների ոգին հուշում է Հայկին, որ եթե ինքը չալարի, օրնիբուն աշխատի, ջուրն իր

¹ Հ. Խաչատրյան, «Էրեբունի», էջ 264:

² Հ. Խաչատրյան, «Էրեբունի», էջ 59:

հետևից կշարժվի, ու Քարաստանը կփոխվի ծաղկաստան-դրախտի: Այդպես էլ լինում է: Հայկի ավանդները շարունակում է նահապետ Արամը: Եվ հրաման է արձակում Արամը. «Թող բոլորն անիծեն նրան, ով Քարաստան երկրի երկնքի տակ ծուլություն կանի: Բոլորը պարտավոր են աշխատել օրնիբուն»¹: Քարաստանի կանայք բողոքում են, որ սիրո համար ժամանակ չի մնում: Քարաստանում սիրո ժամանակ է ընտրվում գիշերը. «Հմայիչ է դառնում ցերեկվա հոգնությունից հետո գիշերվա սերը... Գիշերային սիրո ժամերն ուժ էին տալիս մարդկանց ցերեկվա հոգնատանջ աշխատանքը թեթև տանելու համար»²: Գրողն ստեղծում է մարդու և աշխատանքի դաշնության փիլիսոփայությունը:

Բիայնայում ամեն մեկը գիտակցում է իր գործի կարևորությունը և այդ գործի նվիրյալն է: Քաղաքապետ Արծրունի, վարպետ Ամասիա, հիսնապետ Սկունի, քարագործ Արմենակ, երկաթագործ Կորյուն, արքունի խորհրդական Շատունի և ուրիշներ կերպարային խորք ու բնավորություն են ստանում իրենց գործունեության մեջ: Իսկ նա, ով կեղծարարության է գնում իր կոչման մեջ, պատժվում է աստվածների կողմից, դատապարտվում կործանման: Քրմապետ Կրտսեր Բզնունին ցնորվում է և դատապարտվում մահվան: Թեև վիպական այս գիծը հավաստիություն չի ներշնչում, բայց ակնհայտորեն ընդգծում է գրողի միտումը:

Վեպում բոլոր կերպարները չեն, որ տիպաբանորեն կայացած են ու ամբողջական: Պատմական ժամանակաշրջանին առանձնահատուկ սոցիալական հակադրության գեղարվեստական յուրացման նպատակով ստեղծված են ստրուկներ Վազիկի և Մրջյունի կերպարները: Երեբունիից փախուստի դիմած հիսուն ստրուկների միջադեպը և նրանց առաջնորդ Քարասիրտի կերպարը զուրկ են հավանականությունից ու իմաստային խորքից: Կերպարակերտման մեջ գրողը երբեմն գնում է չափազանցումների: Կերպարի արդիականացման միտումն է, որ դրդում է վաղնջական շրջանում ապրող ներկատան կառավարչի աղջկան՝ Սիրվարդին, վեր հանել որպես բարի, ցավակից, ստրուկի և ազատի միջև տարբերություն չդնող, խորունկ մտքի տեր, համարձակ աղջկա: Քաղաքապետ Արծրունի-Սիրվարդ զուգահեռում աղջիկն այնքան խելացի, տրամաբանական ու համարձակ պատասխաններ է տալիս, որ վերջինս

¹ Նույն տեղում, էջ 65:

² Նույն տեղում, էջ 65:

ասում է. «Մնաս հաջողությամբ, կառավարչի աղջիկ, դու տղամարդու չափ խելք ունես»¹: Նույն անհավանական վիճակների մեջ ենք տեսնում Սալմանասարի դեսպան Նոստրին: Արքայազն Ռուսայի հետ դրվագում անհավանականությունը փոխվում է զավեշտի: Գրողական համակրանքի և հակակրանքի ակնհայտ դրսևորումները հատուկ են Հ. Խաչատրյան-գեղագետին: Տուշպայում հայտնված դեսպան Նոստրը ոչ միայն զարմացած, այլև հիացած է Բիայնայի նվաճումներով: Իսկ Տուշպայի ծովակի գեղեցկությամբ ուղղակի զմայլվում է՝ մտածելով. «Այս ծովակն արժե երեք անգամ երեք Ասորեստան»²: Արգիշտի արքան ամիսներով ձգձգում է Նոստրի ընդունելությունը: Ի վերջո արքայի հետ Տուշպայից դուրս հանդիպելու իրավունք է ձեռք բերում արքայազն Ռուսայից՝ թույլ տալով, որ վերջինս որպես ծի հեծնի իրեն: Վեպում բազում են բնավորության անհատականություն ձեռք չբերած կերպարները՝ շինական Հրայր, Լուսնթագ, երեք Շամիրամներ, նահապետ Նասինի, ստրուկների առաջնորդ Քարասիրտ, Մանավագ, Վանուհի և ուրիշներ:

«Էրեբունի» վեպով սկսվում է Հ. Խաչատրյանի գուսանապատումը և շարունակվում մյուս պատմավեպերում: «Ինչո՞ւ Էրեբունիում գարունը կարճ է, աշունը՝ երկար» գլխում³ գրողը կերպավորում է գուսաններ Վինիին, Կումին, Ճորոխին, որոնք իրենց բնաշխարհի հմայքը, գեղեցկությունն ու յուրօրինակությունն են վեր հանում հանպատրաստից ասքվիպումներով՝ արժանանալով արքայի հավանությանն ու նվերներին:

«Էրեբունին»՝ իր տասներկու սյուներով շինարար կյանքի ու խաղաղ գոյության գաղափարաբանության հիմն է, կենսունակ կամուրջ՝ ձգված մ.թ.ա. 8-րդ դարի ու ապագայի միջև: Այն արդիական հնչողություն կունենա նաև գալիք ժամանակներում:

¹ Հ. Խաչատրյան, «Էրեբունի», էջ 198:

² Նույն տեղում, էջ 94:

³ Նույն տեղում, էջ 221:

«Эребуни». Историческая эпоха и система образов
Жанна Бегларян
Резюме

В статье рассматривается место романа Айка Хачатряна «Эребуни» в ряду его исторических романов. «Эребуни» - первое завершенное произведение автора, вышедшее в свет в 1968 году. В основе романа лежит история основания Эребуни-Еревана и провозглашения Биайны городом славы. Действие романа разворачивается в 8 веке до н. э. Основной идеологический акцент делается на прославлении мирного строительного труда, совершаемого по твердому убеждению большинства действующих лиц в романе. Состоявшимися образами романа являются царь Аргишти, мастер Амасия, каменщик Арменак, Еразуи, мэр Арцруни, и другие. Роман является живым мостом между 8 веком до н.э. и будущим, овеванным оттенками современности.

Historical Epoch of “Erebuni” and a System of Characters
Zhanna Beglaryan
Summary

The article reveals a position of Hayk Khachatryan's novel “Erebuni” in the rank of his historical novels. “Erebuni” was the first complete work of the author published in 1968. Basis of the novel lies in the history of Erebuni – Yerevan foundation and Biayna's proclamation as a glory city. The novel's action is developed in the 8th century B.C. The basic ideological accent is done on the glorification of the peaceful building work, which is the firm belief of the majority of characters in the novel. The main characters of the novel are the king Argishti, master Amasiya, mason Armenak, Yerazuhi, mayor Artsruni and others. The novel is a living bridge between the 8th century B.C. and the future fanned by modern times shades.

«Վեղը շատ չըրչարե: Վեղեն հիշքան շատ չըրչարիս, էնքան վեղը քըխծրանումա, վեղեն քաղծրն էլ տամա պրանետ: Ըստի ասիմ տու էլ աշկո՝ ծակ չի պահիս, ըշտահետ էլ քացախ չանիս: Ծառ շատ տնգե, համա շիլ չըղնիս քրիստոսա տունգը պուք տաս, քամուն պերած սերմը տնգիս:

Վըղումդ թըմահեն ծառը տնգիս վուչ, չաշմիշ կընիս, հացըդ պատան չի կենալ, սորփը մատաղդ ընթունել չի, կաթնըդ կը շաղե... Հաքիդ վըղումդ խոր վեր թողե, վեր տական-կլխան փչող քամեն կարելուչ թա Ղյամա դիք տակեռն պուք տա»: Սա արցախցու՝ հողին, հայրենի օջախին ամուր կառչելու դարավոր պատվիրան է:

Լ. Հարությունյանի «Նշխարների» 5 հատորներն էլ ազգագրական, բանահյուսական նյութերի անսպառ ու մնայուն գանձարան են և Լ հերթին արժևորվում են որպես հարագատ ժողովրդի կյանքը, նիստուկացն ու հինավուրց բառ ու բանը ամբարող ստեղծագործություններ: Հեղինակի բուն նպատակը մեր պատկառելի ժառանգության ընդհանրացումը, հավաքումը, դասդասումն է՝ գիտական դասակարգմամբ ու հետազոտության բանասիրական քննությամբ: Դրանք տեսական ու գործնական ընդհանրացումներով ներկայացնում են Արցախի ժողովրդի կյանքը, նրա լինելության գաղտնիքը: Բազմաթիվ հոդվածներ են հրատարակվել Լ. Հարությունյանի բանահյուսական գործունեության, գրի առած արժեքների մասին, սակայն «Նշխարները» համալրված են կարևոր բանագիտական նյութերով, ազգագրական տեղեկություններով, որոնք խորքային, կառուցվածքային փոփոխություններով անդրադարձնում են իրենց մեջ հայոց կյանքի ու մտքի պատմական տարբեր ժամանակաշրջանների կարևորագույն դրվագները, ժողովրդի բարքերն ու սովորույթները:

Ժողովածուները ստեղծվել են այն համոզմունքով, որ ժողովրդական ստեղծագործությունների հավաքումն ու ուսումնասիրությունը նպաստում է յուրաքանչյուր ազգի ազգային ինքնաճանաչման զգացումի ձևավորմանն ու զարգացմանը, այն խիստ կարևոր է ոչ միայն ազգային պատմության, ժողովրդի կյանքի հետազոտման առումով, այլև գրական լեզվի զարգացման, ժողովրդախոսակցական լեզվի բազմաճյուղ ուսումնասիրման համար:

Ազգագրական լայն ընդգրկում ունի Լ. Հարությունյանի աշխատանքը:

Գիտնականի անխոնջ ջանքերով է Լ. Հարությունյան ազգագրագետը նոր լուսաբանություններ տվել հնագիտական պեղումների ժամանակ Արցախյան հողում հայտնաբերված նյութական մշակութային երևույթներին: Շատ դեպքում պատմաբանի հմտությամբ են կատարվում քաղաքական-տնտեսական-սոցիալական-կենցաղային մեկնաբանությունները: Մեծ

189

է Լ. Հարությունյանի դերը հայ ժողովրդական բանահյուսական հուշարձանների հայտնաբերման, գրառման, հետազոտության ու գիտական հիմնավորման գործում:

Մոտիկից շփվելով համագյուղացիների, շրջակա գյուղերի բանասացների հետ, Լ. Հարությունյանը կատարում է հնագիտական, բարբառագիտական և ազգագրական հետազոտություններ: Ուսումնասիրությունները, գրքերի զանազան բաժինները վկայում են, որ բանահավաք-ազգագրագետը քաջատեղյակ էր ոչ միայն Արցախի ժողովրդի հարուստ բառ ու բանին, այլև ծանոթ էր հարևան ժողովուրդների նիստ ու կացին, Արցախի պատմության կարևոր իրադարձություններին, նրա դարավոր կյանքի պատմությանը:

Լ. Հարությունյանի ազգագրական նյութերը քաղված են ամենատարբեր աղբյուրներից, ժողովրդից գրառված ու հավաքված է մի պատկառելի բաժին, ստեղծված մի բազմաքանակ, արժեքավոր, յուրատիպ հանրագիտարան, որը վերաբերում է ժողովրդի իրական վիճակին, սոցիալական պայմաններին, աշխատանքի մարդու հոգու տվայտանքներին, հույսերին ու ձգտումներին: Հայրենի եզերքի բանասաց-բանահավաքների ջանքերով Լ. Հարությունյանը ստեղծել է մի պատկառելի ժառանգություն: Բոլոր նյութերի քննություններում տեսնում ենք թե՛ տեքստաբանություն, թե՛ ժանրերի տեսական հիմնավորում, թե՛ պատմություն, թե՛ գրականության, ազգագրության և բանահյուսության խորքային առնչություններ: Բանասերի հմտությամբ են մեկնաբանված տեքստերն, ավանդությունները, դարավոր ծեսերն ու սովորությունները:

Ավանդություններն ազգագրական արժեք ունեցող բանահյուսական կտորներ են: Դրանց նպատակը ոչ միայն գեղարվեստական պահանջի բավարարումն է, այլ նաև համապատասխան պատմական, աշխարհագրական, կենցաղային գիտելիքների ու տեղեկությունների հաղորդումը:

Ավանդությունները և ավանդական զրույցները վաղուց մտել են ազգագրության, հնագիտության շրջանակները: Նման օրինակների հանդիպում ենք Լ. Հարությունյանի «Նշխարների» գրեթե բոլոր հատորներում: Հեղինակի մոտ դրանք մի դեպքում զետեղված են «Զրույցներ, առակներ, ավանդություններ» վերնագրի տակ, մի այլ դեպքում՝ «Ավանդությամբ մեզ հասած տեղեկություններ», որոնց տակ քննարկվում են տարբեր տեղանուններ («Թաքավերեն պալատը», «Իրեք ծառ», «Քուչակավ լցված», «Մեծ Նահատակ», «Պիծի Նահատակ», «Աղջաբեդի»,

«Քարախայուր, Մռավա կլխեն», Ուվտարան, Ամարաս-վանք, Ամարաս-քաղաք, Աշան, Հերշեն և այլն):

Ազգագրությունը ժողովրդի կենցաղը, սովորույթները, ծագումը, տարաբնակեցումը, էթնիկական յուրահատկությունները, պատմամշակութային առնչությունները հետազոտող գիտություն է: Այս սպեկտրով են գրի առնվել ու մեկնաբանվել բանահյուսական-ազգագրական նյութերը: Լ. Հարությունյանը քաջատեղյակ է հայ ազգագրության անցած ճանապարհին: Այդ են վկայում ազգագրական նյութերի հմուտ դասդասումը, ժանրային առանձնահատկությունների, ժողովրդի պատմության տվյալ հատվածի առանձնահատկությունների դրոշմը՝ ներկայացվող նյութի վրա:

Փաստ է, որ ազգագրական նյութերի բովանդակությամբ առավել ակնառու է Հին Հունաստանի գրականությունը, որի ավանդույթները պահպանել ու զարգացրել են միջնադարի բյուզանդական, պարսկական ու արաբական պատմիչներն ու աշխարհագետները: Որպես ինքնուրույն գիտություն՝ ազգագրությունը ձևավորվեց 19-րդ դ. կեսին, երբ տարբեր երկրներում ստեղծվեցին ազգագրական հիմնարկներ ու ընկերություններ, հրատարակվեցին հատուկ հանդեսներ:

Բանասեր-մանկավարժ Լ. Հարությունյանը ծանոթ է մեր ազգագրության պատմությանը, հայ միջնադարյան մատենագրությանը, որտեղ բազմաթիվ են ազգագրական նյութերը: Այդ են վկայում մամուլի էջերում հրատարակված նրա բազմաթիվ հոդվածները՝ գրականության, գրականագիտության ամենատարբեր թեմաների, հարցերի շուրջ:

«19-րդ դարի սկզբներին գրականության մեջ հաճախակի դարձան ազգագրական նյութերի գրառումները (Մ. Թադիադյան, Խ.Աբովյան, Մ. Բժշկյան, Մ. Էմին, Ղ. Ալիշան և ուրիշներ): Սակայն բանահյուսությանը միահյուսված ազգագրության ձևավորման սկիզբը 60-80-ական թվականներն են: Ազգագրության մեջ մեծ դեր խաղացին Գ. Սրվանձտյանցը, Գր. Խալաթյանը, Ե. Լալայանը և ուրիշներ: Մեծ ուշադրություն դարձվեց ազգագրական նյութերի վերլուծմանը, ժողովրդական կենցաղի ու մշակույթի ուսումնասիրմանը», - կարդում ենք «Հայկական Սովետական հանրագիտարանում»:¹

Ազգագրության կարևոր բաժիններից մեկը համարելով բանահյուսությունը՝ Լ. Հարությունյանը բացահայտում է նրա գեղագիտական

¹ Հայկական Սովետական հանրագիտարան, Երևան, 1974., հ. 1, էջ 103:

ֆունկցիան, ընդգծում ծագումնաբանական արմատները, որոնք տանում են դեպի ժողովրդի պատմությունը, նրա կենցաղն ու բարքերը: Լ. Հարությունյանի հավաքած, գրի առած բանարվեստի նմուշները զուգակցվում են ազգագրությանը՝ դառնալով հայ բանագիտության մեջ եզակի արժեք ներկայացնող հատված, որի ուսումնասիրությունն անտարակույս, ավարտված չէ: Ավարտված չեն, օրինակ, այնպիսի խնդիրների լուծումներ, որոնք վերաբերում են Արցախի բանահյուսության ազգային առանձնահատկություններին, որոշակի կառուցվածքային կապերին, լեզվաոճական հարցերին. «Սխալ կլիներ պնդել, թե հայ բանագիտությունը արդեն լուծել է իր առջև ծառացած բոլոր հարցերը...,- գրում է Ա. Ղանալանյանը,- հայ ժողովրդի հարուստ բանահյուսության բոլոր ժանրերն ու ստեղծագործությունները, թեմաներն ու հարցերը չէ, որ արժանացել են հավաստի ու անհրաժեշտ ուշադրության: Համեմատաբար քիչ են հայտնաբերված, գրի առնված, ի մի բերված և ուսումնասիրված մեր ժողովրդական մանրապատումները, հմայական աղոթքները և այլն»:¹

Հիրավի, բազմաթեմա և բազմազան է Լ. Հարությունյանի ստեղծագործական աշխարհը: Այն դեռևս չբացահայտված շատ հարցեր ունի՝ կապված բանահյուսական առնչությունների, ժողովրդի պատմամշակութային արժեքների քննության հետ:

Քննելով Լ. Հարությունյանի «Նշխարների» 5 հատորներում զետեղված նյութերը, նկատում ենք մի կարևոր հանգամանք. ազգագրական ու բանահյուսական նյութերում ակնհայտ պաշտամունքը Աստծո, երկնային մոլորակների հանդեպ: Այդ մասին մանրամասն խոսում է հեղինակը իր գրականագիտական հոդվածներում և, հատկապես, «Նշխարների» I գրքի առաջաբանում:

Ղարաբաղյին պաշտում է աստծուն՝ որպես իր երկվորյակի, իր շնորհակցի, միշտ էլ օրինակ ունենալով նրան, նրա մեջ փնտրելով լավին ու կատարյալին: Հայ աշխատավորը աստծո անվան հետ է կապում մարդկային բարօրության հույսը և պատեհ առիթով աղաչում էր, որ մեղքանա և սատար լինի նրանց, ովքեր նեղ օրում են: Նա աստծո գաղափարի մեջ է դրել նաև ղեկավարի, առաջնորդի, զորավարի հանդեպ իր իդեալը: Նրա չգոյության մեջ էլ նա տեսել է իր դարավոր երազանքների, հավատի փլուզումը: «Աստուծ հիշքան կենդան ա ըլալ, մունք մռնեիս չընք ըլալ, էս մին ըշխարքաս սաղ-սալամաթ քնիիս ընք

¹ Ա. Ղանալանյան, *Դրվագներ հայ բանագիտության պատմության, Երևան, 1985, էջ 53:*

ըլալ էն մին աշխարքը: Մեռնելը միենգ ա: Մինչև մեռնելը սրտորնես ճաքումա»:¹

Ղարաբաղցին միայն Աստծո հետ չէր «ընկերական», այլև բնության հզոր ու իրական բոլոր ուժերի՝ արևի, լուսնի, գիշերվա, ծովի...

Այսպես. հնձվորը ջրով լի կուլան դրել էր ծառի ստվերում, ինքը գործի անցել: Արևը բարձրանում է դեպի կիզակետ, և կուլան ընկնում է պլպլան արևի տակ: Ջուրը տաքանում է: Հնձվորը փորձում ու չի խմում, հայացքը դարձնում է դեպի արևը. «Իմ տեղը վեր տու ընիս, կլակի՞ս...»

Կամ. «Լուսինը չարաճճի աղջնակ է եղել, չարչարել է մորը, երբ նա խմոր էր հունցում: Համբերությունը հատած մայրը խմորոտ ծեռքով ապտակում է աղջկան: Նա խռովում է ու թռչում երկինք: Հիմա էլ խմորոտ ու ալրոտ է նրա դեմքը և կարող ենք նայել ու տեսնել, թե ինչպես է ամպի տակից կարոտով նայում իր մորը»:² Բազում են օրինակները: Լ. Հարությունյանը խոսում է երաժշտության, երգի ու պարի, սգո երգերի ոգեղեն ընդգրկվածության, նրանց թողած լայնածավալ ազդեցության սահմանների մասին:

«Համոզված եմ, որ համաշխարհային երաժշտության պատմությունը այդ կապակցությամբ դեռ իր լիահնչյուն խոսքը կասի»: «Ինչպիսի անուններով թաքցրած լինեն նրանք, թեկուզ օտար երաժշտաշղարշով յոթեղևված, խոսում են մեր սրտի ու արյան հետ, մրմնջում են ուրիշներին անհաղորդ՝ հայկական ցավ ու կարոտով», - գրում է բանահավաքը:³

Լ. Հարությունյանը, հենվելով տարեց բանասացների պատմածների վրա, բացատրում է «Յալի» պարի էությունը:

Պարը կատարվում էր «Նահատակ» կոչվող վանքի լայնարձակ տափարակում, իսկ վանքը գտնվում է Ղզղալա գյուղի մոտ, նույնանուն սարի բարձրադիր հարթության վրա: Պարի պատրաստությունը կատարվում էր արևագալից առաջ: Իսկ արևագալի հետ տաքանում էր պարը՝ ընդգրկելով բոլորին (Յալի փոքնել): Հետո դրան հետևում էր կոխը, խաղկապուկները, հետո՝ ճինջեխը, որի նկարագրությունը հետաքրքիր է ու նպատակային:

Լ. Հարությունյանը վկայում է, որ Յալին սկզբից արևապաշտական ծիսական պար է եղել, հետո այն ունեցել է իր տարատեսակները: Յալիին

¹ Լ. Հարությունյան, Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, Երևան, 1991, էջ 10:

² Նույն տեղում, էջ 10:

³ Լ. Հարությունյան, Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, Երևան, 1991, էջ 11:

նախորդել է «կանչ» նվագը: Որն ուղեկցվել է զուռնա-դիոլի նվագակցությամբ:

Լ. Հարությունյանը խոսում է նաև կապերտի, գորգի, կենցաղային գործածության այլ իրերի մասին: Հետաքրքիր բացատրություններ են տրվում հայկական գորգանախշերի, վիշապագորգի մասին:

«Նշխարների» առաջաբանում հեղինակը խոսում է դարաբաղյան աղբյուրների մասին, իսկ աղբյուրի մոտ դարաբաղցին հավերժակենաց ծառ է տնկել՝ թթենի, կաղնի, ընկուզենի, քեֆի սեղան է բացել, եկող-գնացողին, ծանոթ-անծանոթին նստեցրել է «վերին թարեքին», նրա պատվին զինու նոր կարաս է բացել: Աղբյուրը շինել է «հովտ ու նավով»: Երկար նավը անասուններին ջրելու համար, իսկ ակնը՝ մեծ ու փոքր, մեծ ու փոքրի համար:

Լ. Հարությունյանը հիշատակում է, որ դարաբաղցին հնուց ի վեր աչքի է ընկնում ամուր հիմք ունեցող բարոյականությամբ ու կայուն սովորություններով: Նույնիսկ կանոնարկված էին հայկական կյանքի բոլոր բնագավառները: «Աշկը տեսածն ա սիրում», - ասում է դարաբաղցին և սա հենց պահպանել է ընտանեկան կայունությունը:

Ըստ դարաբաղցու՝ սերը կծլարծակի տևական կենակցության ջերմոցում: «Թեկուզ մարթ ու կին, էլի մարթը կնգանան բդի հմանչի, կնեզը՝ մարթան», կամ «Մեր Օսանենն նհետ էնքան օր ու քշեր ըմ ըրալ, քուրախպեր ընք տեռալ»:

Դարաբաղցին ամուսնանալու հարցում խիստ պահանջկոտ է, վճռական: Նա զանազանում է ներքին և արտաքին գեղեցկությունը, վճռական համարում ներքինը: «Դշընգյոթունը սարու ձյուն ա, սարը բդի դաշանգ», «Դաշանգն ասումա՝ ինձ հոնանցե եշի»: Տղամարդու համար է ասված՝ «կնեզ ըրա, քնենք ըրա» (լավ մտածիր): Համեստությունը, առաքինությունը այն թևերն են, որ կնոջը պետք է պահեն ավանդական բարձրության վրա: Մի գրույցի մեջ կինը մեղադրվում է այն բանի համար, որ երազում տղամարդուն ներկայացել է թեթևաբարո կողմերով. «Վեր իմ ըրագումս տի ըս, քու ըրագումդ հո՞ւնց կընիս», - ասում է ամուսինը: (Էդ խոսքը մտքումը ասելն էլ ա համոթ):

Ժառանգության հաշվառումը խիստ կարևոր է ամուսնական հարաբերություններում: Օխտը պորտը հաշվառելը ամուսնական հարցում պարտադիր է:

«Սերտն ու տոռնը պեց դարաբաղցե», - այսպես են անվանել դարաբաղցուն: Նույնիսկ դարաբաղցու չափավորության մասին է խոսում այն երևույթը, երբ ասում են. «Վեր մարթին աչքը հացեն յրան ընի, հիվանդանալ չի», «Վեր մին պենան շատ կերեր, կընհամե»: Հացի նկատմամբ պաշտամունքի հասնող սերն է դարաբաղցու էությունը: «Մարթին անա մրթավըտ պիտի կյա», - ահա դարաբաղցու ցանկությունը:

Լ. Հարությունյանը մոռացումից փրկում է արցախյան թռչունների, կենդանիների, միջատների, խոտաբույսերի, ուտեստների, թխվածքների երկար ցանկեր: Առաջին հատորի «Բանաձևային բանահյուսություն» բաժնում զետեղված են ասացվածքներ, պատկերավոր արտահայտություններ, խրատներ, օրհնանքներ, կենացներ, սպառնալիքներ, անեծքներ, ժողովրդական խաղեր, հանելուկներ, շուտասելուկներ, հին անձնանուններ և այլն, որոնք վերաբերում են արցախցու սովորույթներին, վարք ու բարքին:

Լ. Հարությունյանի բանահավաքչական գործունեության մի կարևոր առանձնահատկությունն այդ աշխատանքի ընդգրկած տեղագրական լայն ոլորտն է՝ Արցախ աշխարհը, նրա պատմական հինավուրց տարածքը, ուր ապրել է հայը և ճակատագրի բերումով տարագրվել՝ իր հետ տանելով իր բանարվեստի նշխարները:

Երիցս ճիշտ է Խ. Աբովյանը, որ «Ժողովրդական բանահյուսությունը ամենից առաջ հարուստ ու թանկագին նյութ կարող է տալ ազգագրագետի համար, քանի որ նրա մեջ լայնորեն դրսևորված են ժողովրդի հավատալիքները, սովորությունները, վարքն ու բարքը»:

Լ. Հարությունյանի շրջագայությունների, ժողովրդի մեջ հաճախակի լինելու, նրա՝ լսելու կուլտուրա ունենալու, հետաքրքրասիրության դրսևորման արդյունքն են ժողովրդի կյանքի, կենցաղի, վարք ու բարքի, նիստ ու կացի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը: Հմուտ բանասացն ու ազգագրագետը բացատրություններ ու ծանոթագրություններ է տվել ժողովրդական բանասացների տարիքի, սոցիալական-կենցաղային միջավայրի, բանահյուսական բնատուր ընդունակությունների, կատարողական արվեստի վերաբերյալ: Այդ բացատրություններն ու ծանոթագրությունները հնարավորություն են տալիս ավելի լայն պատկերացնելու բանահյուսական այս կամ այն ստեղծագործության բնույթը, ժանրային առանձնահատկությունները:

Ազգագրական նյութերը լուսաբանված են բազմակողմանիորեն ու լայն ընդգրկումով:

Ժողովածուներում հետաքրքիր ազգագրական նյութեր կան ժողովրդական բժշկության, հարսանեկան ծեսերի, վիճակախաղերի, բուժիչ բույսերի, բուժիչ աղբյուրների, սուրբ ծառերի, խաչի պաշտամունքի վերաբերյալ:

Ազգագրական բազմաթիվ նյութերը վկայում են արցախցու բաբեպաշտությունը, հյուրամեծարությունը, ազնիվ, պարզ ու անխարդախ ոգին: Անձնական բանահավաքչական աշխատանքներին զուգահեռ Լ. Հարությունյանը իր մտերիմներին, ծանոթներին, աշակերտներին համախմբել է իր շուրջը: Նրանք բավականին նյութեր են տրամադրել հեղինակին: Անմշակ այդ նյութերը բանահավաքը խմբագրել է՝ յուրաքանչյուրի մեջ դնելով նպատակամետ վերաբերմունք՝ հայ ազգագրությունը ճիշտ գնահատելու առումով: Ազգագրական նյութերը 5 ժողովածուներում էլ լուսաբանված են բազմակողմանիորեն և լայն ընդգրկումով: Հետաքրքիր է Լ ժողովածուի «Բառարան» բաժինը: Նախաբանում հեղինակը հավաստում է, որ իր «մեկնությունները հաճախ խուսանավում են նախածանոթ ու նախանշված շավղից»: Անկեղծ է ասված, այնքան անկեղծ, որ չես էլ փորձում «մեղք գործել», ասել է թե՛ կասկածել շատ բացատրությունների ճշտությանը: Սա չէ կարևորը: Կարևորը հեղինակի պրպտումներն են բառաբացատրությունների անդաստանում՝ թեկուզ երբեմն վրիպումներով ու սխալներով, մտացածին որոշ ընդհանրացումներով, որի համար և հայցում է ընթերցողի ներողամտությունը: Այնուհանդերձ մեկնությունները յուրօրինակ բանալիներ են՝ բացահայտելու երևույթը, սովորույթը, ազգագրային դիմագիծը, դիտելու դրանք ընդհանուր ժողովրդական ստուգաբանության համապատկերում: Որոշ մտացածին բացատրությունները ստվեր չեն ձգում գիտնական-բանասերի պրպտումն մտքի, ստեղծագործական երևակայությամբ կատարած հայտնագործությունների վրա: Առավել՝ խորհելու տեղիք են տալիս:

Կարևորն այն է, որ Լ. Հարությունյանը կարողանում է բացել պատմական անցյալում Արցախի կյանքում ճակատագրի բերումով տնտեսական, առավել ևս՝ քաղաքական իրավիճակների վրա դարերի ընթացքում ծանրացած վարագույրը, հետաքրքիր մեկնություններով բացահայտում է հայ ժողովրդի արցախյան հարվածի հուշարձանների ներքին

գաղտնիքները՝ կապված հոգևոր ու նյութական արժեքների ճանաչողական ու դաստիարակչական նշանակության հետ:

«Բառարանի» բացատրությունների մի մասը դարձվածքներ են, որոնք ևս արցախցու բնավորությունը, ազգային դիմագիծն են բնութագրում: Այսպես օր.

1. թկը մհակ անել - կռվել, ծեծկռտուք անել, աղմկել
2. էշը մոխրում թավիլ տալ-սիրած բանով զբաղվել
3. Ըստծու թափշուր անել-հանձնել Աստծո խնամակալությունը, աղերսել Աստծուն
4. թոզը եր անել-ծեծել
5. Ժժըպապա անել-պարել՝ դեմքը ծամածռելով
6. Երեսը պինդ-անամոթ, համառ և այլն

«Նշխարների» հատորներում գետեղված են շուրջ 4 հազար դարձվածքներ, ավելի քան 5000 բառ-հոդված՝ բացատրված, մեծ մասը՝ ստուգաբանված:

Ուշադրության արժանի են «Տեղանուններ» բաժնի բացատրությունները-Վարանդա, Մուղան-Մուխանի, Ղարաղշլաղ, Կանաչ Թալա, Արքևան, Ցից քարեր, Հաղորտի և այլն: Իրավացիորեն բանահավաքը տեղանունը համարում է պատմական վկայություն, իր մեջ դարերի խորհուրդը ներառնող հուշարձան: Լ. Հարությունյանը նախ ներկայացնում է անհիշելի ժամանակներից մեզ հասած տեղանվան պատմական կողմը, ապա նաև՝ նրա հետ առնչվող ավանդությունները, բառ ու բանը: «Մի նվիրական անուն» խորագրի տակ ազգագրագետը պատմում է «Քուչակեն բաղ» տեղանվան մասին՝ այն կապելով տաղասաց-գուսան Քուչակի պանդխտության հետ: Բացառված չէ, որ աստանդական բանաստեղծն իր երկար կյանքի մի մասն անց է կացրել Ղարաբաղի դեռևս շեն քաղաքներում և գյուղերում: «Գուցե նա իր սիրո և գինու երգերի մի մասը հորինել է հենց հինավուրց Կուսաբերդի դիմաց և գինու, սիրո և խաղողի երգեր է երկնել»:¹ «Վարանդա» տեղանունը հեղինակը դիտում է որպես վար և անդ բաղադրիչներից կազմված բարդություն: Վար-վայր բառի հնչյունափոխ ձևն է, որն Արցախի բարբառում վար, վեր, նոր ձևերով «բաղադրվելով այլևայլ բառերի և

¹ Լ. Հարությունյան, Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, Ստեփանակերտ, 2009, գիրք IV, էջ 92:

ածանցների հետ, ստեղծել են բազմաթիվ բառադարձվածքային կազմություններ:¹

Նախապես բառը նշանակել է ցածրադիր տարածք, դաշտ, դաշտավայր...

Բերված են վեր բառով կազմված հարադրությունների օրինակներ (վեր եկած, վեր թափել, վեր հմբարել, վեր օնիլ, վեր քինիլ և այլն): Նշանակալից են Լ. Հարությունյանի կողմից կատարված պատմական, աշխարհագրական, կենցաղային միջավայրի նկարագրությունները և միաժամանակ կատարվող ստուգաբանությունը: Լ. Հարությունյանը պեղեց, ուսումնասիրեց հայրենի լեռնաշխարհը, ճանաչեց հայրենի ծառը, թուփը, շենը, ձորը, պատմական կոթողը, մոտիկից շփվեց ժողովրդի հետ, ուսումնասիրեց նրա կենցաղը, նիստուկացը՝ հրապարակ հանելով 5 հատորանոց աշխատություն՝ հայ ժողովրդի Արցախի հատվածի բանավոր ստեղծագործության գանձերը և իր արժեքավոր լումաներդրեց հայ բանագիտության մեջ: Լ. Հարությունյանի «Նշխարների» բանահյուսական ու ազգագրական արժեքը առաջին հերթին հետևյալումն է.

«Ինչ էլ որ պոկես թռչող ժամանակի բերանից, թեկուզ մի փոքրիկ, չնչին թվացող մի աղվամազ, լինելու է միակ ու թանկագին. մեր ազգուտակի հիշատակի պես սիրելի», - գրում է Լ. Հարությունյանը: Բոլոր ժողովածուներում էլ մենք տեսնում ենք հեղինակի անսթուգ սերը, հարգալից վերաբերմունքը բանահավաքչությամբ, ազգագրությամբ զբաղվող մարդկանց հանդեպ, իսկ բանասացները «իմ խելացի ու փորձառու զրուցակիցները երբ կային իմ շրջապատում, ինձ այնպես էր թվում, թե վաղուց է, ինչ նրանք եկել են հարյուր հազար տարվա հնությունից: 126-ամյա Սարգիս Դանիելյանը, 108 ամյա Շուքուր Խաչատրյանը, Բերդաշենցի Գրիգոր Առստամյանը, Իդունց Կարանաբին...

- Մեր սերունդներին էր հարկավոր մարդուն առողջ պահելու նրա 1000-ամյա փորձը: Բայց մենք անտարբեր գտնվեցինք դաժան օրերին: Իսկ նա էլ մեր անտարբերությունից դառնացած հեռացավ մեզ պատկանող աշխարհից: Քանի՜ քանիսն են արհամարհված հեռացել՝ կուլ տալով անգոսնության կծու հաբերը: Մենք չհասկացանք, որ բանասացը մարդ լինելուց զատ նաև արժեք է, իմաստուն, ասող, անող, հիշող, հին օրերի հմայքն իմացող, անցյալը ներկային փոխանցող

^{1 1} Լ. Հարությունյան, Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, Ստեփանակերտ, 2009, գիրք IV, էջ 31:

ազգային արժեք, որին որպես այդպիսին, պետք է գնահատենք ու սիրենք,- գրում է Լ. Հարությունյանը:¹ Ինչպես խոստովանում է բանահավաքը, ստեղծագործական տարիների իր II կլանիչը ազգագրական աշխատանքն է եղել՝ վերջին տասնամյակների իր ամենասիրելի զբաղմունքը: «Դրանով են հաղորդակցվել մեր ժողովրդի տարեգրությանը, և դրանով է, որ իմ մեջ ամբողջացավ ինքնուրույն ու հայկական, երբեք ուրիշին չնմանվող նրա լինելության կերպը: Եվ դա վեհացնում էր ինձ ու ես ավելի ամուր էի կապվում նրա առօրյային ու ապագային»², - գրում է նա:

Լ. Հարությունյանի «Նշխարների» 5 հատորյակից դուրս չեն մնացել հայրենի Արցախի կյանքին ու կենցաղին վերաբերող ազգագրական որևէ դրվագ, որի գիտական, բանահյուսական արժեքը անչափ մեծ է: Ըստ հեղինակի՝ «հայ ժողովուրդն ունի ազնվատոհմիկ պատմություն: Նա ի սկզբանե սուտ ու կեղծիք չի խառնել իր պատմությանը»:

Հայ ժողովրդի արցախյան հատվածի սովորություններն ու վարքաբարքը իրենց ակունքներով մաքրամաքուր են ու ժողովրդական: Ահա թե ինչու բոլորի կողմից ընդունված են ու սիրելի:

Հայ ժողովրդական բանահյուսության, ազգագրության ուսումնասիրությունը ազգային ինքնաձանաչողության զարգացման գործոն է, նաև՝ Արցախի հնագույն պատմությունը աշխարհին հաղորդելու միջոց:

«Ի ծննդե մերված են քո ոգու գեղեցկությանը, ինչպես Արևին: Հավիտենական հայ, հավիտենական Արև», - գրում է բանահավաք-ազգագրագետ, նաև մանկավարժ ու բանագետ Լ. Հարությունյանը³:

Արցախցին գիտի իր բառ ու բանի արժեքը: Ահա թե ինչու իր խոսքն ու գրույցը գրի առնողին միշտ էլ օրհնել է՝ պերանդ քաղցր կենա: Ներակ տեսնամ Աստված հար-հավիտենական կյանք տա քեզ, աշխարքս քզանավ լիանա...

Լ. Հարությունյանը հասցրեց գրել իր 5-րդ գիրքը, այն համոզմունքով, որ մահվանից հետո հիշատակը չի թառամի: «Հուսով եմ, որ պետք կլինեմ իմ ժողովրդին մահվանից հետո էլ,- գրում է Լ. Հարությունյանը⁴: Երիցս ձիշտ է ասված: Գործն է անմահ...

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

¹ «Ամարաս», 2001 դեկտ., համար 22:

² Լ. Հարությունյան, Գրառումներ ծոցատեստից, Ստեփանակերտ, 2004, էջ 4:

³ Նույն տեղում, էջ 155:

⁴ Նույն տեղում, էջ 62

1. Լ. Հարությունյան, Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, Երևան, 1991:
2. Լ. Հարությունյան, Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, գիրք III, «Սոնա», Ստեփ., 2007:
3. Լ. Հարությունյան, Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, գիրք IV, Ստեփ., 2009:
4. Լ. Հարությունյան, Նշխարներ, գիրք V, Ստեփ, 2011:
5. Գ. Գրիգորյան, Հայ ժողովրդական բանահյուսություն, Երևան, 1967:

Ա. Арутюняна "Реликвии", а так же этнография

Анаит Атаян

Резюме

В названии статьи "А. Арутюняна" "Реликвии, а так же этнография" говорится о пяти сборниках знаменитого арцахского педагога, филолога, фольклориста и этнографа Левона Арутюняна, которые являются биографией арцахского народа, ее историческим воспоминанием, которые на протяжении веков розложились на мифы и легенды, традиции, сказки и другие фольклорные жанры.

Цель автора - обобщение, сбор и классификация исторического наследия, с научным исследованием.

Этнографические материалы собраны из различных источников. Пяти томник, имеющий энциклопедическую ценность, является и текстологией, и теоретическим обобщением этнографического жанра, и историей, и этнографией.

Велика ценность этнографических материалов в сборниках.

Их важной особенностью является выраженное широкое географическое исследование Арцахской земли, ее исторической территории, где жил армянин и волею судьбы нес на себе свои традиционные реликвии.

L. Harutyunyan's "Relies" and "Ethnography".

Anahit Atayan

Summary

L. Harutyunyan's "Relies" and "Ethnography" introduce the five collections of Levon Haroutyunyan. The latter was a great pedagogue, philologist, folk lore specialist and ethnograph. The mentioned works can be regarded as the biography of the Artsakh people, their historic recollections which have become myths, legends, traditions, fairy-tales and other folk works through many centuries. The author aimed, to collect, classify, consolidate and finally to investigate the historic material.

The ethnographic information presented by him has different sources. L. Haroutunyan's work consisting of five volumes has encyclopedic value. It's the theoretic consolidation of ethnographic genre. At the same time it's both history and ethnography.

One of the distinctive features of the mentioned work is the wide-scale geographic study of the Artsakh land and its historic territory where the Armenians lived and inherited their traditional relics by the will of fate.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԽԱՆՅՈՒՐՆԵՐԻ ՆՈՒՅՆԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԵՎ

ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Հովհաննես Խորիկյան

ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ

ԾՆՈՒՆԴԸ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ 17-ՐԴ ԴԱՐԻ

ՎԵՐՋԵՐԻՆ ԵՎ 18-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ

Վահրամ Բալայան

ՀՅՈՒՄԻՍ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ 18-19-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ՌՈՒՄԱՍՏԱՆԻ ԻՐԱԿԱՆԱՑՐԱԾ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ ԿԻՋԼՅԱՐԸ

ՈՐՊԵՍ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱԳԱՂԹԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

Նինա Գաբուևովա

ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԵՎ ՄԵՐՋԱԿՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ՀԱՅ ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ

ԴԱՍԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Ալեքսանդրա Իլյասովա, Յուրի Կլիչնիկով

1827 թ. ԷՋՄԻԱՇՆԻ ՄԱՏՈՒՅՑՆԵՐՈՒՄ ՈԱԶՄԱԿԱՆ

ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ԴՈՆԻ ԿԱԶԱԿՆԵՐԻ

ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Ալեքսեյ Զախարևիչ

ՀԱՅԵՐԻ ԴԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՓՈԽԱՐՔԱ Մ.Ս. ՎՈՐՈՆՑՈՎԻ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Սերգեյ Լազարյան

ՎԱՐԴԻԿՈՎՎԱՍԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ 20-ՐԴ
ԴԱՐԻ 20-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ
Վիկտոր Հակոբյան

«20 ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ» ԶՈՐԱԿՈՉԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (1941-1942թթ.)
Ռուբեն Մելքոնյան

ԱՂՐԲԵՋԱՆԱ-ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱ ՓՈՒԼԻ
ԳԵՆԵԶԻՍԸ, ԴԻՆԱՄԻԿԱՆ ԵՎ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
Դավիթ Ղարաբեկյան

ԻԳՂԻՐԻ ԵՎ ՎԱՆԻ ՇՐՋԱՆԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԻ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
Լյուբա Կիրակոսյան

ԱՄՐՈՑ-ԲՆԱԿԱՏԵՂԻ «ԽՈՒՆԱՆԱԲԵՐԴ»
Սլավա Սարգսյան

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԱՐՎԵՍՏԻ ՀԱՆՃԱՐԸ
Սոկրատ Խանյան

ՀԱՅ ԳՐԱՏՊՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՇՈՒՇԻՆ
Օֆելյա Բաբայան

«ԷՐԵԲՈՒՆԻ»: ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՆ ՈՒ
ԿԵՐՊԱՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ
Ժաննա Բեգլարյան

Լ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ «ՆՇԽԱՐՆԵՐԸ»՝ ՆԱԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
Անահիտ Աթայան

СОДЕРЖАНИЕ

К вопросу о идентификации и локализации халибов Оганнес Хориян	
Зарождение идеологии национально-освободительного движения и первые шаги в Арцахе (конец 17- начало 18 в.в.) Ваграм Балаян	
Кизляр как центр миграции армянского населения в контексте реализации колониционно-переселенческой политики России на северо-восточном Кавказе в XVIII–XIXв. Нина Гарунова	
К вопросу о торговой активности армянского купечества на кавказе и ближнем востоке Александра Илясова, Юрий Клычников	
Участие Донского казачества в боевых действиях под Эчмиадзином в каманию 1827 года Алексей Захаревич	
Роль армян в политике Кавказского наместника М.С. Воронцова Сергей Лазарян	
К истории армянской общины Владикавказа в 20-е годы XX века Виктор Акопян	
Призыв «двадцати классов» в Турецкой Республике (1941-1942 гг.) Рубен Мелконян	

Генезис нынешней стадии Азербайджано-Карабахского противостояния, его динамика и особенности

Давид Карабекян

Архитектура погребений регионов Игдир и Ван

Люба Киракосян

Хоханаберд: Нововыявленные лапидарные надписи

о роде Хахбакянов

Слава Саркисян

Гений народного песенного искусства

(К 300-летию со дня рождения Саят-Новы)

Сократ Ханян

Армянское книгопечатание и Шуши

Офелия Бабаян

«Эребуни». Историческая эпоха и система образов

Жанна Бегларян

Л. Арутюняна “Реликвии”, а так же этнография

Анаит Атаян

CONTENT

On the issue of the identification and location of the chalibyans

Hovhannes khorikyan

The Origin of National-liberation Movement Ideology in

Artsakh (XVII-XVIII cc.)

Vahram Balayan

Kizlyar as the Migration Centre of the Armenian Population

in the Context of Realization of Colonisation and Migration

Policy in the Northeast Caucasus

Nina Garunova

To the Question of Trade Activity of the Armenian

Merchant Class in the Caucasus and Middle East

Alexandra Ilyasova, Yuri Klichnikov

Participation of Don's Cossacks in militant actions at Echmiadzin in 1827 year company. Aleksy Zakharevich	
Armenians' Role in the Policy of the Caucasian Deputy M.S. Vorontsov Sergey Lazaryan	
The history of the Armenian community of Vladikavkaz in the 20-s years of the XX century Viktor Akopyan	
"20 classes" draft in the Republic of Turkey (1941-1942) Ruben Melkonyan	
"The genesis of the current stage of the Azerbaijani-Karabakh conflict, its dynamics and features" David Karabekyan	
The architecture of tombs in Igdir and Van regions Lyuba Kirakosyan	
Khokhanaberd: newly revealed lapidary inscriptions about Khakhbakyan family Slava Sargsyan	
Genius of Folk Song Art (to the 300 anniversary since the birth of Sayat-Nova) Sokrat Khanyan	
The Armenian typography and Shushi. Ofelia Babayan	
Historical Epoch of "Erebuni" and a System of Characters Zhanna Beglaryan	
L. Harutyunyan's "Relies" and "Ethnography". Anahit Atayan	

ԱՐՑԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ
(հոդվածների ժողովածու)

АРМЕНОВЕДЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
(сборник статей)

JOURNAL FOR ARMENIAN STUDIES
(collection of articles)

3

Շարվածքը

և էջադրումը՝ Լ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻ

Սրբագրիչ՝ Ժ. ԲԵՂԼՍՐՅԱՆ

Հանձնված է շարվածքի՝ 09.10.12 թ.:
Ստորագրված է տպագրության՝ 21.12.12 թ.:
Ծավալը՝ 24.5 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 300:

ԱրդՀ հրատարակչություն
ք. Ստեփանակերտ, Մ. Գոշի փ. 5